

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

İRAN'DA RIZA ŞAH DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ (1925-1941)

Mehmet KOCA

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Sabit DUMAN

Yüksek Lisans Tezi

Malatya, 2013

İRAN'DA RIZA ŞAH DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ (1925-1941)

Mehmet KOCA

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Sabit DUMAN

Yüksek Lisans Tezi

Malatya, 2013

KABUL VE ONAY

Mehmet KOCA tarafından hazırlanan “İran’da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)” başlıklı bu çalışma, tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı] [(İkinci Danışman)]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

[İ m z a]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.....

Prof.Dr. Mehmet Karagöz

Enstitü Müdürü

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Sabit DUMAN'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım "İRAN'DA RIZA ŞAH DÖNEMİ MODERNLEŞME HAREKETLERİ (1925-1941)" başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Mehmet KOCA

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın ilk yarısında İran-Rus savaşlarının İran'ın aleyhine sonuçlanması ile birlikte İran'da iktidarı elinde bulunduran Kaçar Hanedanlığı başta savaş teknolojisi olmak üzere birçok alanda İran'ın Avrupalı Devletler karşısında ne kadar geride kaldığını ve modernleşmenin gerekliliğini fark etmiştir. Devleti modernleştirmeye yönelik yapılan reform hareketleri sonuçsuz kalmış devletin yıkılmasını engelleyememiştir. Kaçarların yıkılmasıyla İran'ın modernleşme süreci kesintiye uğramıştır. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında İran'da yaşanan kargaşa ve otorite boşluğundan faydalanan ve İngilizlerin de desteğini arkasına alan Rıza Han bir askeri müdahale ile önce kendini Serdar-ı Sipah (Genel Kurmay Başkanı) hemen ardından Başbakan ve nihayet 1925 yılında meclisin ortak kararıyla Şah ilan ederek İran tarihinde yeni bir dönem başlatmıştır.

Rıza Şah on beş yıl süren iktidarı boyunca İran'ın güçlü bir ulus devleti olması için büyük çaba sarf etmiştir. Askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda büyük çapta köklü değişiklikler yapmıştır. Rıza Şah bu modernleşme hareketlerini gerçekleştirirken Türkiye'deki çağdaşı olan Mustafa Kemal Atatürk onun en büyük esin kaynağı olmuştur. Rıza Şah'ın Türkiye'ye yaptığı ziyaret esnasında gördükleri onu modernleşme konusunda daha da heyecanlandırmıştır. Rıza Şah'ın iktidara gelmesinden 1941 yılında oğlu lehine tahttan çekilmesine kadarki sürede İran modernleşme anlamında büyük mesafe kat etmiş, modern ve çağdaş bir ülke olma idealine biraz daha yaklaşmıştır.

Bu çalışmamızda İran'ı çağdaşlaştırmak, yeni ve güçlü bir İran oluşturmak amacıyla Rıza Şah tarafından uygulamaya konan modernleşme hareketleri incelenmiştir. Çalışmam esnasında bilgi ve tecrübesiyle bana yol gösteren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Sabit DUMAN'a ve evlilik hayatımın başından beri büyük bir sabır ve fedakârlık göstererek, her zaman arkamda duran ve beni destekleyen sevgili eşim Dilek hanımefendiye sonsuz teşekkür borçluyum.

Mehmet KOCA

MALATYA 2013

ÖZET

Büyük ve köklü bir geçmişe sahip olan ve asırlardır Türkiye'nin doğu komşusu olan İran, yakın bir zamanda Rıza Şah Pehlevi'nin liderliğinde geniş çaplı bir reform hareketine sahne olmuştur. Kaçar Hanedanlığının, devleti ayakta tutabilmek için başlattığı reform hareketleri başarıya ulaşmamış, ülke içeride aşiret isyanlarına, dışarıda ise Rus ve İngiliz müdahaleleriyle yıkılmanın eşiğine gelmişti. İran I. Dünya Savaşında tarafsızlığını ilan ettiyse de Rus ve İngiliz işgaline uğramaktan kurtulamamıştır. Savaş sonrası yaşanan kargaşa ortamından faydalanan Rıza Şah, Kaçar Hanedanlığını tasfiye edip, Pehlevi Hanedanlığının temellerini atmıştır. Rıza Şah, iktidara gelişiyle birlikte yüzyıllardır "Persia" olarak bilinen ülkesinin adı da dâhil olmak üzere askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel alanlarda çok ciddi yenilik ve değişiklikler yapmıştır. Zorunlu askerlik yasasıyla birlikte ülkedeki asker sayısını arttırmış, orduyu teknik anlamda modernize etmiştir. Eğitim alanında ülkede ilköğretimi zorunlu hale getirip, çok sayıda okul açmıştır. Karayolu ve demiryolu ulaşımında büyük mesafeler kat edilmiş Trans-İran demiryolunu inşa ettirmiştir. Kılık Kıyafet Yasasını çıkartarak daha modern giysiler giyilmesi ve şapka kullanılmasını sağlamıştır. Bunun gibi birçok düzenlemeye imza atan Rıza Şah, on beş yıllık iktidarı süresince güçlü ve modern bir İran oluşturmanın hayalini kurmuş bunun için uğraş vermiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Rıza Şah, Kaçarlar, İngiltere, Rusya, modernleşme

ABSTRACT

Iran, which has been eastern neighbor of Turkey for ages and which has had a big history underwent a wide size reform process led by Reza Shah Pahlavi. Reforms done by Qajar Dynasty to make state continue couldn't access to success and the country come to threshold of collapse because of rebellion of tribe in country and interference of Russia and England. Iran declared impartialness in First World War but didn't get out of occupation of Russia and England. Using advantage of disorder following the war, Reza Shah put on end to Qajar Dynasty and established foundations of Pahlavi Dynasty. When Reza Shah got in power he made a lot of serious changes and reforms in politics, military, economic, social and cultural areas including name of his country known as Persia for ages. He increased amount of soldiers with Law of conscripting military and modernized army in the way of technical, by compelling primary school in education area, he opened a lot of schools, he development transportation of highway and rail way a lot and built Trans-Iran rail way. He ensured people to wear modern clothes instead of traditional clothes by passing law of appearance. By making a lot of regulations like this Reza Shah imagined creating a modern and strength Iran and strove for this during his power for fifteen years.

Key words: Iran, Reza Shah, Qajar, England, Russia, modernism

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İRAN MODERNLEŞMESİNİN TARİHİ GEÇMİŞİ VE OSMANLI ETKİSİ

1.1 XIX. YÜZYILIN BAŞINDA İRAN'IN DEVLET VE TOPLUM YAPISI.....	14
1.1.1 Devlet Yapısı.....	14
1.1.2 Toplum Yapısı.....	18
1.1.2.1 Toprak Aristokrasisi.....	19
1.1.2.2 Din Adamları.....	20
1.1.2.3 Esnaf ve Tüccar Sınıfı.....	22
1.1.2.4 Köylüler.....	23
1.2. İRAN'DA MODERNLEŞME İHTİYACININ ORTAYA ÇIKMASI.....	24
1.3. İRAN MODERNLEŞMESİNDE OSMANLI ETKİSİ.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

2. RIZA ŞAH'IN İKTİDARA GELMESİ VE MODERNLEŞME HAREKETLERİ

2.1 RIZA ŞAH'IN İKTİDARA GELMESİ.....	34
2.1.1 Rıza Han'ın Gençlik Yılları ve Askerlik Hayatı.....	34
2.1.2 Rıza Han'ın İktidara Gelişi ve Şah Olması.....	49
2.2. RIZA ŞAH'IN MODERNLEŞME HAREKETLERİ.....	56
2.2.1 Ekonomi Alanında Modernleşme.....	56
2.2.1.1 Ulaşım Ağlarının Geliştirilmesi ve Trans-İran Demiryolu.....	56
2.2.1.2 Toprak Reformu ve Tarımda Modernleşme.....	57

2.2.1.3 Sanayi ve Ticaret: Yeni Fabrikalar ve Bankaların Kurulması.....	59
2.2.1.4 Petrol Gelirlerindeki Artış.....	62
2.2.2 Eğitim Alanında Modernleşme.....	64
2.2.2.1 Eğitim Öğretimin Birleştirilmesi ve Yeni Müfredat.....	64
2.2.2.2 Yeni Okulların Açılması, Halk Eğitimi ve Üniversite Eğitimi.....	66
2.2.3 Askeri Alanda Modernleşme.....	69
2.2.3.1 Zorunlu Askerlik Yasası.....	69
2.2.3.2 Yeni İran Ordusunun Oluşumu.....	70
2.2.4 Toplumsal ve Kültürel Alanda Modernleşme.....	73
2.2.4.1 Kılık-Kıyafet ve Şapka Kanunu.....	73
2.2.4.2 Hukuk Reformları.....	76
2.2.4.3 Dil Reformu, Ölçü, Tartı ve Takvimin Değiştirilmesi ve Diğer Bazı Reformlar.....	77
2.3 RIZA ŞAH'A KARŞI MUHALEFET.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZA ŞAH VE TÜRKİYE

3.1 İKİ YENİ DEVLET: İRAN VE TÜRKİYE'NİN KURULUŞ DÖNEMİ MÜNASEBETLERİ.....	88
3.1.1 İran ve Türk Milli Mücadelesi.....	88
3.1.2 Türkiye'de Cumhuriyetin İlanı ve İran'ın Türkiye'ye Bakışı.....	96
3.1.3 İki Ülke Arasındaki Sınır Sorunlarının Halledilmesi, Dostluk Antlaşmaları ve Sadabat Paktı.....	100
3.2 Rıza Şah ve Atatürk İnkılâpları.....	107
3.3 Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati.....	112
3.4 Rıza Şah İktidarının Sona Ermesi.....	125
SONUÇ.....	127
EKLER.....	130
KAYNAKÇA.....	146

KISALTMALAR

a.g.e	: adı geçen eser
a.g.m	: adı geçen makale
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
ATAMD	: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
bkz.	: bakınız
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümeze Büyük İřlam Tarihi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA	: İřlam Ansiklopedisi
nřr.	: neřreden
s.	: sayfa
S.	: Sayı
TDVİA	: Türkiye Diyanet vakfı İşlam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
yay.	: yayın
yy.	: Yüz Yıl

GİRİŞ

İran binlerce yıllık tarihi, kültürü ve medeniyetiyle Ortadoğu'nun en önemli uygarlık merkezlerinden biridir. Dicle ırmağının doğusundaki dağlardan Afganistan'a kadar uzayan, kuzeyde Hazar Denizi, Harezm bölgesi güneyde Umman Denizi, güneybatıda Basra Körfezi ile çevrilen alan İran coğrafyasını teşkil eder.¹İran kavmi İndo-Europeenne/Hind-Avrupa kavimlerinden biridir. Aşamalı olarak Asya'nın orta kesimlerinden Atlas Okyanusu kıyılarına kadar yayılmış ve yenedünyanın keşfiyle birlikte dünyanın birçok bölgesine de gidip yerleşmişlerdir. M.Ö. 3 bin yıllarında Hint-Avrupa gurubundan ayrılıp Hint ve İran ırkları olarak iki ayrı kola bölünmeden önce Orta Asya bölgesinde yaşamakta; ortak din, dil, inanç ve mitolojilere sahip olup kendilerini “Arya: şerefli” nitelemesiyle ifade etmektedirler.²

M.Ö. 6. Yüzyılda Pers İmparatorluğunun kurulup gelişmesiyle birlikte batı dillerinde artık bu ülke Persia, halkı ise Persian olarak adlandırılır.³Araplar ise alfabelerinde “p” harfinin bulunmamasından dolayı telaffuz gereği “Pers” kelimesini Fars olarak kullanmışlardır.⁴ Osmanlılar ise XV. Yüzyıldan itibaren bu bölgeye Acemistan, halkına da Acem adını vermişlerdir.⁵Bir ülke ismi olarak İran ilk defa 21 Mart 1935 yılında Rıza Şah'ın yabancı ülkeleri ziyaretinden sonra ülkesine İran yani

¹ M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi I*, Ankara 1987, s. 1

² Nimet Yıldırım *“İran Mitolojisi”*, *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.7, (Güz 2002), s.24; İran adının menşei pehlevi dilidir ve daha eski şekil olan Ariana'dan iştikak etmiştir; bu da aslında “Aryen” (ariler, aryalı) demek olan bir sıfattır.J.H.Kramer, *“Tarihi ve Etnografik Bakış”* *İslam Ansiklopedisi*, 5/2, MEB., Eskişehir 1997, s.1013; “Arya” kelimesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için: Harold Walter Bailey, *“Arya”*, *Encyclopedia Iranica*, Routledge & Kegan Paul, New York, s.681-683; Ayrıca <http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>

³ *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü* Sev Yayıncılık, İstanbul 2002, s.719; Fransızca “persan=İranlı”, Tahsin Saraç, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994, s.1037; Almanca “persisch=İranlı” Karl Steuerwald, *Almanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1998, s.417; İtalyanca “persiano=İranlı” B.Çankaya N.Barlas, *İtalyanca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2004, s.303; Rusça, “pırsitskiy=İranlı”, Ali Bayram, *Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça Sözlük*, İstanbul 2008, s. 648; Pers adı eskiden Persis olarak bilinen İran'ın güneyindeki bir bölgeden gelir. Batılı anlamda Pers kelimesini ilk kullananlar Perslerin uzun süre savaştıkları Yunanlılar olmuştur. Batı dillerine de bu vasıta ile geçmiştir. Persia kelimesi 20.yüzyılın ortalarına kadar kullanılacaktır. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/452741/Persia>

⁴ http://www.iranchamber.com/literature/articles/persian_parsi_language_history.php; Cevad Hey'et, *“İran”*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, İstanbul 1995, s.174

⁵ Ali Arslan, *“Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak “Acem” Kelimesinin Manası ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki önemi (XV-XVIII. yy'lar)”*, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.7, (Ankara 1997) s.83-87

“Aryenlerin toprağı” olarak adlandırmalarını istemesiyle İran resmen bir devlet adı olarak kullanılmıştır.⁶

İlk Çağda, bugünkü İran topraklarında kurulduğu bilinen tarih sırasıyla Elamlar, Medler, Persler, Selevkoslar ve Partlar hüküm sürmüşlerdir. Bu devletlerarasında özellikle Persler İran kültür ve medeniyetinin oluşması ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. İran en parlak çağını Sasaniler döneminde yaşamıştır. Bu dönemde Roma ile yaptığı savaşlar ve elde ettiği zaferler karşısında Romalı tarihçi Cassius Dio “*Bu bizim için büyük bir korku kaynağı idi. Doğudaki Lejyonlarımız için Sasani krallığı o kadar ürkütücüydü ki çok azı onlarla savaşmak istiyor, geri kalanlar ise savaşmak konusunda tamamen isteksiz davranıyordu.*”⁷ şeklinde durumu tasvir etmiştir.

Eski çağlardan günümüze kadar birçok medeniyete, çeşitli istila ve fetih hareketlerine sahne olmuş olan İran’ı en çok etkileyen ve bu bölge tarihine yön veren iki önemli olay vardır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi İran’ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve İranlıların İslamiyet’i kabul etmeleridir. İkincisi ise ileride bahsedeceğimiz İslam dünyasında taş taş üstünde koymayan Moğol istilalarıdır.⁸ Müslümanlardan önce Büyük İskender’de dâhil birçok komutan ve devlet adamı İran’a girmesine rağmen hiçbiri Müslümanlar kadar etkili olamamıştır. İran’ın fethiyle yeni bir dönem başlamış, İran’ın İslamlaşması İran toplumunun kültürel, bilimsel ve siyasi yapısı içinde derin dönüşümlere neden olmuştur. Bu zamana kadar olgunlaşan İran edebiyatı, felsefesi, bilim ve sanatı yeni oluşan İslam medeniyetinin ana öğeleri haline geldi. Kültürel, politik ve dini olarak İran’ın İslam medeniyetine eklenmesi büyük önem taşımaktadır. İran’ın İslam’a katkısı, İslam’ın Altın Çağının oluşmasında çok etkili olmuştur.⁹ İran’ın İslam’a katkıları gibi İslam’ında İran’a katkıları olmuştur. İran halkının büyük bir bölümü İslamiyet’i kabul ederek başta Arap

⁶ Bernard Lewis, **Ortaoğu**, Ankara 2006, s.28; İkinci Dünya Savaşı öncesinde Alman telkini ile Persia yerine ihdas edilen İran (ve İranlı) adı bir yandan etnik mozaikler için üst kimlik bir yandan da Aryan köklerine bir göndermedir. Süer Eker, “Farsça’nın kıskacında Güney Azerbaycan Türkçesi” **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S.9, (Güz 2008)**, s.183-198; Ayrıca http://tr.wikipedia.org/wiki/R%C4%B1za_Pehlevi

⁷ Arthur Cotterel, **From Aristotle to Zoroaster: An A to Z Companion to The Classical World**, New York 1998, s.344-345; Ayrıca Sasaniler hakkında ayrıntılı bilgi için Richard N. Frye, **The History of Ancient Iran**, München 1984, s.287-339

⁸ Şenel Özata, “*İran*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, XIII**, İstanbul 1990, s.185

⁹ Claude Cahen, “Tribes, Cities and Social Organization”, **Cambridge History of Iran, IV**, 1975, s.305-328

alfabesi olmak üzere İslami müesseseleri benimsedi. İki yüzyıl içinde tedricen köklü değişikliklere uğrayan İran'ın kültür mirası İslam'ın etkisiyle yeniden canlandı. Arap fetihleri ve göçleri kentsel ve tarımsal gelişimi teşvik etti. Güvenlik, ticaret, yeni bir nüfus ve yerleşim, şehir inşası ve sulamayla ilgili Arap politikaları ekonomik gelişmeyi harekete geçirdi.¹⁰Böylece Asya'yı batıya bağlayan ticaret yolu üzerinde bulunan İran İslam dünyasındaki gelişmelerin odağı haline geldi. İran, Emevi ve Abbasilerle önce Arap hâkimiyeti altına, ardından Selçukluların bölgede güçlenmeleriyle Türk hâkimiyeti altına girmiştir.

İran, XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Moğol istilasına maruz kalmış, yaklaşık yüzyıl Moğol egemenliğinde kalmıştır. İran'ın Müslümanlar tarafından fethi dini, siyasi ve kültürel alanlarda değişikliklere sebep olurken, Moğol istilaları; iktisadi, etnik ve içtimai alanlarda değişime sebep olmuştur. Bu dönemde İran hem maddi hem de manevi anlamda büyük bir yıkıma uğramıştır.¹¹

İran, tarih boyunca ya büyük imparatorlukların bir parçası ya da küçük hanedanların elinde bölünmüş bir coğrafya olmuştur. Fakat Safevilerle birlikte İslam tarihinde ilk defa müstakil bir siyasi kimliğe kavuşmuştur. İran'da XVI. ve XVIII. yüzyıllarda hüküm süren Safevi hanedanı Türk boylarının Şah İsmail'e destekleriyle XVI. yüzyılın başında kurulmuştur. Safevilerin en büyük hükümdarı sayılan Şah Abbas aynı zamanda İran tarihinde de modern zamanların en büyük hükümdarı olarak nitelendirilir. Kazandığı askeri zaferler ve yaptığı askeri, ekonomik ve kültürel reformlarıyla İran'ın batılılaşma ya da modernleşme tarihinin temellerini atan hükümdar olmuştur. Safevilerin ardında İran'da, savaşta gösterdiği başarıyı, devlet yönetiminde gösteremeyen Nadir Şah dönemiyle sınırlı kalan Avşar hâkimiyeti (1722-1747) tesis olmuştur.¹² Onun ölümüyle ortaya çıkan boşluğu Kerim Han Zend'in başında bulunduğu Zend hanedanı alacaktır.(1757-1779)¹³ Kerim Hanın ölümünden sonra İran'da taht kavgaları başlamış, Türkmen Aşiretlerinden olan ve Safevilerin

¹⁰ Ira M. Lapidus, **İslam Topluları Tarihi I**, İstanbul 2003, s.89

¹¹ Moğol tahribatıyla ilgili Carl Brokelmann, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Ankara 1992, s.202-207; Ayrıca Moğollar hakkında Jean Paul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, İstanbul 2001

¹² Bigan Kimiachi, **History and Development of Broadcasting in Iran**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ohio 1978, s. 21

¹³ Kerim Han Zend'in iktidarı süresince çevre ülkelere karşı izlediği politika hakkında ayrıntılı bilgi için; Abdurrahman Ateş, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İran İlişkileri (1774-1779)", **Sosyal Bilimler Dergisi**, X/3, 2008, s.65-82

kuruluşunda da rol oynayan Kaçarların reisi Ağa Muhammed Han bu durumdan yararlanarak Zendlerin hâkimiyetine son vermiştir.¹⁴

Kaçar, İran'ın Esterabad, Mazenderan ve Tahran eyaletlerinde, dağınık olarak da Türkistan da Azerbaycan da ve Anadolu'da yaşayan bir Türkmen kabilesinin adıdır. Kısmen yerleşik kısmen de göçebe olarak yaşayan Kaçarlar, Safevi Devletini kuran yedi Türkmen kabilesinden biri olup 1779 dan 1925 yılına kadar İran'da hâkimiyet sürmüş bir Türkmen sülalesidir.¹⁵ Ağa Muhammed Han İran'daki iç asayişini henüz sağlayamadan Rus tehlikesiyle karşılaştı. İktidar dönemini Ruslar ile mücadele ederek geçiren Ağa Muhammed Han 1797'de bir suikast sonucu öldürülmesinin ardından oğlu olmadığı için yerine yeğeni Feth Ali Şah geçmiştir.¹⁶ Ağa Muhammed Han, geride sakin bir ülke bırakmış gibi görünse de ülkesi bu tarihten sonra uluslararası bir mücadele alanı haline gelerek büyük kayıplara uğradı.¹⁷ Feth Ali Şah ile birlikte İran'da yeni bir döneme girilmekteydi. XIX. yüzyılda Avrupalı güçler arasındaki çekişmeye sahne olan İran bu rekabetten olumsuz etkilenmeye başladı. Basra Körfezine inmeyi hedefleyen Rusya Kafkaslarda giderek etkili bir siyaset izledi. Rusya'nın gücü karşısında İran daha fazla direnemedi önce Gürcistan'ı ardından imzaladığı Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmen Çayı (1828) Antlaşmalarıyla Kafkasların tamamını Rusya'ya bırakmış, Aras nehri iki ülke arasında sınır olmuştur. Ruslara karşı Fransızlardan yardım isteyen Feth Ali Şah, Napolyon'la 1807 yılında Finkenstein Antlaşmasını imzalamış fakat Ruslarla Fransızların aralarında imzaladığı Tilsit Antlaşmasıyla Fetih Ali Şah umduğu desteği bulamamıştır.¹⁸ İngiltere ise sömürgesi olan Hindistan'ın tehlikeye düşeceğini düşünerek hem Rusya'nın hem de İran'ın bölgedeki hareketlerinden rahatsızlık duyuyordu. Fransa

¹⁴ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, s. s.85-104

¹⁵ Fahamettin Başar, *"Kaçarlar"*, *DGBİT, IX*, İstanbul 1990, s.567

¹⁶ Ağa Muhammed Han'ın çocukluğunda Nadir Şah'ın oğlu Adil Şah tarafından hadım edilmiş olduğu için çocuğu yoktu.F.Başar,a.g.m., s.570

¹⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, İstanbul 2006, s.73

¹⁸ XIX. asrın ilk yarısında Avrupa'da meydana gelen gelişmeler sadece Avrupa ile sınırlı kalmamış İran Devleti de bundan nasibini almıştır. Fransız inkılabının getirmiş olduğu siyasi hareketlilik ve imparator I. Napolyon'un fetih siyaseti gereği Avrupa'da ve başka kıtalarda yayılmak istemesi bir sömürge imparatorluğu kurmuş olan İngiltere ile çatışmasına sebep olmuştur. Bu mücadele Hindistan'a ulaşma emelinde olan Fransa'nın İran ile temasa geçmesini ve İran'ın bu siyasette odak noktası haline gelmesini sağlayacaktır. İngiltere'yi deniz yolları üzerinde vurmak isteyen Napolyon İran'a yaklaştığında İngiltere bunu çeşitli önlemlerle engellemeye çalışmıştır. Ayrıca İran-Rus savaşlarında arabulucu rolünü oynayarak Fransa ve Rusya'nın İran'da yayılmalarına tahammül edemeyeceğini göstermiştir.; Yılmaz Karadeniz, a.g.e. s. 73

ise girmiş olduğu sömürgecilik mücadelesinde İngiltere'nin Hindistan'daki etkinliğini kırmak istiyordu. Böylelikle sadece Osmanlı topraklarında değil İran topraklarında da bu üç büyük devletin sömürge mücadeleleri baş gösterecektir.¹⁹Rus mücadeleleriyle geçen Fetih Ali Şah döneminin ardından yerine geçen torunu Muhammed Şah ilk olarak Afganlılara kaptırılmış olan toprakları geri almaya niyetlendi.²⁰Fakat Hindistan'ın güvenliğini muhafazaya çalışan İngiltere buna mani oldu. İran'ın bölgedeki varlığından rahatsızlık duyan İngiltere Afganları destekledi. Zira Hindistan'a İran ve Rusya'dan gelebilecek tehlikelere karşı Afgan bölgesini tampon bölge olarak görmekteydi. Nitekim İran yaptığı seferlerde başarılı olamayınca 1856 Paris Antlaşması ile Afganistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Muhammed Şah'tan sonraki Nasıreddin Şah dönemi de yine Rus İran çatışmaları ve toprak kayıplarıyla devam etti. Nasıreddin Şah İran'ın bağımsız bir devlet olarak kalabilmesinin yapılacak köklü değişikliklere bağlı olduğunu anladıysa da Rus taarruzları buna bir türlü izin vermedi. Feth Ali Şah döneminde başlamış olan imtiyazlar Nasıreddin Şah devrinde iyice hız kazandı. Ülkede ekonomik refahı yükselteceği düşüncesiyle Şah Avrupalı devletlere tanıdığı imtiyazları genişletmeye ve giderek bunu bir devlet politikası haline getirmeye başlamıştır. 1872'de Baron Julius De Reuter, İngiltere adına 24 yıllığına bir takım imtiyazlar elde etti.²¹ Rusların baskısı ve halkın karşı çıkmasıyla bu imtiyazları iptal etmek zorunda kalan Şah, kaybedilen imtiyazlara karşılık olarak İngilizlere İran'da banka kurma imtiyazı verdi. Ruslar da aynı dönemde İran'da bir banka kurma hakkı elde ettiler. 1890'lara gelindiğinde Rusya Şaha borç para veren en büyük yatırımcı haline gelmişti. Nihayet 1891 yılında öldürülmesiyle Nasıreddin Şahın dönemi sona erdi.

XIX. yüzyılda Avrupa'nın İran'a ekonomik olarak nüfuz etmesi ve batı kökenli fikirlerin özellikle Abbas Mirza döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin

¹⁹ Bu üç büyük devlette her fırsatta İran'a gönderdiği elçiler vasıtasıyla bir takım ticari imtiyazlar elde etmek niyetindeydiler. Bir İngiliz elçisi olan Sir John Malcom da bu elçilerden biridir. 1810 yılında İran'a gelen Sir John Malcom İngiltere için bir takım ticari taleplerde bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için; **Persia**, Society For Promoting Christian Knowledge, London 1846, s.172-188

²⁰ Feth Ali Şah'ın yerine veliaht oğlu Abbas Mirza geçecektir. Fakat onun 1834'te beklenmedik ölümü üzerine yerine torunu Muhammed Şah geçmiştir. Abbas Mirza devrin parlak simalarından biri, Azerbaycan orduları başkumandanıdır ve Ruslara karşı büyük başarılar elde etmiştir. Azerbaycan valiliği döneminde gerek askeri gerekse idari alanlarda önemli islahatlar yapmış, Avrupa'ya öğrenciler göndermiştir. Ayrıntılı bilgi için; Y.Karadeniz, a.g.e., s.143-145

²¹ Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi II**, İstanbul 2010, s.38

vasıtasıyla ülkeye girmesi toplumun geleneksel yapısını derinden etkiledi.²² Ayrıca Hürriyet fikirlerinin gelişmesinde Osmanlı Devletinin rolünü de göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı'nın 1876'da Kanuni Esasi'yi ilan etmesi ve bu uğurda verilen mücadeleler İranlılar üzerinde büyük etki yapmıştır.²³ İran'ın siyasi ve sosyal meselelerinin konuşulup tartışılıyor olması reformların, anayasanın ve meclisin varlığını savunan hareketleri doğurdu. 7 Ekim 1906'da meclis toplandı. 30 Aralık'ta anayasa Muzafferiddin Şah tarafından imzalandı. Önceleri siyasi idarenin ve ekonominin ıslah edilmesi maksatlarıyla meşrutiyeti hararetle destekleyen ulema, batı kökenli reform taleplerinin giderek yoğunlaşması üzerine geri çekilmeye başladı.²⁴

İran içeride meşrutiyet sancıları yaşarken, dışarıda da sıkıntılı günler geçiriyordu. İngiltere ve Rusya'dan sonra Almanya'da bölgede etkili bir siyaset uygulamaya başlamıştı. Osmanlılardan sonra İran'da bu Alman siyasetinin etkisine girmişti. Yaşanan bu gelişmelerden endişelenen İngilizler ve Ruslar 31 Ağustos 1907 tarihinde İran'ı kendi aralarında nüfuz alanlarına böldüler. Bu antlaşmaya göre arada tampon bir bölge bulunmak üzere ülkenin kuzeyi Rusların, güneyi ise İngilizlerin nüfuz alanı olarak kalacaktı.²⁵

Muzafferriddin Şah'tan sonra tahta geçen Muhammed Ali Şah ise Rus kazakları marifetiyle meşrutiyet taraftarlarını bastırıp meşrutiyet idareyi kaldırmıştır. Bundan sonra İran'da iki yıl boyunca devam edecek bir mücadele başlamıştır. 1909 yılına gelindiğinde, Bahtiyariler Tahran'ı ele geçirmiş Şahı firara mecbur etmiş ve Ahmet Şah'ın tahta geçmesini ve meşrutiyetin tekrar ilan edilmesini sağlamışlardır.²⁶

İran, 1914 yılına geldiğinde Avrupa kıtasında patlak veren fakat etkisi tüm dünyayı saran bir cihan harbinden tarafsız olduğunu ve savaşa girmeyeceğini

²² Yılmaz Karadeniz, "İkinci Meşrutiyetin Ön denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri(1906)", **Bilig**, S. 47, (Güz 2008), s.195

²³ Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XX/ S.32, (Ankara 2002), s. 146

²⁴ Y. Karadeniz, a.g.m., s.202

²⁵ İ. S. Üstün, a.g.m., s.402; İran tarihçilerinin "Cinayet Antlaşması" olarak adlandırdıkları anlaşmada sadece iki devletin dahli olmayıp, yıllarca İngiltere'ye rakip olan Fransa'da yer almış, İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki ihtilafları bir kenara bırakarak İran'ı paylaşma üzerine yakınlaşmaya gitmeleri için arabulucu rolünü üstlenmişti. Y. Karadeniz, a.g.e., s.282

²⁶ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", **Akademik Ortadoğu**, II/1, (İstanbul 2007), s.66

açıklamasına rağmen nasibini alacaktır. Ahmet Şah ve Başbakan Mirza Hasan Han savaşta tarafsız olduklarını açıklamış ve savaş süresince bu tutumu sürdürmüşlerdir. Ancak meclisi oluşturan partilerden Demokrat Parti, Almanya'nın yanında savaşa girmeyi ve Almanya'nın kazanması halinde de İngiliz ve Rus sömürsünden kurtulabilecekleri düşüncesini savunuyorlardı. Ayrıca Kerbela ve Necef uleması da Rus, İngiliz ve Fransızlar aleyhinde cihad fetvası vermişlerdi. Rusların ve İngilizlerin yıllarca İran'da uyguladıkları sömürü politikası İran halkının bu devletlere karşı kin ve nefret duymalarına sebep olmuştur. Rus ve İngilizlerin ülkede sevilmemeleri ve Osmanlının Almanlarla birlikte savaşa girmesi İran'ın bu savaşta Alman safına olumlu bakmasına yol açmıştır. Almanya'dan yana savaşa girme isteklerinin yoğunlaştığı 1914'te Rusya İran'a resmen cephe açmıştır.²⁷ İran her ne kadar tarafsızlığını ilan ettiyse de harp meydanı olmaktan kurtulamamış, savaş süresince Rus, İngiliz ve Osmanlının çekişme alanı olmuştur. Rusya'da 1917 yılında başlayan Bolşevik ihtilaliyle Ruslar İran'dan çekilmeye başladılar. Bunun üzerine İngilizler, İran'ın tamamını işgal ettilerse de 1920 yılında Rus Bolşevik ordusu yeniden kuzey İran'a girince İngilizler geri çekildiler. Sosyalistlerin İran ile temasını tehlikeli gören İngilizler kuzeydeki petrol bölgelerini Amerikan şirketlerine vererek sosyalist tehlikesini bertaraf etmişlerdir. 9 Ağustos 1919 tarihinde İngiltere İran'la bir antlaşma imzalamıştır. Bu antlaşma gereği İngiltere, İran'ın bağımsızlığını tanıyacak siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda gereken yardımı ve desteği sağlayacaktır. Şüphesiz ki İngiltere'nin de bu yardımları karşılıksız yapması beklenemez. İran'a yapacağı yardımların karşılığı olarak başta petrol olmak üzere ihtiyaç duyduğu ekonomik ürünleri temin edecektir.

Kaçar hanedanlığının sonuna doğru İran'ı resmen işgal edip petrol çıkarmaya başlayan İngiltere, bu ülkedeki menfaatlerini devam ettirmek için kendisine bağlı kalacak askeri unsurları başa getirmeye çalışmıştır. İran tarihçilerinin Üçüncü Hut (Büyük Balık) ihtilali dedikleri ve Rıza Han ile Seyyid Ziyaeddin vasıtasıyla yaptırılan askeri darbe bu amaçla yapılmıştır. Ancak askeri darbe beklenen sonucu vermemiş ve sık sık değişen hükümetlerle ülke idaresi sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu darbeye görev alan Rıza Han, Ahmet Şah'ın devlet idaresine kayıtsız kalmasını ve günlerini Avrupa'da

²⁷ Y. Karadeniz, a.g.e., s.317

geçirmesini fırsat bilerek 1925'te idareyi ele geçirmiş böylelikle Kaçar Hanedanına son verirken Pehlevi Hanedanı dönemi başlamıştır.²⁸

XIX. yüzyılın ilk yarısı İslam dünyasının belli başlı siyasal güçleri olan Osmanlı Devleti, Mısır, Fas ve İran'ın ciddi anlamda ve kendi inisiyatiflerinde reform yapmaya teşebbüs ettiği dönemdir. Bu girişimler çoğunlukla askeri yenilgilerin etkisi ile orduyu güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişse de devletin ihtiyaçları dâhilinde bürokrasiden hukuka, mali disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticari ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında her devletin bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. Eski ile yeninin yan yana olduğu ilk dönemlerde yönetenlerin modernleşmeden yana eğilimleri Batı bilgisi olanların etkin siyasal görevler üstlenmesi ile reformlar kaçınılmaz olmuştur.²⁹

Osmanlı Devletinde, III. Selim ile başlayan yer yer kesintilere uğramakla beraber genişleyerek devam eden II. Mahmud, Abdülaziz, V. Murad ve II. Abdülhamid gibi padişahlarca teşvik edilen reform hareketleri, sadrazamlarında katkılarıyla, modernleşmenin devlet siyaseti haline gelmesini sağlamışlardır. İran'da ise devlette reform yapma ve modernleştirme hareketleri Safeviler döneminde Şah Abbas'la başlar. Özellikle Sherley Kardeşlerin İran'a gelişiyle birlikte Şah Abbas özellikle askeri alandaki yeniliklerin gerçekleştirilmesinde bu kardeşlerden istifade etmiştir. Kaçarlar döneminde Abbas Mirza ve Nasreddin Şah gibi batılılaşma fikrine açık şahsiyetlerin arzularına göre biçimlenmiştir. İran modernleşmesinin başlangıcı ilk dönem batılı teknik ve malzemelerin kullanımına duyulan merak ve yaygınlaşması ile reform nitelikli askeri ve siyasal düzenlemelere neden olan dış siyasal ilişkilere bağlı olarak şekillenmiştir. İran, XIX. yüzyılın başı itibariyle batı teknik ve malzemelerini alarak ve bir kaçını üreterek işe başlamıştır. İran modernleşmesi, Osmanlıda olduğu gibi daha çok askeri alanda reform girişimleriyle başlamıştır. 1807'de Fransa'dan gelen askeri heyet eğitim ve top döküm tekniklerini öğretmesiyle başlayan süreç, ilk daimi elçiliğinin

²⁸ Y. Karadeniz, a.g.e.,s, 365

²⁹ Celal Metin, **Türk Modernleşmesi ve İran**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 104

1809'da Londra'da açılması ve bunu diğer Avrupa başkentlerinin izlemesi ve yurt dışına eğitim için öğrenci göndermeyle sürmüştür. İran tahtının veliahdı Abbas Mirza, III. Selim'in 1805'te başlatıp ölümüne kadar sürdürdüğü 30 bin kişilik Nizam-ı Cedid ordusunu örnek alarak yöneticisi olduğu Azerbaycan eyalet ordusu içinden Nizam-ı Cedid (1813) askeri birlikleri teşkil etmeye başlamıştır. 1813'te Tebriz'de bir matbaa, top dökümhanesi, tüfek atölyesi ve tercüme dairesi kurarak işe başlayan Abbas Mirza bazıları Türkçe olan askeri ve mühendislikle ilgili kitaplar tercüme ettirir.³⁰ Ruslarla girdiği savaşta hareketli toplarla donanımlı düşman karşısında aşiret süvarilerinin dağılması üzerine Avrupalı öğretmenlerin nezaretinde düzenli eğitim alan, maaşlı, ordugâhta yaşayan ve üniforma giyen altı bin kişilik yeni birlikleri tüfek ve toplarla donatmıştır. Abbas Mirza 1833'te öldüğünde askeri birlikleri dağılmış, ancak Abbas Mirza'nın İran'da ıslahat ve yenilik yapma fikri miras olarak kalmış ve bu fikir batı eğitimi ve ileri görüşlü siyaset adamları tarafından paylaşılmıştır. Batılılaşmayı ülke çıkarları için elzem gören yetenekli ve donanımlı kişilerin devlet hizmetinde istihdam edilmesinin ve yetki verilmesinin yararlı olacağı konusunda bir fikri değişim başlamıştır. Ebul Kasım Buzurg Kaymakam, Mirza Taki Han, Mirza Malkum Han, Hacı Baba Afşar, Mirza Salih gibi modernleşmenin gerekliliğine inanmış birçok devlet adamı batılı değerlerin yerleşmesini sağlamışlardır.³¹ Abbas Mirza'nın İran'ın modernleşmesi yolunda en büyük faydası yurt dışına eğitim amaçlı öğrenci göndermesi ve bu geleneğin uzun süre devam etmesidir. Osmanlı'da ilk kez Mehmet Ali Paşa'nın 1809'da İtalya'ya öğrenci göndermesi ve ardından II. Mahmud'un 1815'de öğrenci göndermesinin ardından, İran'ın bu süreçten etkilenmesi tabii olacağından Abbas Mirza önce iki öğrenciyi ardından 1815 yılında İngiliz misyonunun başındaki Albay William D'arcy'le birlikte beş öğrenciyi İngiltere'ye göndermiştir. Bu sayı zaman içinde giderek artmış, 1858-1859 arasında 42 öğrenci gönderilmiştir.³² İranlı öğrenciler eğitimin yanı sıra "gözlemlemek" amacıyla çıktıkları Avrupa seyahatlerini İstanbul üzerinden gerçekleştirmiş burada buldukları süre içerisinde Osmanlı Devleti'ndeki değişimi de

³⁰ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, IV/S.19, (Güz 2011), s.127-137

³¹ Mirza Malkum Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için; Y. Karadeniz, "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.23, (Mayıs 2011), s.103-111

³² C. Metin, a.g.e., s.107

gözlemleme imkânı bulmuşlardır. Buna dair ilk bilgileri ise İran'ın batıya açılan penceresi olarak nitelendirebileceğimiz Mirza Salih Şirazi'nin kaleme aldığı (1815-1819) seyahatnamede ve aynı tarihlerde Abbas Mirza'nın yaptığı üst düzey yazışmalarda bulabilmekteyiz.³³ Abbas Mirza'nın askeri ve eğitim dışında, atölye, fabrika, vergi toplama usulleri, hastane ve gümrük düzenleme işleri kendinden sonra gelenlerce devralınıp geliştirilerek devam etmiştir.

İran'da Şah ve veliahtlar dışında batılılaşmayı benimsemiş önemli devlet adamları olduğundan yukarıda bahsetmiştik. Bunlardan biri olan ve en önde gelen isim Mirza Taki Han veya daha çok bilinen ismiyle Emir Kebir'dir (1807-1852). Emir Kebir, İran'da devlet yönetiminin modernleşmesi yönünde ilk düzenlemeleri yapan, modern eğitimin bir bütün ve modernleşme için gerekli olduğunu fark eden ve bu görüşü savunan, devlet yapısında sistemli olarak yenileşme hareketlerini başlatan ve kurumsal yenilikler yapan ilk devlet adamı olmuştur. Osmanlı Devletinde Tanzimat'ın ilanından kısa bir süre sonra İstanbul'a gelen ve iyi derece Türkçe bilen Emir Kebir, Mustafa Reşit Paşa ve devrin Osmanlı siyasi aydınlarıyla tanışmış fikir alış verişinde bulunmuştur. Emir Kebir batılılaşma anlamında Osmanlıdan ciddi anlamda etkilenmiştir. Emir Kebir, merkezi otoriteyi güçlendirmek için vergi sistemini yeniden düzenlemiş, saray ve taşranın giderlerini kısmıştır. Yabancı müdahalelerine karşı çıkmış onlara verilen bazı imtiyazları kaldırarak gümrükleri denetim altına almıştır. Abbas Mirza'nın kurduğu modern donanımlı orduyu yeniden düzenleyerek tımar sistemine benzeyen "Bunşiya" sistemiyle orduya asker almayı ve sayısını arttırmayı yasal bir zemine oturtmuştur.³⁴

İran modernleşmesinde Emir Kebir'in yeri açıklanırken en önemli katkısı sadrazamlığı döneminde kurduğu İran'ın ilk üniversitesi olan Darülfünun'dur. Gelecekteki milliyetçi, batıcı, laik İran muhaliflerinin birçoğu bu okulun sıralarından geçmiştir. Emir Kebir'in yaptığı diğer yenilikler ise; posta teşkilatı batı örneğine göre düzenlenmiş, ipek üretimi için yeni tesisler kurulmuş bu amaçla İstanbul'a öğrenciler gönderilmiş, halk sağlığı ve bulaşıcı hastalıklar için kurullar oluşturulmuş, tercüme

³³ Hatice Kılıç, **İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s.18

³⁴ C. Metin, a.g.e., s.110

daireleri açılmış, önce Tebriz’de daha sonra Tahran’da birer matbaa kurulmuş ve İran’daki ilk resmi gazete “Vaka-i İttifakiye” yayınlanmaya başlamıştır. Emir Kebir’den sonra kapsamlı reform girişimlerini düşünen bir zihin uzun süre siyasi kanattan çıkmamıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının tamamında Kaçarlara hükümdarlık yapan Nasreddin Şah (1848-1896) yeniliklere açık olmakla birlikte yetki ve kontrolün elinden çıkmasına rıza göstermeyen aydınlıkçı fakat despotizme örnek bir hükümdardır. Onun döneminde iç çekişmeler ile aşiret, eyalet ve şehir isyanları yoğun olarak yaşanmıştır. Buna rağmen ulaşımı kolaylaştıracak yeni yollar yapılmış, telgraf hatları çekilmiş, liman ve gümrükler ıslah edilerek yenileri yapılmış, karantina uygulaması ve basın yayını geliştirecek yeni teknikler geliştirilmiştir. Ayrıca Şah, Rus hükümet sistemine benzer altı bakanlıktan oluşan bir kabine sistemi kurmuştur.

İran modernleşmesindeki bu devlet eli bir süre sonra yurt dışında eğitim görmüş ve az çok batı hakkında bilgi sahibi olan aydınlarca bir süre sonra sorgulanmaya başlanmış, birçoğu muhalefet ederken İran’ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı aydınları ile aynı kaderi paylaşan bu kişiler Mısır, Osmanlı ve çeşitli Avrupa ülkelerinde yayınladıkları Ahter, Kanun, Kave, Pars, vb. gazetelerde, İran’da yazmaya cesaret edemedikleri kanun, anayasa, meşrutiyet gibi kavramları İran’da nasıl hayata geçirileceği sorununu tartışmaya açmışlardır.

İran’ın devlet eliyle kurumlarını yenilemeye ya da batı tarzı yeni kurumlar açmaya giriştiği süreçte geleneksel kurumlara dokunulmamıştır. Batı tarzı eğitim kurumları açılırken geleneksel medreseler kapatılmamıştır. Bu da Osmanlı yenileşmesinde olduğu gibi eski ile yeninin geleneksel ile modern olanın çatışmaya girmeksizin bir arada bulunmasına yol açmıştır.³⁵

İran modernleşme hareketlerinin temel dinamiklerini saydığımız Kaçar hanedanlığı döneminin sona ermesi ve Rıza Şah’ın iktidara gelmesiyle birlikte daha geniş çaplı bir modernleşme hareketi başlamış olur. Rıza Şah’ın iktidar dönemi, ihtiyaç

³⁵ Manizheh Sadri, *İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s.4

duyulan ve hayata geçirilen modernleşme faaliyetleriyle, elde edilen sonuçları tezimizin konusunu teşkil etmektedir.

Ülkemizde, Modern İran Tarihi ve İran'ın Modernleşme Tarihi konularına yönelik Türkçe literatürde çok az sayıda çalışma mevcuttur. Popüler kitaplar haricinde yapılan çalışmaların birçoğu akademik alanda yapılmış olan Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarındaki siyasi ilişkileri inceleyen tezlerden oluşmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan başlayarak İran devriminin gerçekleştiği 1979'a kadar Türkiye'de İran konusuna ciddi anlamda ilgi gösterilmediği görülmektedir. Bu dönemde ortaya konan kitapların, araştırma eserlerinin sayısının azlığı bunu kanıtlar niteliktedir. Türk siyasetinin de uzun yıllar Ortadoğu ve onun bir parçası olan İran üzerine söz konusu dönemle ilgili çok fazla çalışma yapmadığı görülmektedir. 1926 yılında Vatan Gazetesinde İran konulu bir dizi makale yayınlayan Ruşeni Bey "İtiraf etmeliyiz ki bütün dünyanın İran'ı bizden öğrenmesi icap ederken biz İran'a dair malumatı düşman gazetelerinden alıyoruz." diye serzenişte bulunurken, İran'ı tanıma ve araştırma konusundaki kayıtsızlığa da dikkat çekmektedir. Yine de bu dönemde İran hakkında ele alınmış çalışmalara rastlamak mümkündür.

Cumhuriyetin ilk yıllarında İran'a Tahran Büyükelçisi (1925-1926) olarak atanan Mahmut Şevket Esenal'ın "Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar" adlı eseri ve yine büyükelçilik göreviyle Tahran'a giden (1930-1934) Hüsrev Gerede'nin "İran Hatıratı" adlı kitabı bu dönem İran hakkında bilgi edinilecek anı türünden eserlerdir. Hüsrev Gerede'nin gözlemleri, Türkiye'deki modernleşme hareketini yakından görmüş birisinin İran'daki benzer gelişmelere dair düşüncelerini içermesi bakımından oldukça mühimdir. Cumhuriyet döneminin fikir adamlarından biri olan Ahmet Ağaoğlu'nun da 1934'te kaleme aldığı "İran ve İnkılâp" adlı bir eseri bulunmaktadır. Ahmet Ekrem tarafından 1934 yılında yazılan "Bugünkü İran" adlı eser Rıza Şah döneminden bahsetmektedir. Vatan gazetesi yazarlarından Ruşeni Bey, 1926'da yazdığı İran konulu bir dizi makaleyi "İran'ın İçyüzü" adlı kitapta toplamıştır.

1979 İran İslam devrimine çok büyük katkıları olan, önemli fikir adamlarından biri sayılan Ali Şeriatî'nin de kitaplarının birçoğu Türkçeye çevrilmiştir. Özellikle "Medeniyet ve Modernizm" adlı kitabı modernleşme kavramına farklı bir bakış açısı

kazandırmıştır. Prof.Dr. Meliha Anbarcıoğlu'nun 1983'te Doğu Dilleri Dergisinde yayınladığı “Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da Yapılan Reformlar” adlı makalesinde Atatürk ve Rıza Han dönemlerindeki Türk-İran ilişkilerini, Türkiye ve İran'daki inkılâplar çerçevesinde ele alan bir makalesi bulunmaktadır. Prof.Dr. Mehmet Saray'ın ilk Türk-İran ilişkilerinin başladığı tarihten 1990'lı yıllara kadar süregelen Türk-İran ilişkilerini anlattığı “Türk-İran İlişkileri” adlı kitabı bulunmaktadır. Türk-İran siyasi ilişkileri üzerine Türkçe literatürde birbirine benzer çalışmaların dışında değerdendirilebilecek ve konu üzerine bir dizi makalesi bulunan Prof.Dr. Gökhan Çetinsaya'nın çalışmaları mevcuttur. Ancak onlarda Türk-İran ilişkilerinin daha çok diplomasi ve siyasi ilişkilerine yönelik fikir vermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN MODERNLEŞMESİNİN TARİHİ GEÇMİŞİ VE OSMANLI ETKİSİ

1.1 XIX. Yüzyılın Başında İran'ın Devlet ve Toplum Yapısı

1.1.1 Devlet Yapısı

İran Devlet geleneği ve yönetim biçimi farklı etnik, dini ve kültürel toplulukların ittifakına dayalı olarak ortaya çıkmıştır.³⁶XVI. yüzyıldan itibaren merkezi otoriteyi tüm ülkede tesis etmek için din ve kültür öğeleri ideolojik olarak ön plana çıkartılmış, kabile güçlerini tasfiye yoluna gidilmiştir. Şah İsmail'in 1501 yılında şahlığını ilan etmesi ve akabinde elde edilen bir takım siyasi tecrübeler, devletin merkezi gücünün tesisinde din ve kültürün yanında başka yapılarında oluşturulması gerçeğini ortaya çıkartmıştır. 1514 yılındaki Çaldıran savaşı sonrası Safevilerde, bürokraside ve düzenli ordu da yeniden yapılanma hız kazanmıştır. Osmanlı merkezi devlet yapısını örnek alan Safeviler bunu Osmanlı İmparatorluğu ile sağladıkları yakın temaslar ve Anadolu'dan İran'a göçen Türkmen aşiret önderlerinin verdikleri bilgilerle sağladılar. Çaldıran Savaşı sonrası ortaya çıkan iç huzursuzluklara bağlı olarak, devlet yönetimi ve ordunun temelini oluşturan Türkmen aşiretlerinin, merkezi yönetimdeki etkisi kırılmıştır. Bu durumun neticesinde, bürokraside oluşan boşluğu Fars kökenliler; ordu içerisindeki boşluğu ise Kafkasya'nın çeşitli halklarından oluşturulan ve "gulam" adı verilen yeni birliklerle tamamlamışlardır. Merkez, taşra ve ordu yönetiminde başlangıçta Türkmen ve devşirme Fars yan yana istihdam edilirken merkezileşmeye bağlı olarak devletin yönetim gücünü yaygınlaştırma ve kendine bağlama girişimi Türkmen kabilelerin yönetim nezdindeki itibarlarını ortadan kaldırmış ve ordunun asli unsuru olmalarını gereksiz kılmıştır. Şah I.Abbas döneminden başlayarak zaman zaman İran şahları, kabilelerin gücünü kırmak için ortak hareket etmelerini engellemiş ve bu kabileleri parçalayarak İran'ın farklı bölgelerine dağıtmışlardır. Osmanlı örneğinden esinlenen

³⁶ İslam öncesi Sasaniler, güçlü bir merkezi birlik oluşturabilmek için Zerdüşt din adamlarını yanlarına çekerek bu dine devlet nezdinde itibar sağladıkları gibi Fars dilini ihya ederek geçmiş pers kültürünün tarihi mitoslarını kullanarak kendilerini Şehinşah (Şahlar Şahı) unvanı ile donatarak diğer yerel güçler üzerinde psikolojik hâkimiyet tesis etmişlerdir. Ancak Sasani hanedanı daha çok yerel kabile güçlerinin desteğini sağlayarak iktidarlarını sürdürmüşlerdir. Celal Metin, **Türk Modernleşmesi ve İran (1890-1936)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s.81-82

Safevi Devletinin kurumlaşma süreci Şah I.Abbas döneminde zirveye çıkmıştır.³⁷ Safevilerin son dönemlerinde ve XVIII. yüzyılın bütününde İran iç siyasetinde ve devlet üzerinde hâkim olma mücadelesi güçlü kabilelerin kendi aralarındaki güç gösterileri ile sürmüştür. XVIII. yüzyılda kısa süreli kurulan Afgan(1722-1729), Afşar (1729-1747) ve Zend (1750-1779) hanedanları arkalarındaki kabile desteği ve liderlerinin potansiyel yetenekleri ile var olmuşlardır. Kaçar Hanedanının hâkimiyet döneminde (1779-1925) Kaçarlar merkezileşmeden yana olmakla birlikte hiçbir zaman bunu sağlayamamışlardır. Ülke içindeki aşiret dini ve yerel güçlerin kendi aralarındaki çatışmalardan yararlanarak ve dengeleri gözeterek iktidarlarını sürdürebilmişlerdir.

İran'da Kaçar dönemi ile Batılı ülkelerdeki, ekonomik ve kültürel rekabet devrinin aynı zaman dilimine denk gelmesi, Kaçarları Avrupalı bazı güçlerle geniş ilişkiler içine sokmuştur. Kaçar hanedanı döneminde İran, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere Fransa, Almanya, Afganistan ve Osmanlı Devletleri ile yakın siyasal, ekonomik ve askerî temaslarda bulunmuştur. Rusya ve İngiltere'nin İran'ın iç ve dış politikasında 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyılın ortalarına kadar özel bir yeri vardır ve bu güçler sık sık siyasî ve askerî müdahalelerde bulunmuşlardır.

Kaçarlar döneminde İran özellikle Rusya ve İngiltere'nin rekabetine sahne oldu. XIX. yüzyılın ilk yarısında Türkistan ve Hazar denizinin Kafkasya bölgesi Ruslar

³⁷ İran devlet yönetiminin kurumlaşması, I. Abbas döneminde başkentin Türkmen kabilelerin yoğun olduğu Kazvin'den, Fars kültürünün yoğun yaşandığı ve küçük bir kasaba olan İsfahan'a taşınması ile gerçek anlamda başlar. Devlet yönetiminde mutlak güç olan Şah ve saray çevresi zirvede yer alır. Saray içinde başvezir, askerî kumandanlar, devlet hazinedarı ve resmî din adamlarının ve onlara bağlı kurumların işleyişinden sorumlu *sadr*lar bulunur. Bu önde gelen yöneticilerin dışında yüksek görev addedilen ve belli daireleri olan saray doktorları, kâhinler, harem ağaları, yaverler, içoğlanları, sanatçılar ve zanaat ehli bulunurdu. Yönetim bürokrasisi birkaç idarî birimin yanı sıra saray, atölyeler, vergi toplama ve ordu birliklerinin bağlı olduğu yönetim işleyişini sağlayan kâtipler ve malî mümessillerden oluşmaktaydı. Zaman içinde sayısı hayli artan merkezî bürokrasinin ücretleri kısmen peşin; fakat çoğunlukla halktan toplanan toprak vergileri ile karşılanırdı. Bu görevlere atamalarda hiçbir kıstas göz önünde bulundurulmaz şahın iradesi dâhilinde gerçekleşirdi. Çok hızlı yükselme olduğu ve mevki-makam zenginliğe erişildiği gibi hızla gözden düşme ve hayatından olma her zaman olağandı. Taşra yönetimi çoğunlukla merkezî bürokrasinin ve kısmen de aşiret ileri gelenlerinden oluşurdu. Bunların, Osmanlıda olduğu gibi, Şahın ve saray çevresinin ihtiyacı olan hammaddeleri depolamak ve arta kalanı nakit olarak başkente göndermeleri gerekiyordu. Ayrıca her bir yönetici, yine Osmanlıda olduğu gibi, savaş zamanında merkezî orduya birlik göndermekle yükümlüydü. Eyalet yöneticileri ömür boyu ve irsî olarak atanıyorlardı. "Tiyuldar" denilen, Osmanlı tımar sistemine benzer, toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu (hassa) yapının yanı sıra, özel mülk ve vakıf mülkleri ülke topraklarının dağılım biçimini oluşturmaktaydı. Göçebelğin esas olduğu mülkiyet paylaşımında yerleşik köylüler ve esnaf mülkleri sürekli tehdit altında olmuştur. Göçebelik özellikle 18. yüzyıl boyunca ülkedeki siyasî yapıya dayalı olarak köylüler aleyhine gelişmiştir. Devlet mülklerinin gerek aşiret şefleri ve gerekse askerî yöneticilerce özel mülke dönüştürme eğilimi olmakla birlikte 16. ve 17. yüzyılda, çoğu zaman Şahlar bu hakları ve onların ayrıcalıklarını kaldırma yoluna gitmişlerdir. Güçlü Şahlar döneminde merkezî otoriteye bağlı kalan bu yöneticiler, merkezî otorite zayıfladığında başına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Bkz. daha ayrıntılı bilgi için Cihat Aydoğmuş, *Şah Abbas ve Zamanı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s. 70 vd.

tarafından işgal edildi. XIX. yüzyıl boyunca Rusların doğuya ve güneye genişleme politikası sonucu Azerbaycan, Türkistan, Tacikistan ve Kafkasya Rus egemenliğine girdi. Bu ilerleyişi durdurmaya yönelik İran'ın yürüttüğü mücadele ise Şah'ın Rusya'ya yenilmesi neticesinde ilk olarak Gülistan Antlaşmasıyla (1813) Gürcistan, Derbend, Bakü, Şirvan ve Ermenistan'ın bazı bölümlerinin Rusya'ya bırakılması kararlaştırılmıştır.³⁸1826 yılında Rusların Tebriz'i ele geçirmeleriyle tekrar alevlenen Rus-İran mücadelesi sonucunda Türkmen Çayı Antlaşması (1828) imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Rusya Ermenistan'ı ve Hazar Denizi'nin kontrolünü ele geçirdi. Rusya 1864 ve 1885 yılları arasında yeni bir Rus genişleme dalgasıyla İran'ın Orta Asya'daki bazı vilayetlerini ele geçirse de 1828 tarihli Türkmen Çayı Antlaşması günümüzdeki Rus-İran sınırını çizen antlaşma olmuştur.³⁹Aynı zamanda bu antlaşma Ruslara, tıpkı Osmanlı İmparatorluğunun 1535'te Fransa'ya verdiği kapitülasyonlara benzeyen bir takım ticari imtiyazların verildiği bir antlaşma olmuştur.

İngiltere, Rusya ile Hindistan arasında önemli bir tampon ülke olarak gördüğü için İran'a büyük önem vermiştir. Özellikle Rusların Hindistan'a karşı harekete geçmesini İran'ın tampon bölge olmasıyla engelleyebileceğini düşünmekteydi. Ancak Almanya'nın siyasi birliğini sağlamanın ardından (Ortadoğu'da etkin bir siyaset çabası ve denizlerde önemli bir güç haline gelmesi) İngiltere için ciddi bir tehdit oluşturmaya başlaması üzerine İngilizler 1905'ten itibaren Ruslarla işbirliği yapmaya karar vermişlerdir. İngiltere Rusya ile gayet iyi ilişkiler içinde olan İran Şahı karşısında anayasacıları desteklemiş olsa da 1907 yılında Ruslarla bu anlaşmayı yapmayı İngiltere'nin gelecekteki menfaatleri açısından uygun görmüştür. 1907 yılında Rusya ile İngiltere arasında geleneksel İngiliz Rus mücadelesini sona erdirmeyi amaçlayan bu antlaşma ile İran'ın kuzeyi Rus, güneyi ise İngiliz etki alanı haline gelirken geri kalan bölge tarafsız bölge ilan edilmiştir. Bu paylaşım antlaşmasına göre her iki tarafta diğer tarafın etki alanında imtiyaz elde etmeye çalışmayacaklar ve tarafsız bölgede taraflar birbirleri aleyhine imtiyaz antlaşması yapmayacaklardır.⁴⁰İran'da 1908 yılında D'Arcy şirketinin petrolün varlığına kesinlik kazandırmasıyla (1912 yılında İngiliz ordusunun kömürden petrole dönmesiyle) İran'da Rus-İngiliz mücadelesi daha da şiddetlenmiştir. Bu tarihten itibaren her iki ülkenin de İran üzerindeki siyasetleri petrol üzerinden

³⁸ Ira M. Lapidus, **İslam Toplulukları Tarihi 19. Yüzyıldan Günümüze II**, İstanbul 2010, s. 38

³⁹ Tayyar Arı, **Irak İran ABD ve Petrol**, İstanbul 2007, s. 313

⁴⁰ Tayyar Arı, a.g.e., s. 317

gelişmiştir. 1909 yılında kurulan Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) hisselerinin yüzde elli birini alan İngiliz hükümeti, bu şirket üzerinde ve dolayısıyla da İran petroleri üzerinde denetimin devam etmesi İngiltere'nin Orta Doğu politikasının temel unsunu haline gelmiştir.⁴¹ İngiltere 1911 yılında İran'daki çıkarlarını koruma adına İran'ın güneyini işgal ederken, Rusya'da İran'ın kuzey bölgelerini işgal etti. İran'da, Şahın mali denetim ve vergi düzenlemeleri için ülkeye getirttiği Amerikalı vergi uzmanı William Morgan Shuster'in⁴² yapmış olduğu mali reformlardan rahatsızlık duyan Rusya, ülkeden çıkartılmasını aksi takdirde Tahran'ı işgal edeceğine dair verdiği ultimatom meclis tarafından ret edilince hükümet, meclisi feshedip Rusya'nın isteğini yerine getirmiştir.⁴³ İran, I. Dünya Savaşı başladığında meclisten yoksun ve iki işgal bölgesine bölünmüş; ülkede hükümet sınırlı bir yetkiye sahip bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı esnasında müttefiki olan Çarlık Rusya'sının çökmesiyle yerine kurulan Sovyetler birliğinin savaştan çekilmesi ve yaptığı gizli antlaşmaları deşifre etmesi İngiltere'nin bölgeye ilişkin planlarını alt üst etmiştir. İran'a tek başına egemen olmaya çalışan İngiltere bu doğrultuda 9 Ağustos 1919'da bu ülkenin askeri ve mali yapısının denetimini ele geçirmeyi ön gören İngiliz-İran antlaşmasının yapılmasını sağlamıştır. Söz konusu antlaşma İran'da İngiliz askeri ve mali danışmanların ve uzmanların bulunmasını, mali yapının düzenlenmesini, yeni bir ordu kurulmasını ve alt yapı yatırımlarına ağırlık verilmesini ön görmekteydi. Proje tamamen İngiliz hükümeti tarafından finanse edilecek ve yirmi yıl içinde geri ödenecekti. Ancak antlaşma onaylanmadan 1921 yılında Seyyid Ziya hükümeti tarafından feshedilmiştir.⁴⁴

İran tarihçilik geleneğinde Kaçar dönemi, İran tarihinde keyfi, baskıcı, yolsuzlukların arttığı, toplumun görece fakirleştiği, ülke içi ve dışı göçlerin arttığı, askerî başarısızlıkların ve siyasal yanlışların çoğaldığı bir istibdat dönemi olarak görülmektedir. Avrupalıların gözünde ise doğu despotizminin açık bir örneğidir.⁴⁵ Buna

⁴¹ Tayyar Arı, a.g.e., s. 377

⁴² W.Morgan Shuster Amerikalı finans uzmanı, avukat ve yayıncıdır.1911 yılında Şahın daveti üzerine İran'a gelerek İran maliyesini ve vergi sistemini düzenlemek için çalışmıştır. Vergi toplamak üzere özel bir jandarma birliği kurmuştur. Yaptığı mali düzenlemelerden rahatsızlık duyan Rusya'nın baskıları sonucu sekiz ay sürdürdüğü bu görevinden alınmıştır. John H. Lorentz, **Historical Dictionary of Iran**, Toronto 2007, s. 313; Ayrıca Morgan Shuster ve İran'da yaptığı çalışmalar hakkında daha geniş bilgi için; W.Morgan Shuster, **The Strangling of Persia**, New York 1912

⁴³ Celal Metin, a.g.e., s. 254

⁴⁴ Tayyar Arı, a.g.e., s. 317-318 İki ülke arasındaki bu anlaşma hakkında daha geniş bilgi için; <http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-agreement-1919>

⁴⁵ Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, İstanbul 2009, s.12

karşın Kaçar hanedanlık dönemi aynı zamanda ilk ciddî toplumsal hareketlerin kendini gösterdiği, Batılılaşma girişimlerinin arttığı, modern anlayışların aydınlar arasında benimsendiği ve toplumsal tabana doğru yayıldığı, yeni fikirlerin tartışıldığı bir aydınlanma ve yenileşme dönemi de olmuştur.

1.1.2 Toplum Yapısı

İran'da tarih boyunca coğrafi yapının elverdiği imkânlar dâhilinde farklı üretim ilişkilerine bağlı olarak toplumsal yapının şekillendiği görülür. Tarih süresince Doğu-Batı ticaretinin geçiş yolu üzerinde olması şehir hayatının ve buna bağlı esnaf, tüccar ve hizmet sektörlerinin gelişmesine yol açmıştır. Şehirde canlı bir kültürel hayatın oluşması mistik tarikatlardan, edebi gruplara kadar çok çeşitli insanların var olmasına yol açmıştır. Tarıma ve ticarete elverişli bölgelerde yerleşik hayatın sunduğu refah ve şehir kültürüne karşılık çetin iklim koşullarının olduğu bozkır ve çöl bölgelerinde toplumsal yapı göçebelik üzerine kurulmuştur. Yüzyıllar boyunca İran coğrafyasını istila eden göçebe toplulukların yoğun göçleri, uzun yıllar sürecektir olan ve siyasi güçlerini göçebelere alan siyasi iktidarları ortaya çıkardığı gibi; merkezi yapının güçlenmesini ve yerleşikliğin yaygınlaşmasını da engellemiştir.⁴⁶

Merkezi gücü ele geçiren siyasi iktidarlar, gerek siyasi gerekse ekonomik nedenlerden dolayı sürekli göçebeliği azaltma ve yerleşikliği koruma ve yaygınlaştırmayı ana amaç edinmelerine rağmen XX. yüzyılın başına kadar İran yarı yarıya yerleşik ve göçebe bir toplumsal yapıya sahip olmuştur.

XIX. yüzyılın başlarında İran'da güç ve zenginlik sınıflar arasında dengesiz bir biçimde paylaşılmıştır. Bu durum uzunca bir süre bu şekilde devam etmiştir. XX. yüzyılın başında İran'da toplam nüfus 12 milyonun altındaydı.⁴⁷ Nüfus yapısı itibariyle farklı etnik ve dini/mezhep gruplarını içinde barındıran bir ülke konumundaydı.⁴⁸

⁴⁶ Osmanlı İmparatorluğunda merkezileşme ve şehirleşme birlikte yürümüş; bu durum göçebeliğin toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerini kırarken İran'da hüküm süren hanedanlar, göçebe kökenleri ve kısa süreli siyasi varlıklarından dolayı göçebelğe bağlı toplumsal yapının varlığını sürdürmesini engelleyememişlerdir. Celal Metin, a.g.e., s.92

⁴⁷ Erkan-ı Harbiye Umumiye İstihbarat Şubesinin 1917 yılında hazırladığı İranlılar adlı araştırma eserinde bu dönemde İran nüfusunun 15 milyon kadar olduğu yazmaktadır. K. Semir Nevef, **İranlılar**, nakleden: Mütakaidd Kaymakam Nazmi, Erkan-ı Harbiye Umumiye İstihbarat Şubesi, İstanbul 1928, s. 1

⁴⁸ Barış Metin, **Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007, s.4

Nüfusun yüzde 60'ı köylü, yüzde 25-30'u göçebe, yüzde 15'ten azıda şehirliydi.⁴⁹ İran'da yaşayan halkların toplam nüfusa oranları ise; yüzde 40-45 Acem, yüzde 30-35 Türk, yüzde 15'i Kürt ve Lor, yüzde 4'ü Arap, yüzde 1'i Ermeni, Nasturi ve Yahudi şeklindedir.⁵⁰ Yüzyılın başlarında okuma yazma oranı yüzde 5 dolaylarındaydı, bu da medrese Kur'an kursu ve misyoner kuruluşların mezunlarıyla sınırlıydı. Farsça anlayanlar nüfusun yarısından azdı, geri kalanlar Kürtçe, Arapça, Gilaki, Mazenderani, Beluci, Luri gibi dillerin yanı sıra Azerice, Türkmençe ve Kaşkay gibi Türkçenin lehçelerini konuşuyordu.⁵¹

İran'daki toplumsal ve ekonomik ayrımlar göz önünde bulundurulduğunda en önemli geleneksel toplumsal dinamikleri; Toprak aristokrasisi, din adamları, esnaf sermayedarları, küçük burjuvazi ve köylülerin oluşturduğu görülmektedir.

1.1.2.1 Toprak Aristokrasisi

Tarihsel bakımdan, İran'da var olan patrimonyalizm⁵² ve istibdat hiçbir zaman temelde şahın otoritesini sınırlayabilecek hukuki imtiyazlara sahip bir Aristokrasinin oluşmasına izin vermedi. Siyasi otoriteyi elinde bulunduran ailenin geçmişi göz önünde bulundurulduğunda aristokratların mertebesi, saltanat ailesine ve siyasal yaşamın merkezine olan yakınlık derecesine göre belirginlik kazanır. Kaçarlar döneminde eşraf sınıfının gücü; saltanat ailesine olan yakınlıkları, divandaki makamları ve sahip oldukları topraklara bağlıdır. XVI. yüzyılda aristokrat sınıfı iki gruptan oluşuyordu; Birincisi, Divan aristokrasisi veya devlette yüksek makamlara sahip olanlar. İkincisi Toprak aristokrasisi ki bunlar padişah tarafından kendilerine toprak bağışlananlardır. Kaçarlar döneminde toprak aristokrasisinin feodal eğilimlerinin geçmiş dönemlere oranla artmasıyla bu sınıf ülkenin en güçlü toplumsal sınıfına dönüştü. Bu aristokratlardan aydın ve ilerleme yanlısı olanlar, Meşrutiyet hareketi sırasında istenilen

⁴⁹ Ervand Abrahamian, a.g.e.,s.2-3

⁵⁰ Mustafa Arıkan, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1914-1918)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010, s.12

⁵¹ Ervand Abrahamian, a.g.e.,s.3

⁵² M. Weber'e göre geleneksel toplumlarda görülen ve yönetici erkek ile yönettiği ev halkı arasındaki iktidar-itaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden geniş toplumsal kesimlerin idare edilmesinde kullanılmasıyla ortaya çıkan yönetim tarzı. Bu sistemde bütün iktidar kullanım biçimleri yönetici şefin inisiyatifindedir. Tebaa şefe sadakatle itaat eder, şef de tebaasını ayırım gözetmeksizin korur. Yasama, yürütme ve yargı erkleri şefte toplanmıştır. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Patrimonyalizm>

hedeflere ulaşma mücadelesinde şahın diktatörlüğüne karşı meclis taraftarlarının yanında yer aldılar.⁵³ Meşrutiyet hareketi de iktisadi açıdan toprak aristokrasisi için herhangi bir tehlike yaratmadı. Meşrutiyetin seçim bildirisinde toprak sahibi aristokrat sınıfın da Mecliste belli sayıda kürsü sahibi olması gereken altı sınıftan biri olması yer aldı. Birinci ve İkinci meclisin “tiyul”⁵⁴ sistemini kaldırması ve mülkiyet kanununu onaylaması toprak aristokrasisinin iktisadi gücünü pekiştirdi. Eşraf diktatörlük döneminin kısa süreliğine ortadan kalktığı 1906 yılındaki Meşrutiyet devriminden Rıza Şahın 1921 yılındaki darbesine kadar geçen zamanda toplumda en önemli egemen sınıf olmuştur. Fakat Rıza Şah’ın iktidara gelmesi, üniter devletin oluşması ve güç kaynaklarının merkezde toplanmasıyla, toprak aristokrasisinin siyasi nüfuzu zayıflamıştır.⁵⁵

1.1.2.2 Din Adamları

Şii din adamları, Safevi döneminden itibaren ülkedeki en önemli siyasi dinamiklerden biri olmuşlardır. Diğer toplumsal gruplara nazaran önemli bir toplumsal statüleri vardır. Vakıfların sahipliği, dini eğitim, okullar, şer’i mahkemeler, bazı divan ve defterdarlıklar gibi önemli sorumluluklar, din adamlarının görevleri arasındaydı. İran Şahları, toprak aristokrasisi ve pazar esnafına müdahale etme kolaylığını ulemanın hak ve imtiyazlarına karşı bulamıyordu. Ulema sahip olduğu bu toplumsal nüfuzu Kaçarlar döneminde elde etmiştir. Safevi şahları Şii inancında var olan saklı imamın temsilcileri olarak kabul edilmiş olduklarından hem dini hem de siyasi lider konumundaydılar. Kaçar hanedanıyla birlikte şahlar sadece dünyevi liderliği ele aldığı anda saklı imam adına içtihad hakkı Şii ulemaya geçmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarında ancak üç dört olan müctehid sayısı daha sonraki dönemde artmıştır. Şiilikte var olan iki ilke bütün Şiiilerin bir müctehide bağlanması ve yaşayan müctehidlerin kararlarının mevcut bütün kararlara tercih edilmesi ilkeleri- Şii ulemanın hem toplumsal konumlarını yükseltmiş

⁵³ Selda Kılıç, “*İran’da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)*”, A.Ü.Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, XX/S.32, (Ankara 2002), s.143- 161,

⁵⁴ Osmanlıdaki tımar sisteminin bir benzeridir. Tiyul veya Tuyul - Ortaçağda bazı Ortadoğu ülkelerinde, aynı zamanda Azerbaycan, Türkiye, İran ve Orta Asya ülkelerinde mevcut olmuş toprak sahipliği sistemidir. Özellikle XV-XIX yüzyıllarda yoğun olarak görülmüştür. Tiyul topraklarından toplanan ürünün 1/5-1/10 bölümü hazineye aktarıldı. <http://az.wikipedia.org/wiki/Tiyul>;Ayrıca “Tuyul bazen toprak vergisine, bazen de toprağın kendisine bağlı karma bir tımar sistemiydi.” Ervand Abrahamian, a.g.e.,s.14

⁵⁵ Hüseyin Beşiriye, *İran’da Devlet, Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009, s. 15

hem de siyasi nüfuzlarını genişletmiştir.⁵⁶ Toplumsal ve siyasal alanda etkinliği artan bazı din adamları, Kaçar yönetimine karşı çıkmaya başlamıştır. Böylece devleti onaylayan ve onun yanında olan geleneksel din akımının yerini, eleştirel bir bakışa sahip olan yeni bir dini akım almaya başlamıştır. Seyid Cemaleddin Afgani⁵⁷ ve Seyid Hadi Necem Abadi gibi din ve fikir önderlerinin düşünceleri Meşrutiyet devriminde etkili olmuştur.⁵⁸

Kaçarlar döneminde özellikle Nasıruddin Şah ve sonrasındaki hükümdarların İran'ı Batı tarzı kalkındırmaya yönelik çabaları, ulema arasında sert tepkilere neden oldu. Emir Kebir'in yapmış olduğu reformların amaçlarından biride şer'i mahkemelerin gücünü zayıflatmak ve taziye merasimlerini yasaklayarak din adamlarının otoritesini kısıtlamaktı. Batı ile yakınlaşma Nasıruddin Şah dönemi ve sonrasında ulema ile saltanat makamı arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden oldu. Kaçarların son dönemlerindeki kalkınma eğilimleri daha sonra din adamları arasında ülkenin en önemli ideolojisine dönüşecek olan gelenek, kültür ve milli ekonominin savunulmasına yönelik ciddi bir tepki yarattı.⁵⁹ Bu bağlamda Şii ulemanın İran'ın toplumsal ve siyasi yapısında sahip olduğu ağırlık 1891 yılındaki tütün protestosunda⁶⁰ ve 1906 yılındaki meşrutiyet hareketlerinde oynadıkları rolle açıkça ortaya çıkmaktadır.⁶¹

⁵⁶ William Cleveland, **Modern Ortadoğu Tarihi**, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2008, s.125

⁵⁷ “İran’da siyasal İslam’ın temelleri, Cemaleddin Afgani tarafından atılmıştır. Cemaleddin Afgani, 1836’da Hemedan’da doğmuştur. Afgani, dini öğrenimini ilk olarak Kazvin sonra Necef kentinde yapmıştır. Hindistan, Afganistan, Osmanlı ve Avrupa’yı dolaşan Afgani 1886’da yeniden İran’a dönmüştür. Cemaleddin Afgani mücadelesini ilk önce sarayda yürütmek düşüncesindeydi. Ancak sarayda batı karşıtı düşüncelerine taraftar bulamayan Afgani, aydınlara ve mollalara yönelmiştir. Afgani’nin sorduğu temel soru “Müslümanlar niye zayıf oldular?”dı. Afgani, Müslümanların kaybettiği eski ihtişamın peşindeydi. İran’ın, İranlıların ve Müslümanların geri kalmışlığının nedenlerini despotizmde ve dini kurumların bozukluğunda görmekteydi. Bu nedenleri ortadan kaldırmak için İslam dinini hurafelerden arındırmak despotizmi ortadan kaldırmak ve milli hükümeti kurmak gerektiğini düşünmekteydi.” Hikmet Erdoğdu, **Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikarın Yumruğuna İran**, İstanbul 2008, s.154

⁵⁸ Hikmet Erdoğdu, a.g.e., s.154

⁵⁹ Hüseyin Beşiriye, a.g.e., s. 17

⁶⁰ “Ulemanın sömürgecilere karşı aldığı sert tavır 1891 ile 1982 yılları arasında tam bir iç savaşa yol açar. Halk ulemanın yanında yer alır. Üstelik Müslüman âlimlerin “Bu İngiliz firmasına tütün vermek ve onun himayesinde tütün üretmek şer’an haramdır.” Fetvasına halk katılır. İngiliz firması ülkeyi terk etmek zorunda kalır ve iflas eder. Ulemanın halkla birlikte önceleri emperyalizme karşı yürütülen mücadele giderek rejime karşı da bir tavır alınması düşüncesini geliştirir.” Mehmed Kerim, **İran İslam Devrimi**, İstanbul 1979, s. 30

⁶¹ M.Arıkan, a.g.e., s. 13

1.1.2.3 Esnaf ve Tüccar Sınıfı

Kaçarlar döneminde uluslararası ticari ilişkilerin gelişmesiyle Batının artan nüfuzu İran'dan dış pazarlara hammadde ihracatını arttırdı. Bu sebepten dolayı esnaf ve tüccar sınıfının toplumsal ve ekonomik konumları daha güçlü hale geldi. Böylelikle esnaf ve tüccarlar, Kaçarlar döneminin sonlarına doğru hükümette daha etkin ve söz sahibi oldular. O dönemde esnafı temsil eden mesleki kuruluşlar hükümete karşı göreceli bağımsızlığa ve nüfuza sahiptiler. Devletin ekonomiye müdahale etmesine karşı olan liberal düşüncenin aydınlar tarafından savunulması ise o dönemde tüccarların aydınlara teveccüh etmesini sağladı. Devlet bu sürecin aksine ticaretin ve ticari faaliyetlerin genişlemesine karşı engeller oluşturmaktaydı. İranlı tüccarlar ise o dönemlerde sanayi alanında önemli yatırımlarda bulunmaktaydılar. Meşrutiyet hareketi tüccar sınıfının siyasi gücünü arttırdı. Meşrutiyetin seçim bildirisinde ülkenin önemli altı sınıfından biri olarak tanınan tüccar sınıfına da mecliste belli sayıda kürsü öngörüldü.

İran şehir merkezlerinde esnaf ve tüccarlardan, geleneksel küçük burjuvazi ve din adamlarından oluşan bazaari denilen ticaret burjuvazisi hâkimdi. Din adamlarıyla bazaari burjuvazisinin bu şekilde kaynaşması ve dinin toplumsal alanda böylesine ağır basması, İran'ın tarihsel gelişiminde çok büyük bir iç etken olacaktı. Tüccarların ekonomide önemli bir ağırlık oluşturdukları İran'da din adamlarının bu kesim içerisinde baştan beri bir üstünlüğü mevcuttu. Çarşı esnafı için de hâkim politik güç olan mollalar, örgütlenme merkezleri olarak camileri seçmişti. Bazaari tüccar takımı en çabuk örgütlenebilen tek sınıftı. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, yabancı sermayeye birtakım ayrıcalıklar tanınmış ve demiryolları, telgraf, karayolları, tütün, tekstil gibi sektörlerde ilerlemeler kaydedilmişti. Yerli burjuvazi gelişmeye başlamıştı. Bu arada ülkeye giren ucuz ithal ürünler, İran'ın yerli üretimine büyük bir darbe indirmişti. Dini liderler ve bazaari tüccarları yerli ürünlerin iç pazarda satışının engelleneceğini düşündüklerinden, yabancı şirketlerin metalarına karşı yerli şirketlerin desteklenmesini dini bir görev olarak ilan etmişlerdir.⁶² Küçük burjuvazi ve esnaf, XIX. yüzyıldan itibaren gelişen Batı nüfuzuna karşı oluşan siyasal İslamcı hareketin en önemli toplumsal dayanaklarından biri sayılmaktadırlar.⁶³

⁶² Hikmet Erdoğan, a.g.e., 156,157

⁶³ Hüseyin Beşiriye, a.g.e., s. 20

1.1.2.4 Köylüler

İran'da toplam nüfusun üçte ikisini oluşturan köylülerin çoğu ortakçıydı. Ülkenin büyük bölümünde yıllık hasat normal olarak beş eşit paya bölünürdü: emeğe, toprağa, öküzlere, tohuma ve kullanılan suya. Gelenek doğrultusunda, toprak başkasının mülkü olsa da köy sakinleri belli toprak parçalarında çalışma hakkından yararlanırdı. “Köylüler” diye yazmıştı İngiliz gezginlerden biri, *“mülkiyet hakkı iddia etmez, ama ömürleri boyunca kendilerine düşen toprak parçasını ekme hakkını ellerinde tutmayı ve bunu vârislerine de aktarabilmeyi beklerlerdi. İranlı kiracı payına düşen kirayı ödediği sürece güvencede olurdu.”* Başka sözlerle ifade edersek, bu ortakçılar dünyanın diğer kesimlerinde görülenlerin tersine, biraz olsun güvenceye kavuşmuşlardı. Tohumlarıyla öküzlerini kendileri tedarik eden köylüler, hasattan beşte üçe kadar varan oranlarda pay elde edebiliyorlardı. *Kanatlara* (yeraltı künkleri) bağımlı köylerde toprak sahipleri suya ayrılan beşte birlik payı alırlardı.⁶⁴

Toprak sahipleriyle köylüler arasındaki ilişki şaşmaz bir şekilde işgücü arzı tarafından etkilenirdi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru 1870'te yaşanan kıtlık felaketinin ardından, köylüler seyrek nüfuslu bölgelere göçme tehditleri savurabiliyorlardı, çünkü ortaçağdaki Avrupalı serflerin tersine, yasal olarak o topraklara bağlı değillerdi. Fakat sonraki yüzyılda yaşanan nüfus artışı pazarlık güçlerini azalttı. Bu da XIX. ve XX. yüzyılların Avrupalı gezginlerinin çizdiği tablolar arasındaki keskin farkları açıklamaya yardımcı olmaktadır. İkinci gruptakiler kırsal kesimdeki yaşam koşullarını çok kötü bulmuş, oysa ilk grup makul olduğunu düşünmüştü. Köylüler özellikle tohum almak için borçlandıkça giderek bağımlı serflere benziyorlardı. 1850'lerde diplomat kocasıyla birlikte seyahate çıkan Lady Sheil, köylülerin *“kendi ülkem adına imrenerek baktığım azımsanmayacak kadar rahat bir hayat”* sürdüklerini belirtmişti. Amerikalı diplomat Benjamin ise, toprak sahiplerinin fazla baskı uygulayamadıklarından, çünkü köylülerin öbür köylere kaçabileceğinden söz etmişti. *“İşte!”* diye açıklamıştı, insanlar bundan dolayı *“fakir değil”* ve *“fikirlerini yüksek sesle ifade edebiliyorlar... İran'daki muhtaçların sayısı İtalya veya İspanya'da olduğundan daha az.”* Başka bir ziyaretçi *“yetiştiricinin”* geçiminin genel olarak karşılandığını, karnının doyurulduğunu, giydirildiğini ve barınmasının sağlandığını anlatıyordu. Aynı kişi toprak sahiplerinin

⁶⁴ Ervand Abrahamian, a.g.e., s.31

köylüleri ellerinin altında tutmak için birbirleriyle çekişmekten başka seçenekleri olmadığını da yazmıştı.⁶⁵

Çağdaş İran tarihinde köylülerin, siyasi gelişmeleri belirleyici bir rolleri olmamakla beraber, daha çok şehir partileri ve grupları tarafından örgütlenmiş ve yönlendirilmiştir. Meşrutiyet döneminde de önemli herhangi bir köylü hareketi gerçekleşmemiştir. Meşrutiyet devriminden sonra toprak sisteminde tiyulun kaldırılmasıyla, köylülerin çoğu mezra çalışanlarına dönüştüler.⁶⁶

1.2 İran'da Modernleşme İhtiyacının Ortaya Çıkması

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul'u fethetmesiyle başlayıp devamında Orta Avrupa'ya ve Akdeniz'in batısına doğru genişlemesiyle, Akdeniz'deki Avrupa ticareti büyük zarar görmüştür. Avrupa ekonomisi, iktisadi bir hapsolünmüşlük içerisindedir. Doğu ülkeleriyle olan ticaret alış verişinde, elindeki avucundaki nakit parayı da aldığı mallar karşısında tüketmiştir. Bu durum XVI. yüzyılda Avrupalı hükümdarları bu hapisneden kurtulma yollarını aramaya itmştir. Bu çabaların sonucu olarak önce Avrupa'yı daha sonra tüm dünyayı etkileyecek iki olay meydana gelmiştir. Birincisi Avrupalı denizcilerin tesadüfen Amerika kıtasını keşfetmeleri; ikincisi ise cesur gemicilerin denizlerden dünyanın etrafını dolaşmalarıdır. Amerika kıtasının bulunması ve bu büyük deniz keşiflerinin sonucunda Avrupa kıtasında iki önemli gelişme yaşanmıştır. Biri feodalizmin ve ortaçağ şehirlerinin politik ve ekonomik üstünlüğünün yok olması ve bunların yerine merkeziyetçi, mutlakıyetçi geniş monarşilerin oluşmaya başlaması; Diğeri ise ekonomide ve siyasette burjuva sınıfı denilen yeni bir sınıfın ortaya çıkmasıdır. Bu keşiflerle Avrupa tutulduğu bu iktisadi kapandan kurtulmuş, Avrupa ticareti Akdeniz havzasından Atlantik Okyanusuna kaymıştır.

Avrupa'nın iktisadi darlık içerisinde ihtiyaç duyduğu değerli madenler ki bunlar altın ve gümüştür. Amerika kıtasından Avrupa'ya akmaya başlamıştır. Bu keşiflerin üzerinden henüz yarım asır bile geçmeden Avrupa'daki altın ve gümüş miktarının dört

⁶⁵ Ervand Abrahamian, a.g.e., s.32

⁶⁶ Hüseyin Beşiriye, a.g.e., s. 21

kat arttığı bilinmektedir. Bazı tarihçilerin tahminine göre 1493 ile 1800 yılları arasında Amerika'dan sağlanan değerli madenler iki buçuk milyon kilo altın, 90 veya 100 milyon kilo gümüştür.⁶⁷ Avrupa'ya büyük miktarlarda gümüş ve altın madeninin gelişi, maden darlığını sona erdirdi. Gelen altın ve gümüşün önemli miktarı para basımına gitti. Bu yüzden Avrupa'da servet artık mal mülk, mücevherat ve lüks değil; nakit para serveti olmuştur. Ticaret dünyasında böyle bir artışın her zaman yaptığı etki şudur: Gümüş ve altın ucuzlar, başka bir ifadeyle bu madenlerin vasıta olduğu alış verişte alım satım mallarının fiyatları yükselir. 1600'de eşya fiyatları, 1500'deki fiyatların iki misline çıktı. 1700'lere gelindiğinde fiyatlar üç buçuk misline çıkmış bulunuyordu. İstikrar kazanmış ve ülke piyasasında dolaşan anapara ve ticaret hacmi birdenbire sarsılınca (iktisat tarihçileri buna para devrimi derler) toplum hayatında önemli çalkantılar, siyasi hayatta büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu fiyat devriminden faydalanarak hazinesini zenginleştirmenin yolunu keşfeden hükümdarlar olmuştur. Bunlar toprak sahibi sınıflarla birlik olacaklarına para babası burjuva sınıflarla birlik olmaya başladılar. Bu devletlerin hükümetleri ülkeye giren altın ve gümüşün ülkede kalmasını hatta daha fazlasının başka memleketlerden kaçıp kendilerine gelmesinin sırrını da keşfettiler. Hükümetler militer nitelikte olan harcamalarını kısarak para babalarının ellerindeki parayı ticarete ve endüstriye yatırmalarını kolaylaştıracak tedbirlere başvurdular. Buna karşılık eskisi gibi ticaret yapan ve endüstri sınıflarıyla iş birliği yapamayan, sürekli askeri masraflara girişen memleketler ise içinden çıkılmaz bir mali buhrana battılar.⁶⁸Hükümet ve burjuvazinin birlikteliğiyle yapılan bu endüstriyel yatırımların sonucunda da Sanayi Devrimi gerçekleşmiştir. Bu iktisadi kalkınma ve halkın refah seviyesinin artması, düşünce ve fikir hayatına da yansımış XVIII. yüzyılda siyasi, sosyal alanlarda dünyayı etkileyecek olan Fransız Devrimi (1789) yaşanmıştır. XVIII. yüzyıl itibariyle Avrupa ürettiği mamul malları satabileceği yeni ülkeler arayışına girmiştir. Bu da Batıyı yani Avrupa'yı Doğu ile ilgilenmeye itmiş

⁶⁷ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul 1969, s. 121-122

⁶⁸ "Avrupa'da bunların başında zamanın en güçlü devleti olan İspanya gelir. İspanya'ya akan altın ve gümüş İspanya hükümetinin harcamaları yüzünden Hollanda İngiltere Fransa gibi memleketlere aktı. Bu devletlerde elinde çok miktarda altın ve gümüş bulunan para babası "*burjuvazi*" dediğimiz bir sınıf, hükümetlerle el ele vererek ticareti genişletmeye, daha sonrada fazla servetleri endüstriye yatırarak dışarıya mamul madde satmak dışarıdan yalnız ham madde almak mamul madde karşılığında daha fazla altın ve gümüş almak ama dışarıya bu madenleri sızdırmamak politikasını buldular ki buna ekonomide merkantilizm siyaseti diyoruz. O zamandan beri İspanya, birinci sınıf güçlü bir devlet olmak yeteneğini kaybetti." Niyazi Berkes, a.g.e., s. 129

ve bu ilgi Doğu toplumlarına söz konusu modernleşmeye ait unsurların aktarılması sürecini başlatmıştır.

İran, geç de olsa modernleşmesini tamamlayarak Avrupa devletleri arasına giren Rusya ile yaptığı savaşlarda aldığı yenilgiler neticesinde imzalanan 1813 tarihli Gülistan ve 1828 tarihli Türkmençay Antlaşmalarıyla Aras nehri iki ülke arasında sınır olacak şekilde Kafkasların tamamını Rusya'ya bırakmıştır. Bu yaşananlar İran'ın, Batının gücünün farkına varmasını sağlamış ve bu güç ile mücadele edebilmenin yolları aranmıştır. İran'da modernleşme fikri Batı karşısında var olabilme mücadelesi olarak gündeme gelmiştir. Henüz tam sömürge olmayan bu ülkede yenileşme isteğinin temel nedeni, devleti güçlendirme ve yabancı baskılarına karşı koyabilme olduğu için Batı tarzı yenileşme çabaları ilk önce askeri kurumlarda kendini göstermiştir. Batının gücüne karşı koyabilmek için modernleşmek; modernleşmek için de Batının desteğine ihtiyaç duyulmuştur.

XIX. yüzyılın ilk yarısı İran'ın ciddi anlamda ve kendi inisiyatiflerinde reform yapmaya teşebbüs ettiği dönemdir. Bu girişimler çoğunlukla, askerî yenilgilerin etkisi ile orduyu güçlendirmek ve Batılı tarzda eğitim ve donanım üzerine gelişme de devletin ihtiyaçları dâhilinde bürokrasiden hukuka, malî disiplinden kültürel değişime kadar birçok alanı içine almıştır. Batılı danışman, yöntem ve malzemelerle başlamakla birlikte Batı hakkındaki bilgilenmeye dayalı diplomatik, ticarî ve eğitim amaçlı tecrübeler ışığında İran'ın bünyesinde Batılılaşmaya eğilimli zümreler ortaya çıkmıştır. İran'da ilk defa devlette reform yapma ve modernleştirme hareketi Fetih Ali Şah'ın(1797-1834) oğlu Azerbaycan valisi veliaht Abbas Mirza döneminde olmuştur.⁶⁹ Ardından Nasreddin Şah, birkaç meraklı Kaçar veliahdı ve Ebul Kasım Buzurg Kaymakam, Mirza Taki Han, Mirza Hüseyin, Han Mirza Malkum Han gibi bazı önemli devlet adamları kendi kişisel çabalarıyla bu modernleşme sürecini devam ettirmeye çalışmışlardır. İran modernleşmesinin başlangıcı askeri alandaki silah, araç-gereç ve teçhizatın kullanımına duyulan merak ve yaygınlaşması neticesinde reform maksatlı yapılan askerî ve siyasal düzenlemelere bağlı olarak şekillenmiştir.

⁶⁹ Abbas Mirza ve dönemi hakkında geniş bilgi için; Cihat Aydoğmuşoğlu, a.g.e. s. 127-137

İran devlet ve toplumunun, Batıyla ilgili bilgi edinme süreci elçilikler ya da Avrupa'ya yapılan ticarî seyahatlerden çok daha öncesine dayanır. İranlıların Batı hakkındaki bilgilerin kaynağı o dönem Hindistan'a yerleşmeye çalışan İngilizlerin ve komşu devlet Osmanlı'nın bakış açısından yazılan Batı ile ilgili risalelerdir.⁷⁰ İran'ın, XVI. yüzyılın sonlarına doğru artan Osmanlı tehdidine karşı, Batı ile temas kurmaya çalıştığı ilk ciddî teşebbüs 1598 yılında İran'a gelen İngiliz Sherley Kardeşlerin 1620'lere kadar süren diplomatik faaliyetleri ve askerî teknikler hakkında İranlıları bilgilendirmeleridir.⁷¹ Ancak bu temas kalıcı ilişkileri getirmemiştir. Osmanlı elçi, tüccar ve seyyahların Avrupa'da görüldüğü XVII. yüzyılda İranlılar bu konuda tamamen içe kapanık durumdadır. İranlı bir elçinin ilk kez Paris'te görüldüğü ve dönemin Fransız kamuoyunun büyük ilgisini çektiği yönündeki bilgiler 1715 yılına aittir.

İran-Batı ilişkileri, İran yönünden gelen bir arzudan çok, Batılı güçlerin İran'la diplomatik ilişki kurma ve sömürge arayışlı tanıma çabaları ile gerçek anlamda XVIII. yüzyılın başından itibaren başlamıştır. Bu dönem itibariyle İran ve Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Fransa, İngiltere ile yakın ilişkiler içinde olmaya başlamışlardır.⁷² İran daha çok İngiltere ve Rusya üzerinden gelen etkilere açık olmuştur. Fransa daha çok bu ülkeye ticaret ve seyahat gibi çeşitli amaçlarla gidenlerle ön plana çıkar. XVIII. yüzyılda İran'ın Batı bilgisi hızlı bir artış göstermiştir. 1720-1721'de Osmanlı elçisinin Paris'te görüldüğü tarihten beş yıl önce, 1715'te Muhammed Rıza Bey Safevî Şahının elçisi olarak Paris'e ulaşır. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'ya seyahat edenlerin hatıra yazmaktan tarih ve coğrafyaya çok çeşitli

⁷⁰ Celal Metin, a.g.e., s.99

⁷¹ Sherley Kardeşler hakkında ayrıntılı bilgi için; **The Sherley Brothers An Historical Memoir of The Lives of Sir Thomas Sherley, Sir Anthony Sherley, Sir Robert Sherley Knights**, London 1848; Ayrıca, Cihat Aydoğmuşoğlu, **Şah Abbas ve Zamanı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011

⁷² İran'ın Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede (1930-1934) İngilizlerin, Rusların ve Almanların o dönemki İran siyasetlerini şöyle anlatmaktadır. “İngilizler, cenubi İran'da sermayenin kısmı azamı ellerinde olan, bu suretle kendi malları saydıkları petrolerin emniyetini korumak ve gelişmesine devam etmek, İran-Hindistan muvasala ve itibarını muhafaza eyleme niyetindedir. Rusya'nın esas İran siyaseti İran körfezine inerek sıcak denizlere kavuşmak İngiliz petrollerini ele geçirmek Hint denizi ile doğru muvasalayı temin eylemek tabi bu istila sayesinde bütün İran'ı zavallı Buhara eyaleti haline sokmaktır. Almanya'nın siyaseti ise İran'da siyasi ihtirasat beslemeyen bu memleketin İngiltere ve Rusya arasında taksime uğramasını da asla arzu etmeyen bilakis İran'ın müstakil ve hukukuna müdahale ve tecavüz edilmeyen bir devlet kalmasında kendi iktisadi ve ticari politikası için fayda gören bir politikaydı.” Hüsrev Gerede, **Siyasi Hatıralarım I İran**, İstanbul 1952, s. 77-80

eserler vermeye başladıkları görülür.⁷³

XIX. yüzyılın başı İranlıların Batı'yı kavramak ve anlamakta aşama kaydettiği ve Batı'nın kendilerinden üstün meziyetlerinin, tekniklerinin ve bilgilerinin olduğunu fark ettiği dönemdir. Bunda Batı hakkındaki tanıklıktan çok Batılı İngilizlerin ve erken Batılılaşmayı gerçekleştiren Rusların az sayıdaki askeriyle İran güçlerini peş peşe yenilgiye uğratmasının rolü büyüktür. İran, XIX. yüzyılın başı itibariyle, Batı teknik ve malzemelerini alarak ve bir kaçını üreterek işe başlamıştır. 1807'de Fransa'dan gelen askerî heyetin askerî eğitim ve top dökümü tekniklerini öğretmesiyle başlayan süreç, ilk daimî elçiliğinin 1809'da Londra'da kurulması ve bunu diğer Avrupa başkentlerinin izlemesi dünyadan haberdar olma ve çağa uyma zorunluluğu, modern eğitilmiş ve donanımlı ordu kurma ve yurt dışına eğitim için öğrenci gönderme ile sürmüştür.

İran modernleşmesindeki bu devlet eli, bir süre sonra yurt dışında eğitim görmüş veya az çok Batı hakkında bilgi sahibi olan aydınlarca bir süre sonra sorgulanmaya başlamış, birçoğu muhalefet ederken İran'ı terk etmek zorunda kalmışlardır. Osmanlı aydınları ile aynı kaderi paylaşan bu kişiler Mısır, Osmanlı ve çeşitli Avrupa ülkelerinde yayınladıkları gazetelerde, İran'da yazmaya cesaret edemedikleri Kanun, Anayasa, Meşrutiyet gibi kavramları ve bu kavramların İran'da nasıl yerleşeceği sorununu tartışmaya açmışlardır.

1.3 İran Modernleşmesinde Osmanlı Etkisi

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa yeni sanayi uygarlığının ilk aşamasına girmiş, bunun etkisi Doğuda hissedilmeye başlanmıştır. Modernleşmeye dair unsurların aktarılması aşamasında Batılı gezginlerin, devlet görevlilerinin ve doğulu devlet adamlarının beraberlerinde Avrupa'nın kültür ve medeniyet unsurlarını taşımaları şeklinde gerçekleşmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru özellikle Osmanlı Devletinde, Fransız devriminin etkisiyle gelişen diplomatik ilişkiler, Batı modelinin takip edilmesi sürecini başlatmıştır. Ancak bundan önce, Doğu'da modernleşme süreçlerinin başlangıç işareti olarak nitelendirebileceğimiz, orduda ve buna bağlı olarak

⁷³ Bunlardan ilki Hemadan'ın yerlilerinden Joseph Emin'in (1726-1809) 1751'de İngiltere'yi ziyaretini ve İngiltere'deki maceralarını anlattığı eseri 1788'de ünlü İngiliz oryantalist Sir William Jones tarafından düzenlenip 1792'de Londra'da yayınlanır. Celal Metin, a.g.e., s.101

diğer kurumlarda yeniden yapılanma süreçleri yaşanmıştır.⁷⁴ Osmanlı Devleti ve İran, bu sürece ilkin XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde askeri ve siyasi alanda önemli ilerlemeler kat eden ve bu yüzyılda büyük Avrupa devletleri arasına girmeyi başaran Rusya karşısında uğradıkları yenilgilerin sonucu girmişlerdir.⁷⁵ Bu modernleşme süreci, başlangıçta değişimi öngörmeyip ilkin askeri alanda, ardından toplumsal alanda mevcut sistemi güçlendirme çabasına yönelik olsa da, sonuçları itibariyle modernleşme yönündeki köklü değişimin ilk hamlesini ortaya koymaktadır. İran için, Batı etkisinin hissedilmeye başlandığı XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Rusya ve diğer Batı Avrupa ülkelerinin haricinde üçüncü ve en önemli etki, Osmanlı Devleti etkisidir. Bu etki hem batılı tarz yeniliklerin aktarılması sürecinde hem de Batılılaşma fikrinin örgütlü bir yapıya dönüşmesi aşamasında İran'a model teşkil etmesi açısından önemlidir.

Kaçar Devleti'nde yeniden yapılanma anlayışının temelini askeri yenileşme fikri oluşturmakla beraber, ilkin modern Rus ordusu örnek alınmış, diğer yandan Osmanlı Devleti'nde yürütülen yenilik faaliyetleri de ilk kez bu süreçte İran'da tartışılmaya başlanmıştır. Modernleşmenin başlangıç aşamasını teşkil etmesinin yanı sıra XIX. yüzyılın ilk çeyreği, İran'da Osmanlı Devleti ile ittifak arayışları çerçevesinde siyasi ve kültürel ilişkilerin bir etkileşim boyutu kazanmasının da başlangıcını teşkil etmiştir.⁷⁶ İran'da XIX. yüzyılın başlarında Fetih Ali Şah döneminde bilimsel ve teknik konularda eğitim almaları için Avrupa'ya gönderilen ve ilk Batılılaşma fikrinin İran'a girmesinde etkili olan öğrenciler, aynı zamanda Osmanlı Devleti'ndeki reform sürecine

⁷⁴ Osmanlı Devleti'nin askeri alandaki yenileşme hareketleri hakkında daha geniş bilgi için; Musa Çadırcı, "*Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu*", **Türkler Ansiklopedisi, XIII**, Ankara 2002, s. 804-811

⁷⁵ XVIII. yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için; İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi, IV/ Kısım II**, Ankara 1995, s.131-134; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, V**, Ankara 1988, s.31-36

⁷⁶ İran'ın ünlü reformcu sadrazamlarından biri olan 'Abbâs Mîrzâ'nın (1799-1833) yardımcısı Mîrzâ Ebu'l-Kâsım Kâ'immakâm'ın (ölm.1835) yazdığı bir mektup o dönem Osmanlı Devleti ile ilişkiler konusunda İran'daki hakim görüşü yansıtır niteliktedir: "*Rusya ile savaşmak gerekli. Kafkas şehirlerini geri almak, Müslümanları kâfir zulmünden kurtarmak gerekli. Osmanlı halkı için, Ruslara karşı Osmanlılarla müttefik olmak gerekli.*" Bu görüşü doğrular nitelikteki bir belge, yine Kâ'immakâm'ın 'Abbâs Mîrzâ adına Fethali Şâh'a gönderdiği bir mektuptur. Söz konusu mektupta şu görüşlere yer verilmektedir: "*...Bu konu gayet açık ve nettir ki Rusya ile savaşmak bizim için yıkım anlamına gelmektedir. Bu nedenle onlar [Osmanlılar] yavaş ve duraksamalar yaşayarak, Nizam-i Cedit'i sahip oldukları kanunla korudular, sağladılar. Ve biz aceleyle ve biçare bir vaziyette, çeşitli meseleler ve yöntemlerle bunun tersi bir yöne gittik.*" Bu görüş, 19.yy.'ın ilk çeyreğinde İran'da 'Abbâs Mîrzâ tarafından uygulanmaya çalışılan reformlarda, Osmanlı Devleti'ndeki Nizam-ı Cedit'in örnek alınmış olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir." Hatice Kılıç, **İran Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devletinin Rolü**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s.17

de tanıklık etmişlerdir.

Fetih Ali Şah döneminden itibaren yapılan yenilikler, daha çok Avrupalı heyetlerin faaliyetleri ve Rusya ile yapılan savaşların etkisiyle gerçekleştirilmiş, bununla birlikte Osmanlı Devleti ile dolaylı bir etkileşim söz konusu olmuştur. Nasıruddin Şah'ın dönemine doğru İran'daki yenilik hareketlerinin oluş tarzını İran devlet yetkililerinin Avrupa ve Osmanlı Devleti'ndeki gözlemleri belirlemiştir. Tanzimatın giderek etkili olmaya başladığı Osmanlı Devleti, bu süreçte İran'ı doğrudan etkilemeye başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devletinin Tanzimat ve Islahat adı altında yoğun reform ya da yenilik girişimlerine sahne olması eş zamanlı olarak İran resmi görevli ve vatandaşlarının Osmanlı modernleşmesini yakından gözleme imkânını da beraberinde getirmiştir.⁷⁷Tanzimatın uygulanmaya çalışıldığı süre boyunca Osmanlı Devleti'ne giden veya orada bulunan İranlılar yaşanan gelişmeleri İran'da yapılmaya çalışılan reformlarla karşılaştırma imkânı bulmuşlardır. Osmanlı Devletindeki Tanzimat, şüphesiz devletin refah ve mutluluğu için Batılı devlet anlayışının Doğulu bir ülkeye uygulanmasının en etkili örneklerinden birini teşkil etmiştir. Avrupa'nın iktisadi etkisinin İran'da giderek bir üst yapı oluşturmaya başlaması bir yandan modernleşme yönünde tetikleyici bir güç oluştururken diğer yandan kendi merkezi hükümet sistemini oluşturabilmek için İran'ın yerel bir politika izlemesine yol açmıştır. Bu ikili durumun İran fikir hayatına yansımalarının başlangıcı ise Mirza Taki Han'ın reformlarıdır.⁷⁸İran ve Osmanlı sınır sorunları üzerine 15 Mayıs 1843 tarihinde düzenlenen Erzurum Konferansında⁷⁹ İran'ı temsil etmek üzere sefirlik

⁷⁷ Celal Metin, a.g.e., s. 116

⁷⁸ Toplumsal alanda gerçekleştirilen yeniliklerde ilk adım gazetecilik alanında atılmıştır. Düzenli olarak yayınlanan ilk gazete Vekâ'i-yi *ittifâkiye* adında olup Mirzâ Taki Hân tarafından yayınlanmıştır. Bu gazete, temelde İran Sarayı'ndaki faaliyetlerle birlikte devletin resmi görüşünü yansıtan ve bununla birlikte reformların duyurulmasını sağlayan bir yayın organı olmuştur. Mirzâ Taki Hân'ın kendisinin de siyasi makalelerle katkıda bulunduğu bu gazete, 1831'de Osmanlı Devleti'nde yayınlanan *Takvim-i Vekâ'i*'nin bir taklidi olarak yayın hayatına başlamıştır. Hatice Kılıç, a.g.e., s. 25

⁷⁹ “1838'de Herat'ı ele geçirmeye çalışan İran'a karşı Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa harekete geçmiş ve İran'ın Huzistan eyaletine girmiştir. İran da Osmanlı Devleti toprağı olan Süleymaniye bölgesi ile ilgilenmeye başlamış, böylece iki ülke 1842 yılında savaşın eşiğine gelmişlerdir. Özellikle Rusya ve İngiltere, İran üzerindeki emelleri dolayısıyla konuyla ilgilenmişler ve hem olası bir savaşın önlenmesi hem de sınırın kesin olarak tespit edilmesi için Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmışlardır. Bu baskı sonucunda, 15 Mayıs 1843 tarihinde Erzurum'da İngiliz ve Rus temsilcilerinin de arabulucu olarak katılımıyla bir konferans toplanmıştır. Konferansta Osmanlı heyetinin başkanlığını Nuri Efendi (Konferans başlarında ani ölümüyle Enveri Efendi), İran heyetinin başkanlığını Mirza Taki Han, Rus heyeti başkanlığını Albay Dainese, İngiltere heyet başkanlığını da Albay Williams da yapmışlardır. Ayrıca İngiliz heyetinde, İlk Türkçe İngilizce sözlüğü hazırlamış olan Redhouse da tercüman olarak bulunmuştur.²⁸

göreviyle Osmanlı Devletine gönderilen Mirza Taki Han, Osmanlı Devletindeki dört yıllık sefirliği süresince, hem Tanzimat deneyimini bizzat yaşamış hem de orada bulunan Avrupalı devlet adamları ile yakın ilişkiler kurma imkânı bulmuştur. Bu süreçte Mirza Taki Han'ın gerçekleştirdiği en önemli yeniliklerden biri, İran'daki ilk modern eğitim kurumunun temellerini atmış olmasıdır. Osmanlı Devletinde, 1844 yılında Tanzimatın ileri gelenleri tarafından temelleri atılan Darülfünun'un İran'daki okulun kuruluş aşamasında etkili olduğu bilinmektedir. 1851'de İran'da kurulan okula daha sonra "Daru'l-Fonun" adı verilmesi kararlaştırılmış, hem ismi hem de işleyişi yönünden Osmanlı Darülfünun'unun bir benzeri niteliğini taşımıştır.

Osmanlı'nın batılılaşma rüzgârından etkilenen bir başka isim Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'dır. Osmanlı Devletindeki Tanzimat sürecinin hareketli bir safhasında İstanbul sefirliğine atanmıştır. Özellikle 1860'lar, Osmanlı Devletinde anayasal rejim tartışmalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuş, buna karşın İran'da 1858 yılı son reform girişimlerinin sekteye uğratıldığı ve devlet düzeyinde bir durgunluğun yaşandığı dönemi ifade etmiştir. Mirza Hüseyin Han'ın fikir ve görüşleri eğitim amaçlı Paris'te bulunduğu zamanda oluşmaya başlamakla birlikte, Hindistan ve Rusya'daki görevlerinde ve daha çok Osmanlı başkentinde kaldığı 11 yıl içinde şekillenmiştir. Rusya'da ve Hindistan'da bulunduğu zamanlarda önde gelen İranlı aydınlarla tanışmasının ve onlarla kurduğu dostluğun İran üzerine düşünmesine etki ettiği muhakkaktır. Mirza Hüseyin Han, İstanbul'da Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanının (1856) yürürlüğe girdiği ve Osmanlı devletinin yoğun değişim yaşadığı ve canlı bir fikri tartışma ve kurumlaşma faaliyetinin olduğu dönemde görev yapmıştır. Yeni Osmanlılarla yakın ilişki kurmuş ve onların yayın faaliyetleri ve fikirlerine aşina olmuştur. Yakın ilişki kurduğu Osmanlı devlet adamları arasında, Tanzimat'ın ileri gelenleri Mehmet Emin Ali Paşa⁸⁰ ile Keçecizade Mehmed Fuad Paşa⁸¹ ve Mustafa Fazıl

Çok uzun bir döneme yayılan konferans görüşmeleri sonucunda İngiliz ve Rus temsilciler bir anlaşma taslağı hazırlayarak Osmanlı ve İran temsilcilerine dikte etmişlerdir. Taraflarla yapılan müzakereler sonucunda 1 Haziran 1847'de (16 Cemaziyelâhir 1263) Erzurum Anlaşması imzalanmış ve 25 Haziran'da Padişah Abdülmecid tarafından onaylanmıştır." Efdal As, "XVI. YY'dan Cumhuriyetin ilk yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 46, (Güz 2010), s. 228

⁸⁰ Mehmed Emin Ali Paşa (1815-1871), XIX. yüzyıl Osmanlı devlet adamlarından olup sadrazam ve diplomatlık görevlerinde bulunmuştur.. Abdülmecid ve Abdülaziz Dönemlerinde, aralıklarla birçok kez dış işleri ve sadaret makamlarında görevler yapmış,

Paşa⁸² bulunmaktadır. 1870-1880 yılları arasında İran'da uygulamaya çalıştığı yeniliklerde çoğu zaman bu devlet adamlarının kendi ülkelerinde öngördükleri yenilik tarzını model almıştır. Bu yıllar arasında İran'da uygulamaya çalıştığı yeniliklerde çoğu zaman bu devlet adamlarının kendi ülkelerinde öngördükleri yenilik tarzını model almıştır. Mirza Hüseyin Han Sipehsalar'ın ardından 20. yüzyıla kadar İran'da onun çapında ve aktif modernleşme taraftarı görülmez. Sipehsalar'ın teşviki ve onu da yanına alarak 1873'deki seyahatini Osmanlı toprakları üzerinden yapan Nasreddin Şah, Osmanlı saray ve Bab-ı Âlî'nin önde gelenleri ile tanışır. Basiret gazetesini ziyaret eder ve Müslüman iki devletin güçlerini birleştirmesini salık veren "Devlet-î Aliye ve İran" adlı bir yazı dahi yazar. Nasreddin Şah daha önce Avrupa'ya gitmiş olan Sultan Abdülaziz'le de görüşür.⁸³ İki hükümdar İslam devletlerinin manevi ittifakı sağlamaları için çaba harcamaları gerektiği kararına varırlar, görüşmeler çok olumlu bir havada devam etmiş ve son bulmuştur.⁸⁴

İran'da yaşanan istibdat ve işsizlik nedeniyle birçok insan İstanbul'a gitmeyi düşünmüştür. Zaman zaman İran'daki hükümet muhaliflerinden büyük bir gurup İstanbul'da yerleşmiş oradaki değişiklikleri yakından takip ederek İran toplumuna uygun olan kısımları risale, gazete, kitap halinde İran'da dağıtmışlardı. Ayrıca hem devlete muhalif kesim, hem de devlet adamları, İstanbul'da aydın düşünceli insanlarla fikir teatisinde bulunmuşlardı. Problemlerin birbirine yakın olması halklar arasındaki ilişkilerinin güçlü olmasına sebep olmuştur. Yani bu coğrafyada yaşayan insanların hepsi sömürge durumuna düşmemek, istibdada son vermek ve özgürlük kazanmak

Fuad Paşa ile birlikte Tanzimat Döneminin en etkili ve en çok tartışılan isimlerinden biri olmuştur. A.H.Ongunsu, "Ali Paşa" **MEB İslam Ansiklopedisi, I**, İstanbul 1965, s.335-340

⁸¹ Fuad Paşa (1815-1869), Ali ve Reşid Paşalar ile birlikte Tanzimat Döneminin üç büyük devlet adamlarından biri olarak Osmanlı modernleşme tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Reşid Paşa'nın İngiliz taraftarı tutumuna karşın kader arkadaşı Ali Paşa ile birlikte Fransızlara yakın bir politika izlemiş, çoğunlukla Fransız siyasetinin ağır bastığı dönemlerde üst düzey makamlara gelmiştir. Orhan F. Köprülü, "Fuad Paşa" **MEB İslam Ansiklopedisi, IV**, Eskişehir 1997, s.672-681

⁸² Mustafa Fazıl Paşa (1830-1875) yeni Osmanlılar hareketinin güçlenmesinde maddi ve fikri katkı sağlamış önemli devlet adamlarındandır. Mısır valisi İbrahim Paşanın oğlu, Kavalalı Mehmed Ali Paşanın da torunudur. Maarif-i Umumi Nazırlığı, Maliye Nazırlığı ve Adliye Nazırlığı yapmıştır. Ali ve Fuad Paşalarla birlikte hareket etmiş aynı görüşü paylaşmışlardır. Jön Türk cemiyetinin de kurucuları arasındadır. Şit Tufan Buzpınar, "Mustafa Fazıl Paşa" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XXXI**, İstanbul 2006, s. 300-301

⁸³ Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatiyle ilgili Bkz; Osman Köksal, "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe", **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, IV/S.1, (1 Haziran 2003)**

⁸⁴ Celal Metin, a.g.e., s. 119

istemişlerdi. Kùltür, din, yaşam tarzı, gelenekler vs. gibi unsurların bir birine yakın olması çözüm yollarını da birbirine benzemesine neden olmuştur. İnan önünde model olarak Osmanlı'yı görmüş ve buradaki yenilikleri az çok değiştirerek İnan'a uygun hale getirmeye çalışmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yerleştirmeye çalışılan yeni hukukî düzenlemelerin bir sonucu olarak Osmanlı ülkesinde seyahat özgürlüğü, ticarî kolaylık, adil yargılanma, hukuka bağlı kalma ve idari, teknik ve sosyal alanlarda değişimler yaşatan yeniliklere şahit olan İnanlılar, Osmanlı örneğinin İnan'da propagandasını yapmışlardır. Onların bu çabalarının sonucu Osmanlı Devletindeki Batılılaşma uygulamaları İnan kamuoyunda hayranlık uyandırmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

RIZA ŞAH'IN İKTİDARI GELMESİ VE MODERNLEŞME HAREKETLERİ

2.1 Rıza Şah'ın İktidara Gelmesi

2.1.1 Rıza Han'ın Gençlik Yılları ve Askerlik Hayatı

Rıza Şah, 16 Mart 1878 tarihinde İran'ın kuzeyindeki Elburz dağları bölgesinde Mazenderan şehri sınırları içerisinde kalan Savadkuh adlı küçük bir köyde doğdu.⁸⁵ O dönemde askerlik prestijli bir meslekti. Ailesinde de babası ve amcaları gibi askerliği meslek olarak seçen pek çok erkek vardı. Asker olmak, orduya hizmet etmek artık onlarda bir gelenek haline gelmişti. Rıza'nın da bu prestijli aile mesleğini devam ettirmesi sürpriz olmamıştır.⁸⁶ Rıza henüz birkaç aylıkken babası Abbas Ali bilinmeyen bir nedenden öldü. Bu olaydan birkaç yıl sonrada Annesi Nushaferin, Rıza ve kardeşlerini geride bırakarak Tahran'da öldü.⁸⁷ Amcası Ebu'l Kasım Bey Kazak Tugayında görevli bir alt rütbeli subaydı. Anne ve babasının ölümünün ardından Rıza'yı yanına alarak ona ailesinin yokluğunu ona hissettirmemeye çalıştı. Genç Rıza peş peşe kaybettiği anne ve babasının ardından amcasının himayesinde hayatına kaldığı yerden devam etti. Rıza Han uzun boylu, atletik bir yapıya sahip ve sert mizacı dolayısıyla da bazı arkadaşları ona saygı duyarken bazıları ise onu bir kabadayı olarak niteliyorlardı. Amcası Ebu'l Kasım Bey, Rıza'yı gençliğini sokaklarda tüketmemesi adına onu 1892 yılında henüz 14 yaşında iken Kazak Tugayına aldı.⁸⁸ O günlerde asker olmak toplum

⁸⁵ John H. Lorentz, a.g.e., s. 274

⁸⁶ Heather Lehr Wagner, *Creation of the Modern Middle East Iran*, New York 2009, s.22

⁸⁷ Rıza Han'ın bu çocukluk devresiyle ilgili tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Annesinin Tahran'da ölmesiyle ilgili olarak; Babası Abbas Ali'nin ölümünden sonra annesi oğlu Rıza Han'ı, Rus eğitimcilerin olduğu özel bir birime kaydetmek üzere Tahran'a gittiğini bazı kaynaklar yazar. Hassan Afra, "Reza Shah Pahlavi", *Encyclopedia Britannica*, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/500867/Reza-Shah-Pahlavi>

⁸⁸ Kazak Tugayı, Rıza Han'ın doğduğu yıl olan 1878 yılında kuruldu. Nasreddin Şah Kazak Tugayını Rusya üzerinden ikinci Avrupa seyahatini yaparken onun şerefine St. Petersburg'da II. Alexander'ın düzenlediği resmigeçit töreninde gördü. Şah bu düzenli ve şık görünümlü askerlere hayran oldu. Rus çarından Tahran'da buna benzer kıyafetlerle kendi kişisel koruma birliğini oluşturmak

içerisinde hem ekmek hem de itibar sahibi olmak demektir. Fakat asker olmak için Rıza hala çok gençtir. Bu sebeple ona kantini temizlemek gibi bir takım ufak tefek işler verildi. Bir yıl sonra genç Rıza'ya topçu birliğine katılmak için izin verildi. 1894 yılında, 16 yaşında iken çalışkanlığından ötürü topçu çavuş rütbesi verildi. Bu dönemde okumayı kendi kendine öğrenen Rıza yazmayı da ilerde yine kendi kendine öğrenecektir.⁸⁹Rıza özellikle Maxim⁹⁰ denilen makineli tüfeği kullanmada çok başarılıydı. Bu başarısından dolayı arkadaşları arasında artık “Maxim Rıza” lakabıyla anılıyordu.⁹¹ Rıza'nın bu başarısı onun subay olmasına yardımcı oldu. Rus Kazak birliklerinde her zaman bir maceracılık ruhu vardı. Şimdi bu durum İran Kazak Tugayına ve Rıza Han'a da sirayet etmişti. Rıza dostları arasında kaba bir adam olarak tanınsa da sıkıntı içindeki bir kadına veya yardıma ihtiyacı olan bir adama hayatını riske atarak yardım edecek kadar da şövalye ruhlu bir adam olarak da bilinirdi. Bu arada Rıza askeri usulleri ve askerlik kültürünü de çok iyi öğrendi. Zaman içerisinde eğitimini, mesleki bilgi ve becerisini de arttırdı. Rıza Han 1903 yılında Tajemah adında genç yetim bir kızla evlendi. Ancak evlilikleri kısa bir süre sonra üzüntüyle sona erdi. Tajemah doğum esnasında ölürken geride Rıza'yı bir kız bebekle yalnız bıraktı.⁹² Rıza'nın bu zor döneminde bu kez bir başka amcası yardımına geldi. Orta rütbeli bir Kazak subayı olan Kazım Ağa ve eşi çocuk büyüyene kadar ona anne ve babalık

için birkaç subay istedi. Rusya da ülkesinin İran'daki çıkarlarını göz önünde bulundurarak İran ile bir antlaşma yaptı. Böylece Albay Alexey Ivanovitch Dumantovitch komutasındaki askeri yetkililerin Tahran'a gelmeleriyle İran Kazak Tugayı doğdu. Gholam Reza Afkhami, *The Life and Times of the Shah*, California 2009, s. 3

⁸⁹ Kaveh Farrokh, *İran at War 1500-1988*, Long Island City 2011, s. 248

⁹⁰ 1881'de Hiram Maxim, Paris'te katıldığı elektrik fuarında kendisine önerilen “daha fazla para kazanmak için bir silah üretme” teklifini Londra'ya dönüşünde hayata geçirecek, yeni bir makineli tüfek tasarısı üzerinde çalışmalara başlamıştır. 1885'te dünyanın ilk elde taşınabilir özellikteki Maxim makineli tüfeğini geliştirmiştir. XX. Yüzyılın başlarında Gatling makineli tüfeklerinin yerine tam otomatik ve tek namlulu maxim makineli tüfekleri almıştır. Gatling ve Maxim makineli tüfekleri pratik anlamda ilk kamadan dolma yiv ve setli namlulu topların icat edilmesinin yolunu da açmıştır. Maxim, makineli tüfek atışlarında, mermi geri tepme gücünü ikinci bir merminin namluya sürülmesi için kullanılan bir sistem haline getirerek, tüfeği dakikada 500 mermi atabilecek güce ulaştırmıştır. 1889'da İngiliz ordusu tarafından satın alınan bu silahlar, ilk defa 1893-1894'te Afrika'da koloni savaşlarında, İngiliz ordusu tarafından yerli Afrikalılara karşı kullanılmıştır. Bu savaşta 50 İngiliz askeri 5000 yerliye karşı dört Maxim makineli tüfekle başarı kazanmıştır. Daha sonraları da Almanya, Avusturya, İtalya ve Rus ordularında da kullanılmaya başlanmıştır.

http://www.firstworldwar.com/atoz/mgun_maxim.htm

⁹¹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s.86; Gene R. Garhwaite, *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, İstanbul 2011, s. 206

⁹² Bazı kaynaklarda Rıza Han'ın 1903 yılında Tajemah adındaki bir kızla evlendiği ardından Fatıma adında bir kız çocuklarının olduğunu yazmakla beraber; Tajemah'ın ölmediğini, doğumdan bir süre sonra Rıza Han ve Tajemah'ın ayrıldıklarını yazar. http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php

yaptılar. Rıza'da Kazım Ağa'nın koruma ve komutasında beş yıl boyunca görev yaptı. Kazım Ağa 1908 yılında Tebriz yakınlarında meşrutiyetçilere karşı yapılan bir muharebede öldürüldü. Savaşdaki cesareti ve gücü dolayısıyla büyük takdir toplayan Rıza Han amcasının cenazesi için izin alarak onu kutsal sayılan Kum şehrinde defnetti. Bu savaş hükümet güçlerinin 1909 yılındaki yenilgileriyle sona erdi.⁹³

Muhammed Ali Şah oğlu şehzade Ahmed lehine tahttan feragat edince Rıza Han bu defa yeni şah için meşrutiyet taraftarlarına karşı savaştı.⁹⁴ 1914 yılının başında Ahmed Şah dönemi başladığında Avusturya veliaht prensine suikast oldu ve Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Rıza Han Birinci Dünya Savaşı süresince çoğunlukla Hemedan, Kirmanşah, Kürdistan ve Batı İran'da savaştı.⁹⁵ Yüzbaşı olarak başladığı savaşı Albay olarak tamamladı. Savaştan sonra büyük bir prens olan Abdülhüseyin Fermanferma'nın emrinde görev yaptı. Rıza Han, bu dönemde iktidara giden siyaset yollarını etraflıca gözlemlemiştir. Rıza Han, prensle yakın ilişkiler geliştirerek azda olsa siyasetin tadına yakından bakmıştır. Bu yıllar onun arkadaşlarıyla ilişkilerinin geliştiği dönem olmuştur. Rıza Han, her zaman kazanan tarafta değildi. Hükümet tarafında mücadeleye de mecbur değildi. Cesareti ve mağlubiyeti hazmedemeyen yapısından dolayı meslektaşları arasında saygınlığı giderek artıyordu. Zamanla Rıza Han ülkenin içine düştüğü sefalet, insanların yoksulluk, halsizlik ve çaresizlik durumu hakkında düşünmeye başladı. Bu durumu altında komuta ettiği memurlarla konuştu. Duygularını ve şikâyetlerini açıkça onlara anlattı. Söyledikleri arkadaşları ve astları tarafından açık ve samimi bulundu. Rıza Han, fikirleri vasıtasıyla kurduğu bu dostluklar aynı zamanda onun liderliğinin de inşa edildiği yıllar oldu. İleride onunla birlikte büyük işler yapacak birçok arkadaşı bu süre içerisinde onun sadık takipçisi oldular. O askeri komuta ayrıntılarına hâkim oldukça kendine daha da güvendi. İran ve Dünya hakkında çok şey öğrenmeye çalıştı. Sivil siyasetin meşruiyetini sorgulamaya başladı. 1916 yılında Rıza Han, Nımtaj adında (daha sonra Tacülmülk sıfatıyla bilinecek) bir genç kız ile ikinci

⁹³ Gholam Reza Afkhami, a.g.e., s. 7

⁹⁴ Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, İstanbul 2012, s. 460

⁹⁵ Rıza Han Hemedan'da Ali İhsan Paşa komutasındaki Osmanlı ordusuna karşı; Kirmanşah'ta ise Almanya'nın askeri ve mali yardımlarıyla Hüseyin Kuli Han tarafından kurulan Kirmanşah Geçici Hükümet birlikleriyle savaşmıştır. Yılmaz Karadeniz, a.g.e., s. 490

evliliğini yaptı.⁹⁶ O bu evlilik için çok çabalamak zorunda kaldı. Çünkü gelinin babası Teymur Han (Ayrımlu) adında bir subaydı. Rıza Han'ı kaba, fakir ve geleceği olmayan biri olarak gördüğünden kızını ona vermek istemedi. Fakat dost ve akrabaların araya girmeleriyle düğün yapıldı. Bir yıl sonra Nimtaj, Şems adında bir kız çocuğu dünyaya getirdi.⁹⁷

1917 yılı Bolşevik Devriminin yaşandığı yıldır. Bu yıl Rıza Han için kazançlı bir yıl olmuş, müdahil olduğu bir olayın sonucu ona terfi getirmiştir. Rus hükümeti Kazak Tugayına Albay Clerge'yi göndermiştir. Albay Clerge, komünist eğilimli Albay Starosselsky ve birkaç İranlı subay ile kavga eder. Bu kavga ettiği isimlerden biri de Rıza Han'dır. Albay Clerge Rıza Han'ın istifasını ister. Rıza Han ise beraberindekilerle komutanın karargâhını basarlar. Olaylar yatıştır, ardından Albay Clerge buradaki görevinden istifa eder ve Rusya'ya geri döner. Rıza Han ise Strosselsky'nin himayesinde ve tavsiyesiyle 1918 yılında Tuğgeneralliğe terfi eder.

1919 yılına gelindiğinde anayasal devrimin üzerinden 13 yıl geçmişti. Fakat ülkede hissedilir anlamda bir düzelme henüz görülmemiş hatta durum daha da kötüye gitmişti. Ülkedeki askeri birlikler yabancı subaylar tarafından kontrol ediliyordu. Din adamlarının gücü toplumsal hayatın her alanını etkilemişti. Ülkedeki sosyoekonomik koşullar giderek kötüleşiyordu. Devletin kasası boştu. Sivil ve askeri personellerin maaşları gecikiyordu. Yollar güvensiz olduğundan ülkenin büyük bir bölümünde seyahat edebilmek için özel silahlı eskortlar gerekiyordu. Şehirlerde ortaya çıkan haydutlara karşı halk kendi içinde kahramanlar yaratıyor, adaleti kendileri sağlıyorlardı. Ülke genelinde kuzeybatıda Kürtler, batıda Lurlar, güneyde Bahtiyariler, kuzeydoğuda Kaşkaylar, güneydoğuda Beluciler ve Türkmenler Tahrandaki hükümeti görmezden

⁹⁶ Rıza Han 1922 yılında Turan (Kamer-ül Mülk) adında bir kadınla üçüncü evliliğini yaptı. Bu evlilikten Gulam Rıza adında bir oğlu oldu. Rıza Han 1923 yılında bu eşinden boşandı. Rıza Han'ın son evliliği 1923 yılında bir Kaçar prensinin kızı olan Esmâ Devletşahi ile olmuştur. Bu evlilikten Abdol Reza, Ahmad Reza, Mahmoud Reza, Fatemeh and Hamid Reza adlarında beş çocuğu olmuştur. http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php

⁹⁷ Gholam Reza Afkhami, a.g.e., s. 9-10; "Rıza Pehlevî, o sıralarda, ilk karısı ölmüş, otuz yedi yaşında bir gençmiş. Alayda sivrilip mevki sahibi olunca, albayın kızını istemiş Rıza Pehlevî ile Tacülmülk'ün ilk çocukları 1916 Ekiminde dünyaya gelmiş. Bir kızları olmuş. Adını Şems (Güneş) koymuşlar. Üç yıl sonra da biri erkek, biri kız, ikiz çocukları daha olmuş. Oğlana Muhammed Rıza, kızına da Eşref adını vermişler."Prens Süreyya, **Sürgündeki Prens Süreyya**, (çev. Şirin Röşev), İstanbul 2003, s. 63

gelerek kendi topraklarını kendileri yönetiyorlardı.⁹⁸ İran'ın içinde bulunduğu bu durumu Rıza Han şöyle değerlendiriyordu: *“Burası hakikaten bir memleket değildi, çünkü bir zamanlar bu mağrur memleketin bu isme layık olacak hiçbir merkezi hükümet yoktu. İran'ın büyük bir kısmı mahalli kabile reislerinin elindeydi ve krala(Ahmet Şah) gösterdikleri sadakat, sadece görünüşte olup, onun mevcudiyetini devam ettirecek kadardır; hakikatte kendi mıntıklarında istedikleri gibi hareket ediyorlardı ve böylece halkın sefaletini arttırıyorlardı. Bir ordu mevcut değildi ve İran'a bağlı bir ordu bile yoktu; kanun ve nizam ortadan kalkmıştı; İranlı mahkemeler yoktu, olanlar sadece din adamlarının ve kabilelerin mahkemeleriydi. Memleketin büyük kısmında hâkim olan en kuvvetlinin kanunu idi. Yağmacılar yağma ediyor ve halk da eziliyordu.”*⁹⁹

Rıza Han'ın Ekim 1919'da Muhammed Rıza (veliaht) ve Eşref adlarında ikizleri oldu. Bu sevindirici olaydan iki ay önce de 9 Ağustos 1919'da Başbakan Hasan Vüsuk İngiltere Dış İşleri Bakanlığının İran temsilcisi Lord Curzon¹⁰⁰ ile askeri ve mali işbirliğini içeren bir antlaşma imzalamıştır.

9 Ağustos 1919 tarihinde yapılan bu antlaşma, altı maddeden oluşuyordu. Antlaşmaya göre İngilizler, İran'ın bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne geçmişte olduğu gibi tamamen riayet edecekti. İki ülke hükümetleri arasında yapılacak görüşmelerden sonra, İran'ın muhtelif idari kısımları için gerekli olan uzman müşavirleri İran'a temin edeceğini, belirlenecek sayıda subay, mühimmat ve teçhizatın İran hükümetine verilmesi kabul ediyordu. İngiliz hükümeti bu düzenlemeleri gerçekleştirmek için İran'a büyük bir miktarda borç vermeyi de kabul ediyordu. İran'a verilecek bu borç

⁹⁸ Bahtiyariler 1881 yılındaki resmi sayımına göre nüfusları 170.000 dir. İsfahan'ın güney batısındaki dağlar ve Şuşteran Dağı, Hürmüz civarında ve Garguz Nehri sahiline kadar Çarmahil havalisinde yaşarlar. Kaşkaylar 55.000 aile ve tahminen 250.000 nüfusları vardır. Fars bölgesinde yaşayan önemli aşiretlerin başında Kaşkaylar bulunmaktadır. Bu kabile kendi içinde on iki kola ayrılmaktadır ve bunların kökleri hakkında çeşitli rivayetler mevcuttur. Bir rivayete göre, Cengiz Han zamanında İran topraklarına hicret etmişler ve Nadir Şah zamanında Fars Eyaleti'ne yerleştirilmiş olan Moğollardır. Diğer bir rivayete göre ki buna daha ziyade doğru nazarıyla bakılıyor; Kaşkaylar Asya'da yaşamış eski bir Türk kabilesine mensupturlar. Barış Metin, a.g.e., s. 8-10

⁹⁹ Barış Cin, **Türkiye- İran İlişkileri (1923-1938)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 27

¹⁰⁰ İngiliz devlet adamıdır. Asıl adı George Nathaniel Curzon'dur. 1859 yılında Kedleston-Derbyshire'de doğdu. 1885 yılında Muhafazakâr Parti'den milletvekili seçildi. Asya üzerindeki siyasi tecrübeleri 1898'de, Hindistan genel valiliğine atanmasını sağladı. Birinci Dünya Savaşının sonra ermesinden 1922 yılına kadar İngiltere'nin İran temsilciliğini yaptı. İran'da 1919 Antlaşmasının imzalanması gibi bir takım önemli olayların içinde bulundu. 1922'de Andrew Bonar Law başbakan seçilince onun kabinesinde Dışişleri bakanı olarak görev yaptı. 1922-1923 Lozan görüşmelerinde İngiliz heyetine başkanlık etti. 1925 yılında Londra'da öldü. <http://biography.yourdictionary.com/george-nathaniel-curzon>

karşılığında İngilizler teminat olarak gümrük vergilerini ve başka bir gelir kaynağının gösterilmesini istiyordu. Bu antlaşmadan sonra yapılan ikinci bir antlaşmada ise alınacak borç paranın temini ve izahı konusu ele alındı. Alınacak borç para iki milyon İngiliz lirasıydı ve aylık yüzde yedi faizle yirmi senede geri ödenecekti. Curzon bu antlaşmalar ile İran'ın bağımsızlığını güçlendirmeyi çalışmaktaydı. Curzon, İranlıların geçmiş günlerde olduğu gibi Rus yayılmacılığından korktuklarını ve buna karşı korunmaktan memnun olacaklarını düşünmüştü. Ancak İngilizlerle yapılan bu antlaşmalar, İran'da büyük tepkilere yol açmıştı. O dönemde Tahran'da çıkan yirmi altı gazete ve derginin yirmi beşi yapılan bu antlaşmalara karşıydı.¹⁰¹ Bir gün Rıza Han, Muhammed Ali Saffari adında bir Teğmenin “Biz, sülük gibi kanımızı emen bu yabancıların elinden ancak Tanrının yardımıyla kurtuluruz” dediğini duymuştur. Bu Teğmen önce polis şefi daha sonra genel vali olarak hizmet yapmıştır. Rıza Han ise yıllardır bu konulardaki şikâyetleri boşa çıkmış onun yerine bir madalya ve bir Tuğgeneral rütbesi aldığını düşünmüştür.¹⁰²

İngilizler ile yapılan antlaşma İran'da güçlü bir uyanışa ve milliyetçi hareketlerin daha da kuvvetli bir şekilde ortaya çıkmasını sağladı. İran halkının büyük bir çoğunluğu İngiltere ile yapılan bu onur kırıcı antlaşmanın iptalini istiyorlardı. İran halkı, İran'daki İngiliz egemenliğine son vermek için faaliyete geçtiler. İran'ın birçok önemli yerinde İngiltere aleyhinde gösteriler düzenlenmeye başlandı. Antlaşmayı imzalayan Mirza Hasan Han hükümeti istifa etmek zorunda kaldı. Yeni hükümet halkın tepkisi üzerine, imzalanan bu antlaşmanın İran Meclisi tarafından onaylanmadığını ve onaylanmadan kabul edilemeyeceğini gerekçe göstererek İngiltere ile yapılan bu antlaşmayı iptal etmiştir.

İngiltere Dışişleri Bakanlığının İran temsilcisi Lord Curzon, istediği İran politikasını gerçekleştirememiştir. Fakat İngiltere, İran üzerindeki emellerinden de vazgeçmemiştir. Bu amaçla Tümgeneral Edmund Ironside,¹⁰³ 1920 yılı sonbaharında

¹⁰¹ Barış Cin, a.g.e., s. 31

¹⁰² Gholam Reza Afkhami, a.g.e., s. 11-12

¹⁰³ İran'daki İngiliz birlikleri kumandanıdır. Tam adı William Edmund Ironside'dır. 6 Mayıs 1880 tarihinde İskoçya'nın Edinburgh şehrinde doğmuştur. Birinci Dünya Savaşına katıldığında Yüzbaşı rütbesinde olan Ironside, savaş bittiğinde Albay olmuştur. 1920 yılında Tümgeneral rütbesiyle İngiltere'nin İran'daki temsilciliği görevini Lord Curzon'dan devralmış, aynı zamanda kısa bir süreliğine İran Kazak birliğinin de başında bulunmuştur. Ironside, İngiltere'de ordu komutanlığı, valilik, ordu müfettişliği ve Genel

İran'daki görevi Lord Curzon'dan devralmıştı. İran'daki yeni İngiliz temsilcisi, Curzon'dan farklı bir politika izlemiştir. Ironside, İran'da otoriter bir merkezi hükümet kurmak amacındaydı. Bu hükümet aracılığıyla bölgedeki İngiliz çıkarlarını korumayı amaçlamaktaydı. İngilizler bu amaçlarına ulaşabilmek için Rusların 1879'da İran Şahı için oluşturdukları muhafız birliği olan Kazak Tugayı'nı kullanacaklardı. Ironside, Tugayın Rus komutanı görevden aldirarak yerine Rıza Han getirdi. İhtiraslı bir kişiliğe sahip olan Rıza Han, İngilizler ile işbirliği yapmakta kararlıydı.¹⁰⁴

İngiliz General, Rıza Han'ı kendi saflarına çekerek, uygulayacağı politikanın askeri kısmını büyük ölçüde halletmişti. Sıra idari kadroyu oluşturmaya gelmişti. İngilizler bu iş için, İngiliz yanlısı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai¹⁰⁵ adlı bir gazeteciyi düşünüyorlardı. İngilizler, İran'daki çıkarlarını koruyabilmek, bununla beraber iptal edilen 1919 tarihli antlaşmanın bazı maddelerinde küçük değişiklikler yaptıktan sonra yavaş yavaş bu antlaşmayı uygulayacak bir hükümetin iktidara gelmesini uzun zamandan beri planlamaktaydılar. Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'nin ön plana çıkarılması bu planın bir parçasıydı. İngiliz Generali ile Rıza Han arasında Tahran'da hazırlığı yapılan hükümet darbesini perdelemek ve gerektiğinde buna bir gerekçe göstermek için Tahran'ın Bolşevik Rusya tarafından işgal edileceği şayiasını ortaya atmıştı. Ayrıca İngiltere İran'daki nüfuzunu kullanarak Müsavirül-Dövle'den boşalan koltuğa Sipehdar Azam'ı Başvekilliğe getirmişti. Böylece düşünülen hükümet darbesi sırasında zayıf bir hükümetin iş başında olması amaçlanmıştı.¹⁰⁶ İngilizler darbe sonrası kurulacak yeni hükümetin başvekili olarak Prens Firuz Mirza Nusret Devle'yi düşünmekteydiler. Fakat

Kurmay Başkanlığı yapmış, II. Dünya Savaşında İngiliz birliklerine komuta etmiştir. Lonra'da Eylül 1959'da 79 yaşında iken vefat etmiştir. http://en.wikipedia.org/wiki/Edmund_Ironside,_1st_Baron_Ironside

¹⁰⁴ Ender Yıldırım, **Türkiye İran İlişkileri (1918-1960)**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 26

¹⁰⁵ Seyyid Ziyaeddin Tabatabai (1889-1969), muhafazakâr bir dinî liderin oğlu olarak, ilk gençlik yılları Yezd ve Şiraz'da geçmiştir. Seyyid Ziya Meşrutiyet dönemi kurulan ve başarılı olamayan Hizb-i İttihat ve Terakki içinde siyasete atılmış; bu fırkanın görüşlerini yaymak için 1909'da *Şark* adlı bir gazete çıkarmıştır. Parti silindikten sonra 1919 yılına kadar varlığını sürdüren gazete hükümet işlerini eleştiren hiciv şiirleri ile dikkat çekmiş ve 1919 kapatıldıktan sonra *Berk* ve *Ra'd* olarak yayını sürdürmüştür. Şiraz'da etkin bir din adamı olan ve *İslam* adlı bir gazete çıkaran babası ile arası açık olan Seyyid Ziya savaş dönemi içinde İngiliz yanlısı ve toprak aristokrasisinin aleyhindeki yayınları ile bağımsız bir reformcu olarak ün yapmıştır. Yaklaşık üç ay süren başbakanlığından sonra İsviçre'de 1921-1930 ve Filistin'de 1931-1943 sürgün hayatı yaşamıştır. 1943'te ülkesine dönüp meclise seçilmiş; Rus karşıtı tutumu yüzünden 1946'da dönemin güçlü siyasetçisi ve başbakanı Kavam tarafından Rusları yatıştırmak için hapsedilmiştir. Hapisten çıktıktan sonra siyasetten uzaklaşmakla birlikte ömrünün son yirmi yılı boyunca Şah Muhammed Rıza Pehlevi ile sürekli ve düzenli (haftalık) görüşme imkânı bulmuş ve onun özel danışmanı olarak kalmıştır. Celal Metin, a.g.e., s. 266

¹⁰⁶ Ender Yıldırım, a.g.e., s. 27

Firuz Mirza, 1919 tarihli antlaşmanın müzakerelerinde İran tarafının temsilcisi olması sebebiyle İranlı milliyetçilerin gözünde şüpheli bir şahıs olarak görülüyordu. Bundan dolayı İngilizler, darbe sonrası yeni hükümeti kurmak için Firuz Mirza'nın yerine Seyyid Ziya'yı seçtiler.¹⁰⁷

Kazak Tugayı'nın komutanı Rıza Han, Seyyid Ziya'ya askeri destek için yardıma hazırды. İngilizlerin isteklerini kabul eder gibi görünen Rıza Han, harekete geçme kararı vermişti. Lüzumsuz bir duraklamanın İngiliz planlarını daha da kuvvetlendirip merkezi hükümetin kan dökmeden devrilmesinin güçleşeceğini düşünüyordu. Rıza Han'ın İngilizlerin önerisini kabul etmesinde, Mustafa Kemal'in Türkiye'de, Mahatma Gandhi'nin ise Hindistan'da İngiliz hâkimiyetine meydan okuması ve her iki ülkede milliyetçi kesimin başarılı olması önemli rol oynamıştır. Rıza Han, Seyyid Ziya ve güvendiği kişilerle konuşarak darbeden sonraki esas amacı hakkında onlara bilgi vermiştir. Rıza Han, Bolşevik Ruslara ve İngiltere'ye karşı bağımsız ve milliyetçi bir siyaset güderek başarılı olunabileceğini düşünüyordu. İçten ve dıştan gelebilecek tehlikeleri önleyecek güçlü bir merkezi hükümetin kurulmasını gerekli görüyordu.

İngilizlerden, Ahmet Şah'ın tahtan indirilmesi ve buna İngiliz kuvvetlerinin karşı çıkmayacağına dair güvence alan Rıza Han, harekete geçti. 1921 Şubatında Rıza Han'ın başında bulunduğu Kazak Tugayı, Tahran'ın kuzeyindeki Kazvin'de bulunmaktaydı. Rıza Han komutasındaki Kazak Tugayı 16 Şubatta Tahran'a doğru harekâta geçti. Ahmet Şah ve taraftarları, 20 Şubatta Rıza Han'ın Tahran'a doğru ilerlediğini öğrenince askerlerinden, şehrin savunulmasını istemiştir. Ancak Rıza Han'ın komutasındaki Kazak Tugayı herhangi bir direnişle karşılaşmayarak 21 Şubat 1921 tarihinde şehrin Gomrok kapısından içeri girdi. Buradaki savunma birlikleri de fazla bir direniş göstermeyerek teslim oldular. Kısa sürede Kazak Tugayı Tahran'ı tamamen ele geçirdi. Rıza Han, başta Ahmet Şah olmak üzere hükümetin bütün bakanlarını ve diğer önemli kişileri gözaltına aldı. Böylece darbe başarıya ulaşmış oldu.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Barış Cin, a.g.e., s.32

¹⁰⁸ Heather Lehr Wagner, *The Iranian Revolution*, New York 2010, s. 19

1921’de gerçekleştirilen bu darbeden sonra Rıza Han kendisini Başkumandan ve Savunma Bakanı, Ziyaeddin Tabatabaî’yi ise Başbakan ilan etmiştir.¹⁰⁹ İngilizler de darbe sonrası oluşturulacak yeni hükümetin başbakanı olarak gazeteci Seyyid Ziya’yı görmek istiyorlardı. Oluşturulan yeni hükümette Rıza Han, Savunma Bakanı olarak görev olsa da gerçek gücü ve kontrolü elinde o bulundurmaktaydı.

Rıza Han hükümet içinde Savunma Bakanı olmasına rağmen yönetimde son derece etkin bir konumdaydı. Şubat 1921’deki darbe ile Başvekil olan Ziyaeddin reform yanlısıydı ancak planlarından hiçbirini gerçekleştiremedi. Bu başarısızlığı ve aşırı İngiliz yanlısı olması üç ay sonra istifa etmesine ve ülkesini terk etmesine yol açtı. 1921-1925 yıllarında Rıza Han İran’daki otoritesini yaptığı faaliyetlerle daha da kuvvetlendirdi. Rıza Han’ın gücünü kabullenmek zorunda kalan Ahmet Şah, hükümet kurma görevini ona verdi. Böylece Rıza Han, İran’ın yeni Başvekili oldu. Şah, Rıza Han’ın Başvekil olmasında sonra saltanatın vekâlet işlerini kardeşine, devlet idaresini de Rıza Han’a bırakıp Avrupa seyahatine çıktı.

21 Şubat hareketini başarıya götüren en önemli faktör hiç kuşkusuz ki Dünya Savaşı sonrasında yeniden şekillenen bölge üzerinde kurulan dengeler ve tekrardan biçimlendirilen politikalar paralelinde iç ve dış konjonktürün geçici bir süreliğine de olsa buna müsaade etmesi olmuştur. Dolayısıyla Rıza Han’ın ortaya çıkışını işgal, savaş koşulları, iç karışıklıklar ve iktidar boşluğunun yanı sıra petrol çıkarlarını korumaya ve Bolşevizm tehdidini durdurmaya kararlı olan İngiltere’nin bölgeyle ilgili politikalarını İran’ın bütünlüğü ve kendi desteği ile kurulacak güçlü bir merkezi hükümet üzerinden sürdürmesi arzusu mümkün kılmıştır.¹¹⁰

General Ironside’in 1919 Antlaşmasını kaybedilmiş bir dava biçiminde görerek hükümet darbesini teşvik etmesi ve bu doğrultuda da Rıza Han’ın önünü açması, İran üzerinde manda yönetimi kurmaya yeltenen ancak bunda başarılı olamayıp politikasını değiştirmek durumunda kalan İngiliz siyasetinin bu hareketten büyük ümitler

¹⁰⁹ Amerikan diplomatik raporları yapılan bu darbenin tamamen bir İngiliz girişimi olduğunu göstermekteydi. 22 Şubat 1921 tarihinde Tahran’da bulunan Amerikan Bakanı, John Lawrence Caldwell darbeyle ilgili ilk haberleri ülkesine bu şekilde bildirdi. Mohammad Gholi Majd, *Great Britain & Reza Shah The Plunder of Iran 1921-1941*, Gainesville 2001, s. 61

¹¹⁰ Tolga Gürakar, *Türkiye ve İran Gelenek, Çağdaşlaşma, Devrim*, İstanbul 2012, s. 232

beslediğini gözler önüne sermektedir. Buna mukabil Rıza Han'ın da gerek Ironside'a gerekse de Britanya temsilciliğinden gelen heyete Ahmet Şah'ı tahtından indirmeyeceği, İngiliz çıkarlarına zarar vermeyeceği ve Bolşeviklere karşı bir askeri kuvvet toplayacağı hususlarında verdiği güvenceler Rıza Han'ın stratejisinin bir parçasıdır.¹¹¹ Keza darbeden yalnızca beş gün sonra, 26 Şubat 1921 tarihinde, Bolşevikler ile imzalanan ve Sovyet Rusya'nın İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ettiği dostluk antlaşması İran'da yeni kurulan hükümetin elini güçlendirmiş ve İngiltere ile yapılan 1919 antlaşmasının feshinin önünü açarak bölge üzerindeki İngiliz menfaatlerine büyük bir darbe indirmiştir.¹¹² Yine bu süreçte, Tahran'a Sovyet temsilcisi olarak atanan Theodore Rothstein'a yeni kurulan hükümetin İngiliz nüfuzunu sileceği ve dış işlerinde tarafsız bir politika izleyeceği vaadinde bulunmuş, bu iyi niyete karşılık olarak da Sovyetler İran başkentindeki temsilciliğini büyükelçi statüsüne yükselterek yanıt vermiştir. İran'ın takip ettiği bu siyaset ile ilgili olarak dönemin İngiltere temsilciliğinin yaptığı değerlendirme Rıza Han'ın gizli gündeminin önemli ipuçlarını taşıyor olması bakımından son derece önemlidir.¹¹³

Birinci Dünya Savaşı başladığında İran, bu savaşa dâhil olacak kadar siyasi, ekonomik ve askeri açıdan güçlü değildi. Gerek İran'ın kuzey komşusu Rusya, gerekse Hindistan politikası sebebiyle bölgede etkin bir siyaset güden İngiltere, İran'ın savaşa girmesini istemiyorlardı. İngiltere bozulan ekonomisini düzeltmek maksadıyla İran'a defalarca borç vermiş fakat borçlarını tahsil etmekte zorlanmıştı. İngiltere'ye göre İran, borçlarını ödeyemeyecek duruma geldiğinde burada bir himaye rejimi kurmak zorunda kalabilirdi. Bu da İngiltere'nin istemediği bir durumdu. İngiltere, İran ile daha çok Hindistan'ın güvenliği açısından ilgilenerek İran'da herhangi bir dış gücün etkili olmasını önlemeye çalışarak kendi askeri ve donanması için uygun zemin hazırlama

¹¹¹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s.86

¹¹² Ira M. Lapidus, a.g.e., s. 46

¹¹³ Dışarıdan bakıldığında Büyük Britanya'ya genel olarak düşman Rusya'ya da olası bir dost gözüyle bakılmaktaydı. Rusların komünist fikirleri yayma ve gözle görülür propaganda çabaları rahatsızlık yaratsa da İran'ın Rusya'ya olan borçlarını silme Çar zamanında Rusya'nın elde ettiği imtiyazları geri verme Rusların elindeki Banque d' Escompte'u İran hükümetine devretme ve kapitülasyonlardan vazgeçme cömertliğini göstermelerinin büyük etkisi olmuştu. Ayrıca devrim ateşiyile temizlenen bir Rusya'yla işbirliği yapmakla İran'ın kazanacak çok şeyi olduğunu, fakat Büyük Britanya'nın emperyalist ve sömürgeci emellerine teslim olmakla çok şey kaybedeceği fikri Rusların İranlılar arasında pek çok destek bulmasına yetmişti. ” Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 87

amacındaydı.¹¹⁴ Rusların İran üzerindeki hedefleri ise Kafkaslar ve İran üzerinden sıcak denizlere inme projesini gerçekleştirmektir.¹¹⁵ Rusya 1905 yılında Japonya karşısında aldığı mağlubiyet neticesinde toparlanmak ve kaybettiği prestiji tekrar kazanmak için İran'la ilgilenmeye başladı. Ruslar kötü giden ekonomisini fırsat bilerek İran hükümetine borç para vererek burada etkili bir konuma gelmeye çalıştılar. Rusların bu çabaları İngilizlerin dikkatinden kaçmadı. İngiltere ve Rusya İran'dan sağlayacakları siyasi ve ekonomik faydadan vazgeçmek istemiyorlardı. İran ise ne siyasi, ne ekonomik, ne de askeri açıdan dış müdahalelere karşı koyacak durumda değildi. 1907 yılında İngiltere ve Rusya arasında yapılan antlaşmaya göre İran, üç nüfuz bölgesine ayrılacak; İran'ın kuzeyi Rusların, güneyi İngilizlerin nüfuz alanı olacak arada kalan bölüm tampon bir bölge olarak kalacaktı. Bu antlaşmayla İran Rus ve İngiliz etki alanlarına bölünürken temelde her iki devlet stratejik olarak İran'ın tarafsızlığını destekliyordu. Böylelikle İran, Rusya etkisindeki Orta Asya ve Hindistan arasında tarafsız tampon bir bölge olarak kaldı. Ayrıca bu antlaşma ile Türklerle İranlılar arasında tartışmalı sınırlar konusunda İran, iki güçlü devletin desteğini alırken kendi bağımsızlığından da fedakârlık etmiş oluyordu. Birinci Dünya Savaşı başladığında Alman askeri heyeti ve Osmanlı yöneticileri İran'ın tarafsızlığına farklı bakıyorlardı. İran tarafsız kalarak temelde Rusya ve İngiltere'nin çıkarlarına hizmet etmekteydi. İran'ın Kafkasya ve Meşhed bölgelerinde Rus askerleri bulunmaktaydı. Kafkasya'da bulunan seçkin Rus askeri birlikleri Almanya cephesine gönderildiğinden bu Cephe zayıflamıştı. Almanlar ile Osmanlıların da bu durumu fark etmeleriyle askeri birliklerini Tebriz'e sokmakta bir zorlukla karşılaşmadılar. Osmanlı, Rusya ve İngiltere'nin İran'daki prestijlerini yerle bir etmek istiyordu. Ruslarla Türklerin mücadele alanı İran Azerbaycan'ın da oldu. Ancak Osmanlılar, İran'daki konumlarını sağlamlaştırmayı başaramadılar. 1915 Ocak sonuna doğru Ruslar, Türk kuvvetlerini çekilmeye zorlayarak Türklerin üstünlük kazanmasını önlediler. İngilizler ise güney İran'da hayati öneme sahip petrol sahalarını korumaya çalışırken aynı zamanda Irak'a askeri müdahale için buradan faydalandı. 1916

¹¹⁴ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 77

¹¹⁵ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 78

Haziranı'nda İran hükümeti meclisten bir anlaşma geçirerek İran da Rus ve İngiliz himayeciliğini kabul ettirdi.¹¹⁶

Ruslar, İran'da zayıf bir idarenin kalmasını isteyerek devletin güçlenmesini istemediğinden İngiltere ile İran lehine olabilecek her hangi bir konuda işbirliğine gitmekten kaçınıyordu. Diğer yandan İran'da Alman ajanları büyük bir faaliyet göstererek; buradaki Müslümanları savaşa katılmaları için ikna etmeye çalışıyorlardı.¹¹⁷ Rusya ile İngiltere askerlerinin İran'da bulunmaları ve bu iki devletin İran siyaseti bazı aşiretlerin Almanlara sempati duymasına yol açtı. Ancak Rus askerlerinin İran içlerinde olması, Alman yanlılarının başarılı olmalarını önledi. Alman yanlısı olanlar Rusya ve İngiltere'nin İran hükümetine tarafsızlığını koruması karşılığında ekonomik yardım yapması İranlıları memnun etti. Bu nedenle savaş sırasında müttefikler lehine tarafsız bir politika izlemeyi tercih ettiler.

1917 Bolşevik devrimini takip eden dönemde Rusya İran'daki askerlerini geri çekti. İran'da Rus askerlerinin bulunması birçok problem yaratmaktaydı.¹¹⁸ 5 Aralık 1917'de Lenin ve Stalin Doğunun bütün Müslümanlarına bir bildiri yayınlayarak İran hakkında yapılan antlaşmaları yırttıklarını açıkladı. Burada kendi kaderlerini kendilerinin belirleme hakkını tekrar belirttiler. 14 Ocak 1918'de Dışişlerinden sorumlu komiser Trocky daha ileri giderek, yalnızca Rus askerlerinin İran'dan geri çekileceğini değil, aynı zamanda Osmanlı ve İngiliz kuvvetlerinin de geri çekilmesi konusunda ısrarcı olacaklarını İran hükümetine duyurdu. 13 Kasım 1918'de Mihver Devletlerinin çökmesi üzerine Rusya, Brest-Litovsk antlaşmasını geçersiz ve sağlam olmayan bir antlaşma olduğunu açıkladı. Bu dönemde Rusya'nın hedefi, İran'da her hangi bir gücün üstün pozisyona gelmesini önlemektir. Rusya'daki 1917 devriminden sonra İngiltere

¹¹⁶ Sabit Duman, **Modern Ortadoğu'nun Oluşumu**, İstanbul 2010, s. 252

¹¹⁷ "Birinci Dünya Savaşı'nda Bahtiyariler'in Almanların tarafını tuttıklarını, onlara ellerinden geldiği kadar yardım etmeye çalışmış olduklarını unutmamışlardı." Prenses Süreyya, **Sürgündeki Prenses Süreyya**, (çev. Şirin Rövshev), İstanbul 2003, s. 17; Almanya'nın askeri ve mali yardımlarıyla 1916'da Kirmanşah'ta vali Hüseyin Kuli Han başkanlığında geçici bir hükümet kurulmuştur. Yılmaz Karadeniz, a.g.e., s. 460

¹¹⁸ "Buradaki birliklerin çoğu Bolşevik ve Komünistti. Bunlar yerli halkla ilişkiye girerek, İran Azerbaycan'ın da ve Gilan'da Sovyet tipi bir sistem yarattılar. Buradan Rus askerlerinin çekilmesi, Rusya'da Ekim devrimine ortam hazırladı." Sabit Duman, a.g.e., s. 253

İran'da denetimi tam olarak eline aldı. Diğer taraftan İngiltere Mezopotamya'da askeri üstünlüğü ele geçirdiğinden şimdi Ortadoğu'da en güçlü devlet konumuna gelmişti.¹¹⁹

Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kalan bölge zengin petrol yataklarına sahipti. Rusya buradaki etkisini kaybetmek istemeyerek hem siyasal hem de ideolojik olarak İran üzerinde etkili olmaya çalışıyordu. Sovyetlere göre Asya ülkelerinin devrimci sürece katılmasında İran'ın önemli bir rolü olabilirdi. İran devrimi bütün doğuyu etkilemesi açısından önemli olacaktı. İran, Sovyet yanına çekildiğinde bütün doğuda devrimci hareketleri etkileyeceği kaçınılmazdı. Dolayısıyla Bolşevikler için İran büyük öneme sahipti. Bu nedenle Bolşevikler iktidara gelir gelmez İran'a farklı bir açıdan baktılar. İngilizler ise hala Rusya'yı Hindistan için bir tehdit olarak görmeye devam ederken bu ülkenin İran'daki etkisini azaltmaya çalışıyorlardı. Rusya'nın İran'a karşı izlediği politikada İngiliz emperyalizminin kovulması için Sovyetlerin İran yanında olduğunu belirterek bu ülkedeki halk desteğini sağlamaya çalıştılar. 1918'de Sovyet güçleri İran'dan çekildiğinde burada oluşan boşluk İngilizler tarafından dolduruldu.

İngiltere, İran üzerindeki gücünü sağlamlaştırmak için 9 Ağustos 1919'da İran'la bir anlaşma yaptı.¹²⁰ Bu antlaşma ile İngiltere, İran'a borç para verirken, kendisi de İran ordusunu denetleme ve ülkenin mali yapısını kontrol etme hakkını elde ediyordu. 30 Ağustos'ta Sovyet Dışişleri komiseri Çiçerin, bu antlaşmayı tanımadığını açıklarken bunun İranlıların köleleştirilmesi olduğunu belirtiyordu. Sovyetlere göre bu kâğıt parçasından başka bir şey değildi. 1919'da İran Şahı Londra'yı ziyaret ederken, İngiliz-İran ilişkileri oldukça iyi düzeydeydi. 1919 İran-İngiliz antlaşması Mecliste onaylanmayarak, Şahın İngiltere'den, dönüşü bekleniyordu. İngiltere İran'dan çekilmeden önce güçlü bir hükümetin kurularak buradaki karışıklıkları önlemesini böylelikle komünist etkilerden uzak kalmasını planlamış ancak Bolşevik askerlerin İran'da olması durumu kötüleştiriyordu.

¹¹⁹ Sabit Duman, a.g.e., s. 253-254

¹²⁰ Bu antlaşma gereğince İran'a kredi, silah, danışman, askeri eğitmen, gümrük idarecileri hatta öğretmen sağlama hakkı yalnızca İngiltere'ye aitti. Çoğu zaman uluslararası ilişkilere hukuk ve siyaset sızdığı gerekçesiyle Fransızlar uzak tutulmalıydı. Buna karşılık İngiltere İran'a 2 milyon sterlinlik bir kredi verecekti. Ayrıca İran'ın demiryolları inşa etmesine, kıtlıkla mücadelesine, Milletler Cemiyetine girmesine ve I.Dünya Savaşı'nda uğradığı zararın karşılanmasına yardım etme hakkı da sadece İngiltere'deydi. Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 81-82

1920 yılı başlarında İngiliz, hükümetinin garantilerine rağmen, Sovyetler Birliği İran'ı işgal edebileceği bildirdi. İran bunu gerçekçi bulmamış ve yeni üye olduğu Milletler Cemiyetine şikâyetle bulunmuştur. Rusya, Milletler Cemiyetinin baskısıyla İran ile müzakereye oturacağını bildirdiyse de sözünde durmamıştır.¹²¹ 18 Mayıs'ta Sovyet Hazar donanmasına bağlı gemiler Bakü'yü bombalayarak çok sayıda insanın ölümüne ve büyük çapta hasara sebebiyet verirken, kent harabeye dönmüştür. Kentteki İngiliz askerleri Kazvin'e çekilmişlerdir. 21 Mayıs'ta Hasan Han Vüsuku'd Devle, Lord Curzon'dan yardım istemiş fakat bir karşılık bulamamıştır. Her halükârda İran'da bulunan İngiliz kuvvetleri, Sovyetlere karşı koyabilecek bir güçte değildi. Hem sayı hem de teçhizat bakımından çok zayıf bir durumdaydılar. İngilizler bu nedenle Ezeli'den tek kurşun atmadan çekilirken İran tekrar Sovyet tehdidine açık bir hale geliyordu, Sovyetler bu uygun ortama rağmen daha fazla ileri gidemedi. İngiltere, İran'daki menfaatlerini tehlikede gördüğünden İngiliz ve İranlı görevlilerden oluşturduğu bir heyeti İran ile ilgili meseleleri görüşmek üzere Moskova'ya göndermiştir. İngiltere menfaatleri gereği İran'ın bağımsız bir şekilde Sovyetler ile görüşmesini istememiştir. Sovyetler ile yapılan görüşmelerden sonra anlaşmaya varılarak Bolşeviklerin İran'da İngiltere aleyhine propaganda yapmaması ve İran'ın bağımsızlığının tanınması kabul edilmiştir. İngiltere ise Rusya'daki ihtilal karşıtı unsurlara yardım etmemeyi ve kuvvetlerini Asya'dan çekmeyi kabul etmiştir. Her iki devlet İran'daki kuvvetlerini geri çekmeyi kabul etmişlerdir.¹²² 1921 Nisanında İngilizler, İran'dan çekilme kararını alırken Lord Curzon, bağımsız bir İran'ın İngiliz çıkarları ile daha çok uyum içinde olacağını düşünüyordu. İran'da 1920 sonlarına doğru başlayan iç karışıklıklar ve Rus tehdidini fırsat bilip, 1921 Şubat ayında Rıza Han'ın askeri kuvvetlerle Tahran'a yürümesiyle bu iç karışıklıklar kontrol altına alındı.¹²³

¹²¹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul 2012, s. 509

¹²² Yılmaz Karadeniz, a.g.e., s. 510

¹²³ Birinci Dünya Savaşından sonra İran parçalanma tehdidi altındaydı. En önemli ayaklanmalar önce kuzeyde Gilan ve Horasan'da, kuzeybatıda Azerbaycan ve Kürdistan'da, ardından güney ve güneybatıda çıkmıştı. Rıza Han 1921'de Gilan'da Küçük Han ve Cengeliler diye bilinen yandaşlarını yendikten sonra 1922'de Azerbaycan'da Hiyebanî'nin ve ardından Lahuti'nin liderlik ettiği isyanları bastırdı. Eyaletler birkaç kez özerklik ilan etti. Hiyebanî, Azadistan adıyla yeni bir devlet kurduğunu ilan etti. Azeri Türklerden oluşan etnik bir yapıya sahip devlet başarısız oldu. 1919'da Kürdistan'da, merkezi hükümete karşı Simko liderliğinde patlak veren isyan 1922'de bastırıldı. Gene R. Garthwaite, a.g.e., s. 206-207

Arkasından hemen sıkıyönetim ilan edilerek Rıza Han, Serdar-ı Sipah (Genel Kurmay Başkanı) görevini üstlendi.

Bütün bunlara rağmen, Rusya ve İngiltere'nin temelde ilgilendikleri konu petroldü. Ruslar Çarlık döneminde petrol konusunda kazandıkları imtiyazları bırakmak niyetinde değillerdi. Ruslar, 1916'da İran'ın beş eyaletinde petrol ve doğal gaz arama imtiyazı elde etmişti. 1917'de Bolşevik devrimi olduğunda İran, bu imtiyazların geçersiz olduğunu açıklamış, 1921'lere gelindiğinde ise, Rusya tekrar bu hakları İran'dan elde etmek İstiyordu. İran'da petrol konusunda izin isteyen İngiltere'nin yanında, Amerikalılar da vardı.¹²⁴ İran için, burada esas olan, İngilizlerin geri çekilmesi ile Sovyetlerin tekrar dönme ihtimalini ortadan kaldırabilmek konusuydu. Burada İngiltere, İran'da statükonun yerleşmesi için sıkı bir askeri diktatörlüğün kurulmasını zorunlu görmekteydi. Rıza Han ise bunun için son derece uygundu. Daha sonra Seyyid Ziyaeddin Tabatabai ile iş birliğine gidildi. Bu İngiliz yanlısı ve antikomünist eğilimli bir gazeteci idi. 1919'da İran-İngiliz antlaşmasına büyük destek vermişti.

Rıza Han tarafından yapılan darbe, İngiliz çıkarlarına hem uygun, hem de tersti. Kuvvetli bir diktatörlük yaratılarak İngilizlerin çekilmesinden sonra Sovyetlerin dönmesine engel teşkil etmişti. Rıza Han'ı iktidar döneminin başlarında Şîî ulema desteklemiş, onu İslam'ın koruyucu olarak görmüştür. Rıza Han'da iktidarını güçlendirene kadar dini motifler kullanmaya büyük özen göstermiştir. Ayrıca İran'daki kamuoyu dış baskılara karşı olduğu için, güçlü bir otorite kurulmasından yanaydı. Rıza Han da bu beklentileri göz önüne alarak, İran hükümeti üzerindeki İngiliz etkisini azaltmaya çalışıyordu. Bunun ilk göstergesi 1919 İngiliz-İran antlaşmasının kaldırılması oldu. Ayrıca Rıza Han, 1921'de İngiliz askeri uzmanları İran ordusunda görev yapmalarına sınırlama getirdi. Rıza Han, bir bakıma İngilizlerle, Ruslar arasında denge politikası kurmaya çalıştı. Diğer yandan Ziyaeddin Tabatabai, İngiliz yanlısı tutumdan vazgeçerek 26 Şubat 1921'de İran hükümetiyle Sovyetler Birliği arasında hemen bir dostluk antlaşması imzalandı. Burada, İran hükümetinin Çarlık rejimine olan borçları iptal edilmişti. Bütün bunlar Sovyetlerin tekrar İran üzerinde etkili olduğunun bir göstergesiydi. 1921 antlaşmasına göre Tahran hükümeti Gilan üzerindeki kontrolü

¹²⁴ Sabit Duman, a.g.e., s. 259-260

tekrar kazanırken Sovyet askerlerinin ne zaman çekileceği konusu belirsizdi. İran aynı zamanda Sovyetler Birliğinden İran'ın içişlerine karışmayacağı konusunda teminat aldı. Bu antlaşmada süre belirsiz olduğundan, ne kadar yürürlükte kalacağına dair bir madde yoktu. Antlaşmanın bir maddesinde her iki ülke kendi sınırları içerisinde birbirleri aleyhine olacak organizasyonlara izin vermeyeceklerdi. Ayrıca kendi ülkelerini bir biri aleyhlerine silahlı bir saldırı için kullanılmayacaklardı. Bunun yanında kendi topraklarını üçüncü bir devletin silahlı gücü yararına da kullanılmayacaklardı. Burada açıkça hedef İngiltere idi. Böylelikle İngiltere'nin olası bir güney İran'daki faaliyetlerine karşı oldukları vurgulanmış oluyordu.¹²⁵

2.1.2 Rıza Han'ın İktidara Gelişi ve Şah Olması

Rıza Han'ın İran siyasetine damgasını vurduğu yirmi yıllık zaman diliminde 1921-1925 arası süreç, merkezîyetçi bir devlet yaratma noktasında mücadelelerin yaşandığı, aşiretlerin ve ayrılıkçı grupların çıkarttıkları bölgesel isyanların bastırıldığı ve bu doğrultuda profesyonel, modern donanımlı bir ordunun, merkezi bir hazinenin ve ülke genelinde düzgün işleyen bürokratik organların sil baştan kurulmasına yönelik ön hazırlıkların yapıldığı bir geçiş dönemi olmuştur.¹²⁶ Darbeyi takip eden ilk iki yıllık zaman zarfında ezeli düşman İngiltere'ye ve politikalarına kuşku ile bakılmış, Bolşevik Rusya'ya alternatif olarak Washington'a yeşil ışık yakılmış, orada sürdürülen temaslar sonrasında Standart Oil Company of New Jersey adlı şirketle İran'ın kuzeyindeki bölgelerde petrol arama ve çıkarma hususunda bir antlaşma imzalanmış ve Amerikalı danışmanlar İran'a davet edilmişlerdir.¹²⁷ Yine bu süreç içerisinde Rıza Han sırasıyla Kara Kuvvetleri Komutanı ve Savaş Bakanı olmak kaydıyla gücünü pekiştirmiş bakan ve başbakanları göreve getirerek veya onları makamlarından uzaklaştırarak meclis üzerindeki gölgesini gün be gün hissettirmeye başlamıştır. Zira kendisinin Başbakanlık koltuğuna oturduğu 1923 Ekimine kadar her biri farklı başbakanın yönetimi altında

¹²⁵ Sabit Duman, a.g.e., s. 263-264

¹²⁶ Rıza Şah Dönemi ilgili birçok çalışmada Rıza Han'ın hem iktidarda kalmasının hem de en parlak başarısının kurduğu modern ordu olduğuna vurgu yapılır. 1921-1926 arası dönemde İran ordusundaki nitelik ve nicelik hakkında daha fazla bilgi için; Stephanie Cronin, *The Making of Modern Iran State and Society under Riza Shah 1921-1941*, London 2003 s. 105-138

¹²⁷ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi (1700-1925)*, İstanbul 2012, s. 518

toplam altı kabine görev yapmıştır.¹²⁸ 21 Şubat hükümet darbesini takip eden dört yıllık zaman dilimi içerisinde Rıza Han'ın adım adım yükselişine ve gelecekte yapmayı tasarladığı reformlara yönelik olarak bunların alt yapısının hazırlandığı bir süreç olmuştur.

Yüzyıllardır kanayan bir yara olan aşiretler sorununun çözümü ve ayrılıkçı isyanların bastırılması ile işe başlayan Rıza Han, bu doğrultuda temel önceliğini ordunun modernizasyonuna ve merkezi hazinenin yeni baştan kurulmasına vermiştir. Bu süreçte meclisten alınan kararlar silahlı kuvvetlerin bütçesi arttırılmış asker sayısında artışa gidilmiş teçhizatlar modernize edilmiş başta Gilan'da ve Horasan'da patlak veren ayaklanmalar da dâhil üzere birçok ayrılıkçı isyan bastırılmış ve taşrada hüküm süren soygun ve eşkıyalığın önüne önemli oranda geçilmiştir.¹²⁹ Yapılan tüm bu faaliyetlerin, petrol rafinerilerinin kira gelirleriyle, vergi borcu gecikmiş olan kişilerden tahsil edilen paralarla yüksek gümrük vergileri ve şeker, çay ve tütün gibi tüketim mallarına konan yeni vergiler ile finanse edilmiştir.¹³⁰ 1925 yılına gelindiğinde ülke genelinde savaş sonrasında hâkim olan kargaşa havası yerini daha ılımlı bir iklime terk etmeye başlamıştır.

Rıza Han, ülkede huzur ve güvenliği sağladıktan sonra yeni siyasal rejim için nabız yoklamaktaydı. Yeni bir siyasal rejim içinse reformların yapılması gerektiğini biliyordu. 30 Ekim 1923 tarihli İran Gazetesi'nde yayımlanan beyannamede Rıza Han, şunları söylüyordu: *‘‘Bu vakte kadar yalnız askeri işlerle meşgul oluyordum. Çünkü bütün ıslahatın, her şeyden evvel düzeni temin edecek bir kuvvete merbut olduğunu düşüncesinde idim. Şimdi ise artık memleketin diğer hususat-ı idaresini ıslah etmek zamanı ve imkânı geldiğine kanıyorum.’’*¹³¹ Rıza Han'ın istediği rejim aslında

¹²⁸ Tolga Gürakar, a.g.e., s. 234-235

¹²⁹ Rıza Şah'tan sonra yerine geçecek olan oğlu Muhammed Rıza'nın ikinci eşi aynı zamanda Bahtiyari aşireti reisinin de kızı olan Süreyya Pehlevi, Rıza Şah'ın aşiretlerle olan mücadelesini anılarında şöyle aktarır. "... Fars, Ceylan (Gilan), Belucistan gibi eyaletlerde ayaklanmalar başlamıştı. Annemle babamın memleketi dönmesinden az bir zaman sonra, Bahtiyari aşireti de yeni Şah'a karşı baş kaldırmıştı. Çünkü ağalar Şah'ı önemsememekte, ona boyun eğmeyi kibirlerine yedirememekteydi... Bizim aşiretin Şah Rıza Pehlevi'ye karşı ayaklanmasını Almanlar destekliyordu, bu arada gizliden gizliye bize yardım da ediyorlardı, çünkü Birinci Dünya Savaşı'nda Bahtiyariler'in Almanların tarafını tuttıklarını, onlara ellerinden geldiği kadar yardım etmeye çalışmış olduklarını unutmamışlardı." Prences Süreyya, a.g.e., s. 17

¹³⁰ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 90-91

¹³¹ Barış Cin, a.g.e., s. 35

cumhuriyettir. Dünya kamuoyunda Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından,¹³² İran’da da Cumhuriyetin ilan edileceğine yönelik bir beklenti oluşmuştur.¹³³ Ancak ulema, Rıza Han’ın kalbinde yatanın cumhuriyet olduğu ve onun ülkeyi Kemalist Türkiye çizgisinde yönlendireceğini sezince, bu fikre şiddetle karşı çıktı.¹³⁴ Aslında Rıza Han da, cumhuriyet fikrini tam olarak içine sindiremediğinden bu

¹³² Mustafa Kemal’de cumhuriyet fikrinin oluşması hakkında, birtakım yazarlardan ve o dönemin tanıklarının hatıralarından yararlanarak konuya açıklık getiren Hamza Eroğlu’nun kitabında yaptığı bazı tespitler şöyledir: Fransızca’yı bilen, ihtilal bildirilerini okuyup ihtilalin özgürlük fikirlerinden etkilenen Mustafa Kemal’de cumhuriyet fikrinin oluşmasında hiç şüphesiz, Yakup Kadri Karaosmanoğlu’nun, Ulus’ta 1961’de yayımladığı bir makalesinde söylediği gibi, Fransız İhtilali son derece etkili olmuştur. Ali Fuat Cebesoy “Sınıf Arkadaşım Atatürk” adlı kitabında, Mustafa Kemal’in 1902’de Harp Akademisi’nin birinci sınıfında iken, batılı anlamda bir yönetimden bahsettiğini yazmaktadır. Ayrıca Ali Fuat Cebesoy Atatürk’ün Şam’a gitmeden önce (1905) arkadaş çevresinde yaptığı bir toplantıda: “Bu dava yıkılmak üzere olan bir İmparatorluktan önce, bir Türk Devleti çıkarmaktır.” dediğini yazmaktadır. Münir Hayri Egelî “Atatürk’ün Bilinmeyen Hatıraları” adlı kitabında Mustafa Kemal’in cumhuriyeti 1906’da Suriye’de arkadaşı Halil Bey’le yaptığı bir konuşmada dile getirdiğini yazmaktadır. Mustafa Kemal’in İvan Manalof’a, Meşrutiyet’ten önce Selanik’te söyledikleri şöyledir: “Bir gün gelecek, ben hayal zannettiğiniz bütün inkılapları başaracağım. Mensup olduğum millet bana inanacaktır. Saltanat yıkılmalıdır. Din ve devlet birbirinden ayrılmalı, şarktan benliğimiz sıyrılarak (benliğimizi sıyrarak) batı medeniyetine aktarmalıyız... İsmet Paşa Hatıralarında Harpten sonra bu idareye son verip memleketi tekrar hükümdarın eline teslim etmek aklın almayacağı bir iş. Hiçbir zaman böyle bir şeyi aklımızdan geçirmemiştir. Cumhuriyet fikri, mütareke esnasında hanedan mensuplarının düştikleri seviye bakımından zaruri bir netice şeklinde tamamiyle malımız olmuştur. Nitekim biz Atatürk ile mahrem konuştuğumuz zaman hep cumhuriyet esası üzerinde dururduk. Fakat içinde bulunduğumuz şartlar bu fikrin açığa vurulmasına imkân vermiyordu. Gerçi devam eden sistem cumhuriyetten başka bir mana ifade etmiyordu; ama bunun farkında olmayanlar vardı. Şakire Polat, “Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi”, Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 2007, Sayı:9, s. 104-105; “Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyeti çeşitli aydınlardan ve tarihi kitaplardan öğrenmişti. Onu etkileyen olay, 1789 yılında meydana gelen Fransız İhtilali olmuştur. İhtilalin getirmiş olduğu, hürriyet, eşitlik kavramları Atatürk’ün dikkatini celbetmiş, bu konularda geniş mütalâalarda bulunarak, kendinde bir fikir yolu çizmiştir. Mustafa Kemal Paşa, tahsil yıllarında J.J. Rousseu, Montesquie, gibi yabancılar yanında, Namık Kemal’in eserlerinden de etkilenmiş, hürriyet ve vatan sevgisini her şeyin başında görmüştür. Atatürk’ün Cumhuriyeti kimden öğrendiği konusunda Yakup Kadri’nin yaklaşımı da önemlidir. Yakup Kadri yazısında, şöyle demektedir: “Atatürk Cumhuriyetçilik fikirlerini Namık Kemal’in edebiyatından öğrenmişti. Onun gibi yazar, onun gibi konuşurdu. Ama fikirlerinde olsa olsa Ziya Gökalp etkiliydi. Ama onu Ziya Gökalp ile tanıştıran da biz olmuştuk. O halde bu inkılaplar, kimseye ait olmayarak, özgün bir yapı arz ederler. Tevekkeli yabancı yazarlar, bu inkılaplara “Kemalizm” adını vermiş. Atatürk, Namık Kemal’in hürriyet, vatan sevgisi ve Cumhuriyet fikrinden yararlanmış, ancak onun gibi davranmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyeti benimsemekle kalmamış, uygulamaya da geçirmiştir.” Betül Batır, “Cumhuriyetin Oluşumunda Atatürk ve Sonrası”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XV/S. 43, (Mart 1999), Ankara, s. 333–360

¹³³ Gökhan Çetinsaya, “Millî Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVI/S.48, (Kasım 2000), s. 769-796

¹³⁴ Rıza Han, Türkiye’nin Tahran Büyükelçisi Mahmut Şevket Esenal ile yaptığı görüşmelerde Cumhuriyet hakkındaki görüşlerini şöyle ifade etmiştir. “... esasen cumhuriyet taraftarı bulunduğunu fakat bundan evvel cumhuriyet ilan etmek istediği vakit bir yandan hocaların, diğer taraftan İngilizlerin muhalefetine uğradıklarını bugünde cumhuriyet ilan etmek fikrinde bulunduğunu; fakat yine İngilizlerin hocaları tahrik edeceklerinden korktuklarını söyledi... İngilizlerin şiddetle kendi aleyhinde bulduklarını, eğer fesat çıkaracak bir taraf bulsalar hiç tereddüt etmeyeceklerini, fakat bulamadıklarını ve kendisinin ayan ve zadegan ve melak ve molla güruhundan sakınmak mecburiyetinde olduğunu, bunun için bu defa cumhuriyet ilanına teşebbüs edemeyeceğini söyledi ve

konuda çok da samimi değildi. O, ulemanın karsı çıkmasından sonra, dini eğitimin merkezi olan Kum şehrine giderek önde gelen üç ayetullah; Hairi, Naini ve İsfahani ile görüştü. Bu görüşme sonrası Rıza Han, şu beyanatta bulundu: *“Tecrübe ile sabittir ki hükümet başkanları hiçbir zaman halkın fikirlerine muhalif ya da karşıt bulunmamalıdır. işte bu prensibe bağlı olarak şimdiki hükümet kaynağı ne olursa olsun halkın hislerine saygılı kalmayı yeğlemiştir... Bu görüşme sonunda, halkın Cumhuriyet lafını ağzına alınmaması konusunda uyarıya karar verdik. Bundan ziyade, herkesin gayret göstermesi gereken husus, reformların önündeki engelleri kaldırmaya yardımcı olarak ülkenin ilerlemesini sağlamak ve bana dinin temellerini sağlamlaştırmada, ülkenin bağımsızlığını teminde ve milli hükümetin güçlenmesine yardım etmektir. İşte bu nedendir ki bütün vatanseverleri uyarıyor, Cumhuriyet fikrine kanmamalarını ve üzerinde mutabakat ettiğimiz yüce gayede benimle işbirliği yapmalarını rica ediyorum.”*¹³⁵Yine aynı dönemde verdiği bir beyanatta da, *“...Memlekette bir değişiklik yapılması lazım geldiğine hükmederek Cumhuriyet tesisini düşündüm. Fakat onlar(İran haklı) için Cumhuriyet, Bolşeviklik yahut aşağı yukarı ona benzer bir şey manasına geliyordu. O rejimi asla kabul etmemeleri için bu kâfi idi. Onların bu muhakemelerini nihayet bende makul gördüm”* diyerek, cumhuriyet fikrinden vazgeçtiğini ilan ediyordu.¹³⁶ İran’da cumhuriyet ilan edilmemesi Ankara’yı üzmüşse de, monarşi de olsa İran’da bağımsız bir devletin kurulması Ankara’yı sevindirmiştir. Çünkü İran’da Irak gibi İngiliz hâkimiyetine girmiş olsaydı, bütün Asya İngiliz yönetimine girmiş olacaktı

Huzistan, İran’da merkezi yönetimine boyun eğmemiş olan son eyaletti. 1924’te İran’da büyük bir ayaklanma meydana geldi. Şeyh Hazal önderliğindeki bu isyanı bastıran Rıza Han’ın, ülkedeki ünü iyice artmıştı. Rıza Han’ın bu başarısı İran toplumunda, ona karşı büyük bir hayranlık uyandırdı. Bu gelişmelere kayıtsız kalmayan İran Meclisi 14 Şubat 1925’te bir kanun çıkararak Rıza Han’a yeni haklar tanıdı. Böylece Rıza Han, iktidardaki yerini iyice sağlamlaştırdı.

kendi şahlığının Kaçar Şahlığı gibi olamayacağını da ilave eyledi.” Mahmut Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Ankara 1999, s. 26-54

¹³⁵ Barış Cin, a.g.e., s. 35

¹³⁶ Raymond Furon, **İran**, İstanbul 1943, s. 175

Rıza Han'ı Şahlığa götüren süreç 1925 yılının son çeyreğinde başlar. Avrupa seyahatine çıkmış olan Ahmet Şah, uzun bir süreden sonra İran'a dönme kararı almıştı. Ülke içinde de Şahın dönmesi için çeşitli mitingler yapılıyordu. Fakat Ahmet Şah, Rıza Han'dan çekindiği için İran'a dönüşünü ertelemişti. 1925 yılı 28 Ekim günü, İran Meclisi toplandı. Bu toplantıda Kaçarların tahtan indirilmeleri ve Rıza Han'a, İran Meclisi ülkeye yeni bir anayasa verinceye dek yönetim yetkisinin verilmesi önerisinde bulundu. Kısa bir süre sonra İran Meclisi, Kaçar hanedanlığının kaldırılmasına, Rıza Han'ın Saltanat naibi olmasına ve yeni bir hükümet kurmasına karar verdi. 12 Aralık günü İran meclisinde yapılan oylama 257 kabule karşın 3 çekimser oyla sonuçlanmıştır.¹³⁷ Meclis-i Müessesan, ittifakla Saltanat naibi Rıza Han'a, Şehinşahlık tacını verdi. Rıza Han, 13 Aralık 1925'te İran hükümdarı olarak tahta çıktı. Rıza Han, aynı gün Kaçarların veliahdı olan Muhammed Hasan Mirza'yı, Gülistan Sarayı'ndan çıkarttı ve Kazvin üzerinden Bağdat'a sürdü.¹³⁸ Rıza Han, 25 Nisan 1926'da Gülistan Saray'ında Şahinşahlık (Kralların Kralı) tacını giyerek, Pehlevi hanedanlığının ilk Şahı olarak İran tahtına oturdu.¹³⁹ Böylece 1779'dan beri İran'a hâkim olan Kaçar hanedanlığı tarihe karışmış oldu. Taç giyme töreninde Meclis Başkanı'nın tacı uzatmak için öne çıktığı, fakat Rıza Han'ın onu eline alarak *"Bu başkasının başıma takabileceği bir şey değil"* dediği rivayet edilir. Törenin koreografisi hem Safevilerle Kaçarların hem de Avrupalıların geleneklerine göre hazırlanmıştı. Tören, Cuma İmamı'nın okuduğu duayla başlamış, Başbakanın Şehname'den uzun alıntılar yaptığı süslü bir konuşmayla sona ermişti. Rıza Han artık Rıza Şah'tı. 1941 İngiliz-Sovyet işgaline kadar da öyle kaldı. Önceki beş yılla birlikte bu on beş yıla Rıza Şah dönemi diyebiliriz.¹⁴⁰

¹³⁷ Tolga Gürakar, a.g.e., s. 239

¹³⁸ Carl Brockelman, a.g.e., s. 50-51

¹³⁹ Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin eşi kraliçe Farah Pehlevi anılarında Rıza Han'ın Şah olduğu dönemde İran'ın durumunu şöyle anlatır: "Rıza Şah Pehlevi taç giydiği zaman İran, sanki ortaçağı yaşayan, başsız bir ülkeydi. Kaçarlar'ın sonucusu Ahmet Şah'ın hükümdarlığının sınırları Tahran'ın ötesine geçmiyordu. Ülke kabile reislerinin ve büyük toprak ağalarının elindeydi. Her yerde geçerli olan tek yasa "Gücü yeten yetene" idi. Ulusal kurumlar da, belli başlı yeraltı kaynakları da yabancılara terk edilmişti. İngilizler petrolümüzü sömürüyorlardı; ordu denebilecek bir şey kalmamıştı ama kalan güçler kuzeyde Rus, güneyde İngiliz subaylarına bağlıydılar. Belçikalılar gümrüğümüzü, İsveçliler jandarmamızı yönetiyorlardı. İran dünyadaki en büyük sefaleti yaşayan ülkelerden biriydi, ortalama yaşam süresi otuz yıla düşmüştü. Çocuk ölüm yüzdesi gezegenimizdeki en yüksek oranlardan biriydi. Okuma yazma oranı erkeklerde yüzde bire ulaşmıyordu, kadınlara hiçbir hak tanınmıyordu, okula bile gidemiyorlardı. Kısaca Hindistan ve Osmanlı imparatorluğu gibi büyük komşularının aksine, ülkede ne doğru dürüst karayolu vardı, ne demiryolu, ne elektrik ne de su..." Farah Pehlevi, **Anılar**, İstanbul 2004, s. 42

¹⁴⁰ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 88

Türkiye, Memduh Şevket Bey'i Tahran'a Büyükelçi olarak atadığı zaman Mustafa Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey ile yapmış olduğu görüşme sırasında Rıza Han'ın Cumhuriyet fikrine ısındırılması konusunda telkinde bulunmuştu.¹⁴¹ İran'da cumhuriyet ilan edilememiş olsa da Rıza Han'ın Şahlığının ilanı Türkiye'de olumlu karşılanmıştır. İki devlet reisinin birbirlerine göndermiş olduğu kutlama mesajları da bunu doğrulamaktadır. Türkiye dostluk ve işbirliği içerisinde olmak istediği İran Devleti'nin yeni şahının taç giyme töreninde fiili olarak bulunmak istemekteydi. Türkiye Cumhuriyeti bunu hem Rıza Şah ile ilişkileri geliştirmek hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin tanıtılması için bir fırsat olarak görmekteydi. Memduh Şevket Bey 1925 yılında Tahran Büyükelçisi olarak atanmasına rağmen henüz İran Devletine itimatnamesini sunmuş değildi. Ancak Rıza Şah'ın Şahlığını ilan ettiği günlerde itimatnamesini sunabilen Memduh Şevket Bey, Gazi Mustafa Kemal ile Rıza Şah arasında tam bir arabuluculuk görevini üstlenmiştir. Şah'ın taç giyme töreninde yanında bulunan Memduh Şevket Bey'in, Rıza Han'ın Türkiye'yi örnek alarak yaptığı ilk reformlarda da katkısı büyüktür. Türkiye Cumhuriyeti 28 Nisan 1926 tarihli oturumunda Şah'a bir hediye gönderme kararı almıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan ve bütün bakanların imzası olan kararname şu şekildedir:

“İran Şah'ının resmi tetevvücü münasebetiyle Tahran'a gidecek olan tayyaremizle diğer devletler gibi bir hediye gönderilmesi tensip edildiğinden, Harbi Umumide İzmir Mebusu esbakı Abdullah Efendi vasıtasıyla Afgan emiri müteveffa Habibullah Han'a hediye edilen ve ahval hasebiyle mahall-i memuriyetine gidememesi hasebiyle mumaileyh tarafından Tahran'daki Alman sefaretine terk ve bilahare Maliye Vekâletine teslim olunan murassa kılıcın gönderilmesi, Hariciye Vekâleti'nin 28 Nisan 1926 tarih ve 59900/229 numrolu tezkeresi ile vuku bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Nisan 1926 tarihli içtimasında tasvip ve kabul olunmuştur.”¹⁴²

Dışişleri bakan Tevfik Rüştü Bey kararnameden sonra 2 Mayıs 1926 günü Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'e şu talimatı vermiştir.

¹⁴¹ Memduh Şevket Esendal, a.g.e., s. 10

¹⁴² Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, İstanbul 1996, s. 93

“1- Reisicumhur Hazretleri tarafından (Şah’ın) resmi tetevücü (taç giymesi) münasebetiyle bir tebrik telgraflı bugün keşide edilmiştir.

2- İki askeri tayyaremiz yarın (3 Mayıs) saat dörtte Ankara’dan hareketle Diyarbakır’da bir gece geçirdikten sonra Van’da ve Tebriz’de kısa tevakkuflar yaparak (mola vererek) Tahran’a muvasalat edecektir.

3- Reisicumhurumuz Gazi Hazretleri tarafından Şah Hazretlerine murassa ve modern bir kılıç ihda edilmiştir. Mezkûr hediye tayyarelerle takdim olunuyor.

4- İran Hariciye Nazırı’na hitaben bir mektup yazdım. Zatı Devletleri tarafından görülmesi için zarfı kapamadım...”¹⁴³

Ankara’dan 3 Mayıs’ta hareket eden uçaklar aynı gün Diyarbakır’a ulaşmış ve geceyi Diyarbakır’da geçirmiştir. Ertesi gün hava şartlarının müsait olmamasından dolayı Diyarbakır’ı terk edemeyen heyet Ankara’ya çektikleri telgrafla durumu bildirdiler. Ankara-Tahran arasındaki yazışmalarla uçak ve heyetinin gecikeceğinin bildirilmesi ile uçakların törene yetişemeyeceği kaygısına sebep oldu. Bir gün gecikmeli de olsa uçağın Tebriz’e ulaştığı haberini veren telgrafın gelmesi üzerine Ankara rahat bir nefes aldı. Rıza Şah Pehlevi, taç giyme töreni sırasında gösteri uçuşu yapan Türk pilotları ve Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey’i huzuruna kabul ederek memnuniyetini dile getirmiştir. Memduh Şevket Bey, 27 Mayıs 1926 günü Ankara’ya gönderdiği raporunda Şah’ın huzuruna kabulünü ve Şah Hazretlerine Atatürk’ün gönderdiği kılıcı sunmasını şu şekilde rapor etmiştir:

“Rıza Şah’ın cülusu münasebetiyle Reisicumhurumuz Gazi Hazretleri tarafından ihda olunan (hediye edilen) kılıç takdim olundu. Bu münasebetle tayyarecilerimiz de huzura kabul olundular. Tarafımdan okunan nutka mukabil Şah, irticalen, evvela Farsça sonra Türkçe güzel cümleler ile mukabelede bulundu. İfadeleri içinde dikkati celbeden cümleler şunlardır:

“Bu yalnız dost yadigârı değil, bir kardeş yadigârıdır; nezdimde mevkii büyüktür. Gazi Hazretlerinin bu hediyesi bana bu dört genç zabıt ile gönderdiğine ne derece memnun olduğumu ifade edemem; bunları gördükçe insanın sinesi iftihar ve ümitle doluyor. Ümit ediyorum ki yakın vakitte askerlerimiz düşmana karşı omuz omuza harp edeceklerdi... İki tayyaremizin muvaffakiyetli uçuşları, tayyarecilerimizin burada

¹⁴³ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 444

*buldukları esnada güzel hareket etmeleri, kıyafet ve tavırları, ümit ettiğimizden fazla hüsnü tesir bırakmıştır. Bu seyahati devletimizin buradaki mevkiî hesabına bir muvaffakiyet olarak kaydederim...*¹⁴⁴ Rıza Şah'ın taç giyme töreni zaten dostluk ve işbirliği içinde olan iki devleti birbirine daha da yaklaştırmış ve yeni bir dönemin başlamasına vesile olmuştur.

2.2 Rıza Şah'ın Modernleşme Hareketleri

2.2.1 Ekonomi Alanında Modernleşme

2.2.1.1 Ulaşım Ağlarının Geliştirilmesi ve Trans-İran Demiryolu

Merkezi hükümetin küçük kasaba ve köylere ulaşmak için kısıtlı imkânları vardı. Örneğin Horasan (İran'ın kuzeydoğusunda) veya Huzistan'a (İran'ın güney batısındaki vilayet) gitmek için komşu ülkelerin toprakları üzerinden geçmek zorundaydılar. Ülke içerisinde yaptığı seyahatler neticesinde Rıza Şah ulaşım ağının gerekliliğini fark etti. Devlet bütçesinin geniş bir bölümü ulaşım ve taşımacılık alanlarına ayrılmıştı. 1927'de İran'da ancak 8.500 km araç sürülebilir yol varken, 1938'de bu sayı 24.000 km ye erişmişti. Karayolları ağının gelişmesi millî ekonominin bütünleşmesine katkı sağlamış, transit geçişlerin süresini ve maliyetini önemli ölçüde azaltmış ve ülkenin her tarafına erişebilirliği arttırmıştı. Rıza Şah döneminde gerçekleştirilen diğer bir konu da demiryolları olmuştur. Trans-İran Demiryolu inşası İran için büyük bir proje oldu. Ama İran'ın bunu finanse edebilecek imkânı yoktu. Proje yabancı ülkelerin gücüyle yapılıyor gibi görünmemesi için farklı uluslararası firmalara verildi. Projeleri Amerikan ve Alman firmalar tarafından, inşaatı ise İskandinavlılar tarafından gerçekleştirildi. 1925'te ülkede 250 km demiryolu vardı; 1927 ile 1938 arasında Hazar Denizi'ni Basra Körfezi'ne bağlayan Trans-İran demiryolu sayesinde 1394 km daha ilâve yapılmıştı. Bu yatırım, 1926'da devletin tekeline aldığı çay ve şeker ithaline konan özel vergiler sayesinde finanse edilmişti. Yapım işleri, İran'ın geçmişinde hiçbir siyasi veya ekonomik çıkarı olmamış yabancı ülke mühendislerine emanet edilmişti. Üzerinde 4 700 köprü ve 240

¹⁴⁴ Bilal N. Şimşir, a.g.e., s. 94

tünel bulunan bu hat 1938 yılında işletmeye açıldı.¹⁴⁵ Hazar'ın en kalabalık limanı ile Körfez arasında mevcut bir demiryolu bulunmamaktaydı. Olası bir Rus ya da İngiliz istilası ülkenin en aktif ekonomik merkezlerinden bazılarını devre dışı bırakıyordu. Kuzey güney istikametli Trans-İran demiryolu askeri seferberlik etnik ve kabile isyanlarına ordunun merkezden erişimine yardımcı oluyordu. II. Dünya savaşında Rusya müttefik devletlerin savaş malzemeleri için Trans-İran demiryolundan yararlanmıştı. Ulaşım alanındaki bir başka başarı deniz taşımacılığı alanında olmuştur. 1940 yılında bir Alman firması tarafından Pehlevi (Enzeli) Hazar limanı yapımında gerçekleştirilmiştir. Hava taşımacılığı, Rıza Han'ın iktidar döneminin başında gerçekleştirilmiştir. İran'ın ülke içi ve ülke dışı hava yolu ulaşımını sağlayan, Iran Air Havayollarının temelleri Alman firması Junkers'in yardımıyla 1920'li yıllarda atılmıştı.¹⁴⁶ Posta ve haberleşme 1923 yılında Belçikalı uzmanların yardımıyla düzenlenmiştir. Telgraf, telefon ve radyo haberleşmesi hükümetin himayesinde genişletildi. 1931 yılında İran Devlet Telgrafı, Doğu Telgraf Bakanlığı ve Hint-Avrupa Telgraf şirketine ait tüm malzemeleri devraldı ve uluslararası hatlarda çalışmaya başladı. Tahran'da hatlı telefonun kullanılması ve devlet tarafından kurulan radyonun İran'da yayına başlaması 1930'lu yılların sonlarına rastlar. İran'da bir devlet kapitalizmi oluşmuştu.

2.2.1.2 Toprak Reformu ve Tarımda Modernleşme

İran'da Osmanlıdaki tımar sistemine benzer tiyul adı verilen bir toprak sistemi mevcuttu. Meşrutiyetten sonra bu sistem kaldırılarak mülkiyet kanununu onaylaması toprak aristokrasisinin iktisadi gücünü arttırdı. İran geniş bir tarım ülkesi olmasına rağmen, tarım sektörü reform programlarında tamamen unutulmuştu. Toprak reformu gibi temel bir konuda hiçbir ilerleme kaydedilmemişti. Büyük toprak sahipleri ile boy seçkinleri bu durumdan fayda sağlıyor olsalar da köylülerin şartları hiç düzelmeyordu. Rıza Han'ın iktidara gelmesinden sonra ilk hükümetler, toprak reformunun önemini farkındaydı. Fakat bu konuyla ilgili herhangi bir gelişme sağlanamadı. 1930'ların

¹⁴⁵ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, İstanbul 2011, s. 71

¹⁴⁶ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 72

sonunda, sanayileşme, Trans-İran demiryolunun inşası ve tarım sektörüne verilen önem hükümeti bu gibi konularda motive etti. Kasabalar arası mesafelerin uzunluğu ve kötü durumdaki kara yolu ve demir yolu gibi ulaşım hatları, tarımın mekanize olması karşısında büyük bir engel idi. Ülke içerisindeki dil ve kültür farklılıkları da ayrı bir sorun teşkil ediyordu. Şehirli İran halkının batı teknolojisine gösterdiği reaksiyonu, kırsal kesim aynı şekilde göstermedi. Değişim modernleşme ve ekonomik büyümenin faydaları uygulamada köylüye ulaşmadı. Sanayileşme hamlesi yeni bir iş gücü yaratarak büyük şehirlerin karakterini değiştirdi. Köyden kente yoğun bir göç başladı. Tahran'ın 1922 yılındaki nüfusu 196 bin iken, 1941'de 700 bine yükseldi.¹⁴⁷ Öte yandan Rıza Şah köylülerin yaşam koşullarını iyileştirmek adına hiçbir şey yapmadı. Hatta vergi yükümlülüklerini arttırıp, zorunlu askerlik hizmeti getirerek onlara eskisinden daha fazla yükler getirdi. Şah'ın göçebelerle ilgili tutumu özellikle çok sertti. Çobanlıkla geçinen göçebelik yasaklandı ve bu tedbirin insani ve ekonomik maliyetine dikkat edilmeden göçebeler yerleşik olmaya zorlandı. Saltanatı döneminde tarım alanındaki bilanço zayıf olmakla beraber, gerçekleştirilen ilerlemeler (şeker pancarı, pirinç, çay, tütün, ipek üretimi) çoğunlukla Şah'ın el koyduğu Hazar eyaletlerindeki (Mazanderân, Gilân, Gorganj) çok sayıda arazinin işletilmesinden kaynaklanıyordu. İran da 1920'lere kadar bir toprak hukuku yoktu. İran'da toprak mülkiyeti, ticari tarım ürünlerinin Batı tarafından talep edilmesiyle büyüdü. 16 Kasım 1937 tarihindeki Kalkınma Planı, tarımsal kalkınmayı teşvik etmek için oluşturuldu. Fakat bu kalkınma planı büyük toprak sahipleri tarafından yönetildi.¹⁴⁸ Rıza Han'ın iktidara gelmesi ile köylerde aşiretler arasında yaşanan tecavüz ve yağmalar son buldu. Rıza Han'ın sağladığı bu sükûnet ortamı Rıza Han'a karşı bir sevgi ve hayranlık uyandırdı.¹⁴⁹ Rıza Han köy yaşamını yeniden daha iyi yöntemlerle tarım işlerinde organize etmek istiyordu. Örneğin 1929 yılında modern tarımsal uygulamaları hayata geçirmek için Karaj Tarım

¹⁴⁷ William L. Cleveland, a.g.e., s. 213

¹⁴⁸ Ebru Çakmak, *The Modernization Policies of Atatürk and Reza Shah: A Comparative Content Analysis*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eylül 2002, s.97

¹⁴⁹ “Rıza Han'a duyulan bu sevgi ve hayranlık sadece köylüler arasında değil, şehirde tüccarlar arasında da başlamıştı. “Rıza Şah'ın ülke çapında dört yıl içerisinde tesis ettiği siyasi istikrarın, ekonomik faaliyetlerini güven içinde yürütebiliyor olmaları sebebiyle tüccarlar nezdinde memnuniyetle karşılandığının altı çizilmelidir. Zira gerek Tahran Çarşısı'nın önde gelen 256 tüccarının Rıza Han'ın başbakan atanması hususunda Ahmet Şah'a yazdıkları dilekçeler gerekse de Tebrizli tüccarların 1925 yılında Ahmet Şah'ın yerine Rıza Han'ın getirilmesine ilişkin meclise gönderdikleri telgraflar söz konusu desteğin açık bir kanıtı olarak yorumlanabilir.” Tolga Gürakar, a.g.e., s. 238

Üniversitesini kurdu muştur. 1939 yılında da serum üretimi için Veteriner Araştırma Enstitüsünü kurdu muştur. Ez şotor be motor / deveden motora sloganıyla ülkede mekanize tarım faaliyetlerinin gelişmesine yönelik bir kampanya başlattı. Fakat bu motorlu araçların çok pahalı olması ve halkın bunu alacak mali gücünün bulunmaması ayrıca bu araçlarla ilgili hiçbir bilgi ve tecrübeye sahip olmamaları sebebiyle köylüler develerinden vazgeçmek istemediler. Aslında tarımsal faaliyetler için 1940 yılında başlatılacak bir beş yıllık plan hazırlanmış ancak II. Dünya savaşının patlak vermesiyle kesilmiştir. Vergi tekelleri, sanayi kuruluşlarının gelirinden elde edilen kâr, para, tarım arazileri ve büyük miktarda orman Rıza Şah'ın elindeydi.¹⁵⁰ Rıza Şah ülkenin en büyük toprak sahibi oldu ve toprak sahibi aristokraziyle bağlarını pekiştirmek için onlardan birini üçüncü eş olarak aldı; kızını da yine onlardan biriyle evlendirdi.¹⁵¹

2.2.1.3 Sanayi ve Ticaret: Yeni Fabrikalar ve Bankaların Kurulması

Rıza Şah'ın iktidara gelmesiyle birlikte İran'da yeni ekonomik sistem, ticaret ve yarı sanayileşme oldu. Rıza Han ulusal sanayinin gelişmesi için yerel sanayinin yurt dışından gelen ucuz mamul mallar karşısında korunması maksadıyla gümrük vergilerinin yeniden düzenlenmesi ve denetlenmesine karar verdi. On yedinci yüzyıldan itibaren Avrupa etkisi ticaret vasıtasıyla İran'a girdi. Avrupalıların ürettikleri malları başka ülkelere satma düşüncesi İran ve benzeri ülkelerde ithalatın hızını arttırdı. 1919 ve 1929 yılları arasında ülkede serbest ticaret devam etti. 1930 yılından 1940 yılına kadar ticaret hayatına hükümet denetimleri damgasını vurdu. Özellikle Rusya'nın İran mallarını almak için gösterdiği ticari yakınlık Rusya'yı İran'ın doğal ticari ortağı yaptı. Rusya'nın bu ticari yakınlığı ve ayrıcalığı 1930 yılına kadar devam etti. Bu tarihten itibaren İran kendi dış ticaret tekeli kurmuştur. Yabancı işletmeler için devlet tekeliyle İran pazarına erişim çok zor oluyordu.¹⁵² Dış ticaret konusunda devlet sanayileşmesini korumak için tekeller oluşturmuş ve para değerini kontrol altına alarak sonuçta SSCB ve Almanya gibi zayıf dövizli olan ülkelerle ekonomik bağlarını güçlendirmişti. 1930'lu

¹⁵⁰ Rıza Şah'ın zenginliği ile ilgili daha fazla bilgi için; Hüsrev Gere de, a.g.e. s. 235-238

¹⁵¹ William L. Cleveland, a.g.e., s. 213

¹⁵² "Örneğin İran halısı ülkenin en önemli ihraç ürünleri arasındadır. İngiliz halı ithalatçıları bu devlet tekeli sisteminden ziyadesiyle zarar görmüşlerdir." Ebru Çakmak, a.g.e., s. 98

yıllarda bu iki ülke İran'ın dış ticaretinde önemli pay işgal eder olmuştu. Avrupalı tüccarlarla imalatçılara hukuki ve iktisadi avantajlar sağlayan kapitülasyonlar da 1928 yılında kaldırıldı. 1930 yasası olarak bilinen döviz kontrolü de yine adının anıldığı tarihte yürürlüğe girmiştir. Kran adı verilen eski para birimi Mart 1932 yılında gümüşe dayalı Riyal olarak değiştirilmiştir. Yeni Türkiye'nin kuruluş aşamasında uyguladığı devletçilik politikası İran'da da kabul görmüştür. Ticaret kanunları kabul edilerek 1930'da ülkenin ilk ticaret odası kurulmuştur.¹⁵³ 1937 yılında da Ticaret Bakanlığı oluşturulmuştur. Dış ticaret denetimleri sonucu tarımsal ihracattan ülkeye para girişi olmuş bu da riyalin değer kazanmasına sebep olmuştur. İkili ticaretin değerlendirilmesine paralel olarak yaşanan artış fiyatlara yansımıştır. Altın Yasası 1930 yılında kabul edilmiştir. Fakat yasanın uygulanması ertelenmiştir. Yine bu yıl 1929 Dünya Ekonomik bunalımının etkisiyle gümüşün değer kaybetmesi Riyal ile yapılan ödemeleri ve fiyatları olumsuz etkilemiş, bu durum savaş sonrası da devam etmiştir.¹⁵⁴ 1927 yılında kurulan Bank Mellî (Millî Banka) devletin ticaret maksatlı kurduğu bir banka oldu. Bank Mellî para basma yetkisini de British Imperial Bank'tan devralmıştır.¹⁵⁵ 1937 yılına kadar İran'da kurulan tüm bankalar Bank Mellî'nin imtiyazlarıyla kuruldu. Ulusal Bankanın kuruluşundan sonra, ihracat ve ithalat kotaları devlet kontrolü altına alındı. Özellikle Rus tekstil mallarına karşı oluşan bağımlılığı azaltmak amacıyla tekstil fabrikaları açıldı. Üretim sadece halı ve ipek giysilerle sınırlıydı.¹⁵⁶ Sigara ve puro üretimi ve dağıtımını kontrol etmek için devlet Tütün Tekelini kurdu. Tütün haricinde tekstil, şeker, çimento, kibrit ithalatını ve motorlu araçların dağıtımını hükümetin kontrolü altına alındı. Petrol rafinerilerinin kira gelirleri, vergi borcu gecikmiş olanlardan alınan paralar, yüksek gümrük yergileri ve tüketim mallarına konan yeni vergiler, tüccarların

¹⁵³ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 74

¹⁵⁴ "1929 yılında Wall Street Borsası'nın çökmesiyle, Amerika'da başlayan ekonomik buhran, kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına aldı. Buhran, 1929 yılında başlamış olmasına karşın buhranın asıl yıkıcı etkisi, 1930'un başlarında ve 1931 yılının tamamında, tüm yoğunluğu hissedildi. En çok sanayileşmiş kentleri vuran büyük bunalım, kentlerde işsizler ve evsizler ordusu yarattı. Ayrıca bunalım, birçok ülkede, inşaat faaliyetlerinin durmasına ve tarım ürünü fiyatlarının yüzde 40 ve 60'lara varan düşüşlerin yaşanmasına neden oldu. Tarım ürünlerindeki bu düşüş, çiftçi ve kırsal bölge nüfusunun iktisadi hayatındaki hareketliliği azalttı." Bütün dünyayı etkisi altına alan ekonomik buhran ve onun getirdiği işsizlik sorunu, tüm dünyada olduğu gibi İran'da da bütün yoğunluğu ile hissedildi. Buhran kısa zamanda İran'daki tüm sektörleri etkisi altına aldı. Feyzullah Ezer, "1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri" *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/S. 1, (Elazığ 2010), s. 427-442

¹⁵⁵ Tolga Gürakar, a.g.e., s. 242

¹⁵⁶ "İpek endüstrisindeki düşüş 1864'te ipek böcekleri arasındaki hastalıkla başlamış, Rıza Han dönemine kadar da bu olay dikkate alınmamıştı." Ebru Çakmak, a.g.e., s.99

ihracat yapma talepleri karşısında, kazançlarını Merkez Bankasına yatırmaları karşılığında onlara ticaret lisansının verilmesi. Yapılan bu mali düzenlemeler neticesinde, demir yollarının inşası, yurt dışında eğitim gören öğrencilerin ödenekleri, askeri teçhizat alımı ve bir takım malzemelerin sübvansiyonu elde edilen bu gelirler sayesinde sağlandı.¹⁵⁷ Diğer gelirlerin artışı da, Maliye Bakanlığı içinde etkili bir vergi toplama sistemi kurmak üzere Shuster'ın rafa kaldırılmış projesini yeniden uygulamaya koymak üzere baş haznedarlığa yine bir Amerikalının, Arthur Millspaugh'un getirilmesiyle başladı. Millspaugh 1922'de ülkeye ayak bastığında şüpheli kimseler ona *“işini öğrenmesi için üç ay, çalışmalarını hayata geçirmesi için üç ay ve hayal kırıklığı içinde ülkeden ayrılmadan önce maaşını almak için de üç ay”* süre tanıyorlardı. Fakat o beş yılda yepyeni bir hazine kurmayı, vergi toplamada iltizam sistemini kaldırmayı, vergi oranlarını güncelleştirmeyi, afyon satışlarını sıkı denetim altına almayı ve bir o kadar önemli bir işi, mustavfileri tam kadrolu memur yapmayı başarmıştı. İran'ın ilk kapsamlı yıllık bütçesini hazırlaması da uzun sürmedi. Bunların hepsinde Rıza Şah'tan büyük destek aldı, ta ki şah ülkede bir tek şaha yer olduğuna karar verene kadar.¹⁵⁸

İran'daki serbest ticaret 1828 Türkmen Çayı antlaşmasından itibaren başlamıştı.¹⁵⁹ Rıza Şah, şeker, çay ve tütün ürünlerinin üretimi ve geliştirilmesini eline aldı. 1936 yılında bir çay kurutma fabrikası kuruldu. Mart 1939 yılında uygulanmaya başlanan bir kanunla tüm hükümet yetkilileri ve tüm kamu görevlileri sadece üretilen yerli mallarını satın almak zorundaydılar. Rıza Şah'tan önce şeker pancarı ile ilgili hiçbir girişimde bulunulmamışken onun dönemiyle birlikte iklim ve toprak koşullarına uygun yerli şeker pancarı yetiştirilmeye çalışıldı. Yine 1930 yılında Ziraat Bankası çiftçiler için düşük faizli uzun vadeli kredi sağlamak için kuruldu. Daha sonra bir Orman Fakültesi açıldı. Ziraat Fakültesi genişletildi. Bölgesel tahıl dağıtımı ve toplanması için 1936 yılında bir plan yayınlanmıştır.

¹⁵⁷ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 90

¹⁵⁸ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 90

¹⁵⁹ “Antlaşmaya göre Rusya'nın İran'a ihraç edeceği mallardan %5 gümrük alınması İran tarafından kabul edilmiştir... Rus tüccarlarına İran'da ev, ambar ve mağaza satışı hakkı ile mülkleri kiralamada getirilen kolaylıklar yerli üretime darbe vurmuştur.” Yılmaz Karadeniz, **İran Tarihi (1700-1925)**, İstanbul 2012, s. 293

2.2.1.4 Petrol Gelirlerindeki Artış

Petrol XX. yüzyılın başından itibaren İran'da önemli bir sektör haline geldi. Ülkenin güneyinden elde edilen petrol ülkenin kuzeyindeki Rusya'ya ihraç ediliyordu. İlk petrol arama imtiyazı 1901 yılında bir Avusturyalı olan William Knox D'Archy'e verildi. 1908 yılında D'Arcy şirketinin petrolün varlığına kesinlik kazandırmasıyla 1909 yılında kurulan Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) hisselerinin yüzde elli birini İngiliz hükümeti satın aldı. Böylelikle daha I. Dünya Savaşı başlamadan İran petrolleri İngiliz hükümetinin kontrolü altına girdi. D'Archy İran'ı petrol üreten büyük dünya ülkelerinden biri yaptı. 1909 yılında kurulan Anglo-Persian şirketi¹⁶⁰ hükümet çalışanlarına ve İran'daki menfaatlerini korumak için yerel Bahtiyari liderlerine ödeme dahi yapmıştır. 1911 yılında damlamaya başlayan ve 1921-22 döneminde ancak 583.960 sterline bulan petrol gelirleri 1930-31'de 1.288.000 sterline, 1940-41 arasında da 4 milyon sterline ulaşmıştı.¹⁶¹ İki ülke arasındaki anlaşmazlıklar ise 1915 yılında başlamıştır. 1929 dünya ekonomik krizi nedeniyle 1931-1932 yıllarında İran'ın petrolden aldığı pay düşmüştür. İran bu olaydan şirketi sorumlu tuttu. Kasım 1932'de Rıza Şah bu imtiyazları iptal etti. Bu olay onun ülkedeki prestijini arttırdı. İngiltere konuyu Milletler Cemiyetine taşıdı. Milletler Cemiyetinden çıkan karar gereği şirket İran hükümetine daha yüksek bedeller ödemeyi, İran'da imtiyaz süresini 30 yıl daha uzatmayı kabul etti.¹⁶² Böylelikle İngiltere ile 1933 yılında 60 yıl sürecek yeni bir antlaşma imzalandı.¹⁶³ Rıza Şah döneminde ülkenin maden kaynaklarının (kömür,

¹⁶⁰ Anglo-Pers (Anglo-Iranian) petrol şirketi hakkında daha geniş bilgi için; John H. Lorentz, a.g.e., s. 28

¹⁶¹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 90

¹⁶² Arthur Goldschmidt Jr.-Lawrence Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, İstanbul 2008, s.317; Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 73

¹⁶³ Prens Süreyya yapılan bu antlaşma sonrası topraklarında petrol bulunan aşiretlere Rıza Şah'ın yeni teklifini ve bu toprakları elde etmek için neler yaptığını anılarında şöyle anlatmaktadır: "1933 baharında, Rıza Pehlevî Anglo-Persian Petrol ortaklığı ile yeni bir antlaşma yapmıştı. Buna göre, babamın net gelirden aldığı yüzde 16 pay, kesilecekti. Anlaşmaya göre, babama ancak ton başına 4 şilingle, ortaklığın öteki hissedarlara verdiği yıllık kazanç payını teklif ediyorlardı. Bu antlaşma İran hesabına faydalıydı ama Bahtiyarilerin aleyhineydi. Bu arada, Bahtiyarilerin temsilcisi olarak çağrılan amcalarımla Şah arasındaki tartışma, ailemiz için felâkete yol açmıştır. Çünkü bu antlaşmaya göre, Petrol ortaklığı bize artık yüzde üçü ödemek istemiyordu. Bunun için de Şah Rıza Pehlevî, ailemizin temsilcilerini sarayına çağırıp, onlara: "İran'ın geleceği ve kalkınması bakımından, bütün petrol kuyularının kontrolüm altında olmasını istiyorum. Bundan dolayı, petrol kuyularındaki hisselerinizi almaya karar verdim," diye bir açıklama yapmıştı. Fiyat olarak da çok az bir para teklif etmiş. Bunun üzerine, o zamanki hükümette Savunma Bakanı olan amcam: "Bahtiyariler Zatı Şahanelerinin bu teklifini ne yazık ki kabul edemezler. Çünkü bu hareket malımızın mülkümüzün elimizden alınması demektir," diye bir cevapta bulunmuş. Amcamın bu sözleri Şah'ı kızdırdığı için ajanlarına emir verip amcamı sürdürmüş.

antimon, manganez, tuz, demir oksit) işletilmeleri de gerçekleştirilmiştir.¹⁶⁴ Meclis tarafından kabul edilen, tüm minerallerin sınıflandırılması ve ayarlı maden haklarının mülkiyeti ile ilgili hükümet politikası 1939 yılına kadar belirsizliğini korudu. Bu kanundan sonra Hollandalı bir araştırma ve madencilik şirketi ile bir sözleşme imzalandı. İran, ihtiyaçlarını karşılamak için yetersiz olduğu çimento fabrikası ve ağır sanayi alanları için batıya bağımlı kaldı. Çünkü demir çelik üretimi için tesisler mevcut değildi. İran ağır sanayi ve makine temini için Almanya ve Çekoslovakya'nın yardımına başvurur. Rıza Şah son iki yılı içinde öncelikli bir demir döküm, demiryolu ve inşaat işleri için bir çelik fabrikası kurulmasına karar verdi. Projeyi inşa eden Alman uzmanların İran'dan ayrılmaları üzerine inşa edilen çelik döküm fabrikası yarım kalmıştır.¹⁶⁵

Tablo 1: Devlet bütçeleri 1925-26 ve 1940-41 (milyon kran/riyal)¹⁶⁶

	1925-26	1940-41
Gelir		
Toplam	245	3,613
Doğrudan vergi	34	75
Yol vergileri	20	85
Dolaylı vergiler toplamı	36	180
Gümrük	91	298
Harcamalar	245	4,333
(Başlıca bakanlıklar)		
Savaş	94	565
Maliye	30	265
Eğitim	7	194
Sanayi	-	992
Tarım	-	121
Ulaşım	-	1092
Bütçe açığı	-	71

Ondan sonra da bütün Bahtiyarlılara karşı bir savaş açılmış. Bütün amcalarım tevkif edilmiş. Bunlardan, Savunma Bakanı olan amcam hapiste ölmüş, babamın en büyük ağabeyi de idama mahkûm edilip kursuna dizilmiş. Sonra, Şah'ın adamları, amcalarımın bulunduğu hapisaneleri birer birer gezerek, onlara: "Zatı Şahaneleri biraderinize yapmak zorunda kaldığı hareketten dolayı çok derin bir üzüntü duymuşlardır, iste sizlere, kanunun hükümlerine göre hazırlanmış birer satış senedi, imzalar mısınız?" teklifinde bulunmuş. Amcalarım bu teklifi kabul etmek zorunda kalmış. Hükümet onlara, petrol kuyularındaki hisselerine karşılık bu sefer daha da küçük bir fiyat vermiş." Prens Süreyya, a.g.e., s. 19

¹⁶⁴ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 73

¹⁶⁵ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 103

¹⁶⁶ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 93

2.2.2 Eğitim Alanında Modernleşme

2.2.2.1 Eğitim Öğretimin Birleştirilmesi ve Yeni Müfredat

İran'da eğitim alanındaki yenileşme hareketleri XIX. yüzyılın ortalarına kadar uzanır. 1851 yılında Darü'l Fünun'un kurulmasını, dokuz yıl sonra 1860 yılında Eğitim Bakanlığının öncüsü olan Bilim Vekâletinin kurulması takip eder. Yüzyılın sonuna gelindiğinde hükümet üç okul daha açmıştı. Bunlardan biri Dış İşleri Bakanlığına bağlı olan Siyaset İlmi Mektebi idi ve gayesi diplomat yetiştirmekti.¹⁶⁷ Diğer iki okul ise askeri okullardı. 1906 yılına gelindiğinde yeni tip 14 ilkokul vardı. 1911 yılında bu sayı 123'e ulaşmıştı. Eski tip okullarda ulemanın nezaretinde din dersleri ağırlıklı bir program uygulanırken yeni okullarda din derslerinin yanında matematik, geometri, tarih, coğrafya, mantık, Arapça, Fransızca, gibi dersler de okutuluyordu. Ulema bu yeni okulların açılmasına karşıydı. Bu sebepten halka yeni okullarla işbirliği yapmama çağrısında bulunuyor, çocuklarının bozulacağı ve Şiilikten ayrılacağı mesajını yayıyor ve halktan da olumlu tepkiler alıyordu. Ulemanın, Rıza Şah döneminde yapılan modern eğitim faaliyetlerine olan muhalifliğinin kökleri bu tarihlere dayanır.¹⁶⁸

Rıza Şah döneminde yapılan en başarılı reformlar eğitim alanında yapılan reformlar olmuştur. Ona göre sosyal reform eğitim demektir.¹⁶⁹ Rıza Şah'ın eğitimi modernleştirme çabası, ülkesine kazandırdığı en büyük başarı olmuştur. Rıza Şah, iktidara geldiği dönemde İran'da eğitim sisteminin durumu pek parlak değildi. Hatta mevcut ihtiyaçları dahi karşılamakta zorlanıyordu. 1923 yılında devletin, özel şahısların, dini vakıfların, misyonerlerin ve dinsel azınlıkların idaresindekiler dâhil İran'daki öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerin sayısı 91.000'i geçmezdi. Devlet okullarında bu sayı 12.000'di. Toplam okul sayısı ancak 650 kadardı. Bunların 250'si devlet okulu, 47'si misyoner okulu ve 200'den fazlası da din adamlarının idare ettiği mektep (din eğitimi veren ilkokul) ve medreselerdi.¹⁷⁰ Durumun farkına varan hükümet bu eksikliği gidermek amacıyla ilk olarak eğitime daha fazla fon ayırarak işe başladı.

¹⁶⁷ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 110

¹⁶⁸ Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset*, İstanbul 1990, s. 75-76

¹⁶⁹ Arthur Goldschmidt Jr.-Lawrence Davidson, a.g.e., s. 317

¹⁷⁰ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 112

Ardından dinsel azınlık okulları, misyoner okulları ve din adamlarının idare ettiği mektep ve medreselerin tümü devletleştirilerek milli eğitim sistemine dâhil edildi.¹⁷¹ Önceleri milli eğitime bağlanan yabancı ve misyoner okulları 1940 yılında tamamen hükümete devredilmiştir.¹⁷² İlköğretim için altı yıllık bir program hazırlandı ve İlköğretim zorunlu hale getirildi. Haftada otuz saatlik yeni bir müfredat hazırlandı. Bu müfredat içerisinde Farsça konuları (okuma-yazma, kompozisyon, hat, dilbilgisi) din eğitimi, aritmetik ve tarih konuları vardı. 1930 yılında müfredata yurttaşlık bilgisi ve beden eğitimi dersleri de dâhil edildi.

Devletin eğitim sistemi Fransızların birer yıllık altı sınıftan oluşan ilk ve orta dereceli lise modeli örnek alınarak hazırlanmıştı. Ülke genelinde aynı müfredat takip edilip aynı ders kitapları okutularak ve kuşkusuz aynı dil (Farsça) kullanılarak eğitim birliği öne çıkartılmıştır. Daha önceden dini cemaat okullarında izin verilen diğer diller artık yasaktı. İzlenen politika azınlıkların dilini de Farsçalaştırmaktaydı.¹⁷³ 1925'ten sonra ilköğretim geçmiş yıllara nazaran daha az ihmal edilir hale geldi. Kızlar için dikiş ve çizim derslerinin olduğu daha basit bir program vardı. 1928 yılında Milli Eğitim Bakanlığı ders kitapları yayınlamaya başladı.¹⁷⁴ Bu kitaplar ihtiyaç sahibi öğrencilere ücretsiz verilirken diğerlerine ücret karşılığında satıldı. Eğitimde bu öngörülenlerin yapılmış olması, 1933 yılında anaokullarının açılmasını mümkün hale getirdi. Orta öğretim öğrencilerinin öğrenim ücretlerinin devlet tarafından karşılanması mecliste görüşüldü, büyük eleştiriler aldı. 1926 yılında orta öğretim mezunları askerlikten bir yıl süreyle muaf tutulması kararlaştırıldı.

¹⁷¹ Milli Eğitim bünyesinde toplanan ve ulemaların öğretmenliğinde eğitim yapan mektep ve medreseler İran'da hiçbir zaman kapatılmadı. Orta düzey medreselerde öğrenci sayısının azalmasına rağmen Rıza Şah'ın iktidar döneminin sonuna doğru dini okullarda 1926'dan bile daha çok öğrenci vardı. William L. Cleveland, a.g.e., s. 212

¹⁷² R.M. Savory, "Iran", *The Encyclopaedia of Islam Iran, IV*, (Edt.,E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat), Leiden 1997, s. 4

¹⁷³ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 112

¹⁷⁴ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 112

Tablo 2: 1925 ile 1940 Yılları İlköğretimdeki Büyüme Oranı¹⁷⁵

Yıl	Okulların	Kayıtlı Öğrenci	Mezun Sayısı		Toplam	Öğretmen
	Sayısı	Sayısı	Erkek	Kız		Sayısı
1924-25	3.285	108.959	1.496	380	1.876	6.089
1939-40	8.281	457.236	10.442	3.367	13.809	13.078
Artış Oranı	%2.5	%4	%7	%9	%8	%2

2.2.2.2 Yeni Okulların Açılması, Halk Eğitimi ve Üniversite Eğitimi

1925'te ilk ticaret okulu açılmıştır. Bunu takip eden yıllarda öğretmen okulu, tıp fakültesi, eczacılık ve hukuk fakülteleri, ziraat okulu, siyaset bilimi ve diş hekimliği fakülteleri açıldı. Bunlara ek olarak Tahran'da bir Amerikan Koleji vardı. İki Fransız Okulu ve Savaş Bakanlığının bünyesinde bulunan harp okulu, havacılık okulu ve telgraf okulu bulunmaktaydı. Bir dizi yabancı şirket İran vatandaşlarına teknik eğitim vermiştir. 1930'larda müzik ve sanat okulları kuruldu. Türkiye'de 1932 yılında kurulan Türk Dil Kurumunun muadili olarak İran'da 1933'te Fars Dili Akademisi (Ferhengistan) kurulup, bütün yayınlarda Arapça terimlerin yerine Farsça karşılıkları kullanılmaya başlandı.¹⁷⁶ İran'da kültürel çalışmalar yapmak üzere yine Türkiye'de Türk Tarih Kurumu adıyla kurulan kurumun bir benzeri olarak Düşünceyi Geliştirme Kurumu kurulmuştur.¹⁷⁷ Hükümet 1935 yılında Tahran Üniversitesinin kurulması, eğitim alanında ki bu gelişmelerin doruk noktası oldu.

Yapılan bu hızlı ve geniş çaplı eğitim reformlarının en büyük problemi öğretmen ihtiyacı oldu. İran'da 1918 yılında kurulan öğretmen okulunun 1922 ile 1923 yılları arası 180 öğretmen mezun olmuştur. Tüm ülke genelinde 5469 öğretmen görev yapmaktaydı.¹⁷⁸ Öğretmenler düşük ücret ve zorlu çalışma şartlarında görev

¹⁷⁵ Reza Arasteh, *Education and Social Awakening in Iran*, Leiden 1962, S. 57

¹⁷⁶ "1934'te Atatürk'ün konuğu olarak ülkemize gelen Rıza Şah Pehlevi, dil inkılabına tanık olmuş, ülkesine döner dönmez bir dil akademisi kurmuştur. Bu kuruluş 1935-1941 yılları arasında 2400'den çok söz ve karşılık bulmuştur." Hasan Eren, *"Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk"*, *Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı*, (Ankara 2006), s. 89-100; Gene R. Garthwaite, a.g.e., s. 210

¹⁷⁷ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 118

¹⁷⁸ Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Mahmud Şevket Esendal anılarında Tahran'a atandığı yıl yani 1925 yılında Tahran'daki muallim sayısının 1465 olduğunu bunun 1015'inin erkek, 450'sinin de kadın olduğunu yazar. Ayrıca 76 erkek mektebi, 50 de kız

yapıyorlardı. Erkek öğretmenler bir yıl çalışmalarının ardından hemen askere alınıyorlardı. Öğretmen yetiştirmenin önemini kavrayan hükümet 1934 yılında Öğretmen Yetiştirme Yasasını hazırladı.¹⁷⁹ Başlangıçta İran’da sadece bir adet öğretmen okulu vardı. 1941 yılında bu sayı 36’ya çıktı.¹⁸⁰ Alınan önlemler sayesinde 1931 yılında devlet okulları ve özel okullarda toplam öğretmen sayısı 11.555’e ulaştı. Fakat bu öğretmen artışına paralel olarak okul ve öğrenci sayısı da her yıl katlanarak arttı. Dolayısıyla ulaşılan bu rakamlar ihtiyacın kapanmasına yetmedi. 1922’de ilköğretimde okuyan öğrenci sayısı 43.025 iken 1930 yılında bu sayı 126.052’ye ulaşmıştır. En iyi ve en yeni okullar kentlerde kurulurken kırsal alanlar ihmal edildi. Bu sebeple 1930’ların sonunda devlet eğitim seviyesini arttırmak, okur-yazar oranını yükseltmek için yurt çapında genel bir okuma yazma kampanyası başlattı. 1937 yılında Milli Eğitim Bakanlığının sorumluluğunda akşam okullarında on sekiz ile kırk yaş arası okuma yazma bilmeyen vatandaşlara okuma yazma ve matematik kursları verildi. Bu eğitime katılmak zorunlu tutuldu. Aynı yıl Milli Eğitim Bakanlığının açıkladığı rakamlara göre otuz üç merkezde toplam 90 bin yetişkin bu eğitimlere katılmıştır. Bu sayı 1940 yılında 160 bine yükselmiştir. Buna ek olarak 1937’de yetişkinler için 22 orta dereceli okul açıldı. Askerlik hizmeti sayesinde pek çok İranlı erkek Farsça okuma ve yazmayı öğrendi. Ana dili Farsça olmayanlarda burada Farsça öğrendi. Subaylar askerlerine okuma yazma ve temel aritmetik öğretmekten sorumluydu. Bir asker iki yıllık görevi süresince bunları öğrenmezse birim komutanı rütbe alamıyordu.¹⁸¹ 1920’lerin başında okuma yazma bilmeyenlerin ülke genelindeki oranı %90 iken, 1930’lara gelindiğinde bu oran %80’e düşmüştür.¹⁸² 1938 yılında Tahran Belediyesinin yayınladığı kararnameyle kasap, restoran, fırıncı, otel vb. alanlarda istihdam edilecekler için okuma yazma şartı aranacaktır. Kadınların eğitimini geliştirmek için yapılan çalışmalarda önemli mesafeler kat edildi. 1925 ile 1926 arası Tahran’da 475 erkek öğrenci mezun olurken 120 kız öğrenci mezun olmuştur. 1930 yılında tüm ülkede orta dereceli

mektebi olduğunu; okuyan erkek çocuk sayısının 14.004, kız çocuk sayısının ise 1292 olduğunu yazar. Mahmud Şevket Esenal, a.g.e., s. 76-77

¹⁷⁹ Öğretmenler ve öğretmen eğitimleri hakkında ayrıntılı bilgi için; Reza Arasteh, a.g.e., s. 86-96

¹⁸⁰ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 75

¹⁸¹ Arthur Goldschmidt Jr.-Lawrence Davidson, a.g.e., s. 317

¹⁸² Ebru Çakmak, a.g.e., s.113

okullardaki öğrenci sayısı 150 bin iken bunun 35 binini kızlar oluşturmaktaydı.¹⁸³ Görüldüğü gibi öğrenci sayısındaki artış erkek mevcuduyla sınırlı kalmamış, kız öğrenci sayısında da belli bir artış görülmüştür. Başkentten uzak bazı illerde bu sayı biraz düşük kalmıştır.¹⁸⁴ 1930'dan sonra eğitimle beraber kadının sosyal hayat içerisindeki konumu da değişti. İran'da kadın dernekleri kurulmaya başlandı. Bu derneklerin hedefleri arasında kadınlar için okuma yazma kursları, el sanatları kursları açmak hayat kadınlarını topluma kazandırmak gibi sosyal projeleri vardı.

İran'da bir Üniversite kurma fikri uzun zamandan beri konuşulup tartışılıyordu. Fakat bir türlü hayata geçirilemedi. Ta ki 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesine kadar. Şah burada Atatürk'ün üniversiteye yönelik düşünce ve projelerini öğrenmesi ve gezip gördükleri neticesinde İran'a döner dönmez bir Üniversitenin kurulması gerektiğini ortaya koydu. Konu mecliste görüşülüp onay aldı. O yılın bütçesinden 2 milyon Riyal ödenek ayrıldı. 4 Şubat 1935 yılında Rıza Şah bu Üniversitenin temelini attı. Üniversitenin açıldığı ilk yıl 1198 öğrenci, 109 akademisyenle eğitim hayatına başladı. Bir yıl sonra bu sayı iki katına, 1941 yılına gelindiğinde Tahran Üniversitesinin 3.300'ü aşkın öğrencisi vardı. Yurt dışındaki üniversitelere kayıt yaptıranların sayısı da her geçen gün artıyordu. 1928 ile 1934 yılları arasında başta Fransa olmak üzere Avrupa'ya toplam 640 öğrenci gönderildi.¹⁸⁵

Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemeler, modern bir toplumun yaratılması sürecinde donanımlı bireyler yetiştirmeyi ve onlardan kamu hizmetlerinde istifade etmeyi amaçlamakla beraber, kadınları toplumla kaynaştırmaya ve vatandaş yapmaya dönük önemli bir misyon da taşımaktadır. Modernleşme adına, eğitim alanında yapılan tüm bu faaliyetlerden hem halk hem de devlet fayda görmüşken, tek rahatsızlık duyan gurup ulema olmuştur. Eğitim alanında yapılan tüm bu düzenlemelere ulemanın tarafından bakıldığında din adamlarının bu süreçten önemli bir yara aldığı sonucuna varılabilir. Zira dini okullara merkezi devlet kontrolünün önünü açan önemli bir adım 1929 yılında atılmış hazırlanan 11 maddelik kararname ile medrese öğrencilerine ve

¹⁸³ Stephanie Cronin, *The Making of Modern Iran State and Society under Riza Shah, 1921-1941*, London 2003 s. 133

¹⁸⁴ Örneğin 1931 yılında Horasan'da 18 bin öğrenciden 4 bini kız öğrencidir. Azerbaycan'da da 22 bin öğrencinin 5 bini kız öğrencidir. Stephanie Cronin, a.g.e., s. 134

¹⁸⁵ Reza Arasteh, a.g.e., s. 87

öğretmen adaylarına Eğitim Bakanlığının açtığı sınavlara katılma mecburiyeti getirilmiştir. 1930 yılında ise Eğitim Bakanlığına bağlı Eğitim ve Talim Dairesi tüm dini okulları kapsayan bir imtihan çizelgesini belirlemeye başlamış, bunu ertesi sene çıkarılan yeni bir kanunla devletin medrese müfredatına müdahalesi izlemiştir.¹⁸⁶

2.2.3 Askeri Alanda Modernleşme

2.2.3.1 Zorunlu Askerlik Yasası

Rıza Şah'ın Modernleşme çalışmalarının merkezinde askeri modernizasyon bulunmaktaydı. Ona göre, bir ülkeyi yok olmaktan kurtarmak için tek yol modern bir ordu oluşturmaktı. Ancak modern bir ordu, bağımsızlığı garanti edebilirdi. Rıza Şah, İran tarihinde benzeri görülmemiş bir adım atarak hükümetin komutasında merkezi ve birleştirilmiş yeni bir ordu kurdu. İran'ın genelinde garnizonlar oluşturarak merkezi hükümetin ülke üzerindeki otoritesini sağladı. Eğitim maksatlı olduğu yönündeki telkinleriyle halkı zorunlu askerliğe ikna etti. Rıza Şah'ın hayalindeki askeri gücü oluşturabilmesi için; mali desteğe, eğitilmiş personele, teknik cihazlara ve elbette silaha ihtiyacı vardı. Savaş meydanında modern bir ordu görmek için barış zamanında gerekli değişikliklerin yapılmasının da farkındaydı. Kendi ayakları üzerinde durabilen güçlü bir ordunun olması için bir ulus devletinin oluşması gerektiğinin düşünüyordu. Modern bir orduyu kurmak ve yaşatmak oldukça masraflıdır. Bu askeri gücün öz kaynakları olan insan malzeme ve parayı elde etmek için baskı veya ikna yoluna gidilmeliydi. İstenilen kaynakların elde edilmesi için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. Hatta gerekirse zorla yapılmalıydı. Daha fazla kaynak ve daha fazla asker elde etmek isteyen bir devlet için de bu kaçınılmazdı. İran gibi bir devlet için vergi toplamada askeri güç mutlaka gerekliydi. Bir başka seçenek ise bir hükümdar aslında sağlamak istediği askeri kaynakları; halkı, dini ve milli hedefler doğrultusunda ikna ederek sağlayabilirdi. Rıza Şah bunların her ikisini de kullandı. Bir taraftan vergi toplamak için vergi memurlarını jandarma birlikleriyle beraber gönderip vergilerin tahsil edilmesini sağlarken; diğer

¹⁸⁶ Şahrüh Ahavi, a.g.e., s. 83, 93-93

tarafından zorunlu askerlik yasasını halka kabul ettirmek için dini ve milli değerlerden faydalanma yoluna gitti.¹⁸⁷

Rıza Şah'ın iktidarda bulunduğu süre boyunca bizzat ilgilendiği ve modernleşme fikirlerinin odağında olan yegâne konu güçlü ve milli bir ordu oluşturma düşüncesidir. İktidara gelir gelmez de bu düşüncesini gerçekleştirmek için harekete geçti. Rıza Han ordusunda ihtiyaç duyduğu askerleri temin için Eylül 1924'te göreve başlayan beşinci meclis askerlik hizmetini herkes için zorunlu kılarak 1925 Haziran'ında mecburi askerlik hizmeti kanunu onayladı. Kırılık bölgelerde ve boylar tarafından güçlü direnişle karşılaşan bu temel politikası ancak 1930'lu yıllarda yürürlüğe girdi. Aynı politika 1936'da tamamlandı ve 1938'de yenilendi.¹⁸⁸ 1925'te askerlik hizmetinin zorunlu kılınmasıyla bu büyüme daha da hızlandı, Zorunlu askerlik yasası İran'daki rejimin temel taşı olarak nitelendirilebilir. Zorunlu askerlikle birlikte, İran'da, ilk kez nüfus cüzdanı verilme uygulaması başlamış ve soyadı almak zorunlu olmuştu. Bu yasa yirmi bir yaşın üstündeki bütün sağlam erkeklerin iki yıl muvazzaf, dört yıl da yedek olarak askerlik yapmalarını gerektirmekteydi. Askerlik yapanlar önce köylü sınıfından, daha sonra aşiretlerden ve nihayet şehir nüfusundan, gelen erkek idi.¹⁸⁹ Zorunlu askerlik ordu için önemli olmasının yanı sıra ulusal bütünleşmeyi sağlıyor ve askeri eğitim yoluyla etnik ve bölgesel sınırları yıkıyordu. Askerlik hizmetinin içinde eğitim ve Rıza Şah'a bağlılık dahil olmak üzere yeni İran değerlerinin aşılması da yer alıyordu. İktidarını ve çalıştırdığı iş gücünü kaybetmekten korkan ulema ve büyük toprak sahipleri, zorunlu askerlik hizmetine karşı çıkıyordu.

2.2.3.2 Yeni İran Ordusunun Oluşumu

Rıza Şah'ın zihninde güçlü ve modern bir ordu oluşturma fikri vardı. Bu fikri gerçekleştirmek üzere ilk iş olarak Yabancı subayları görevlerinden alıp İran ordusunu İranlı subayların liderliğinde birleştirdi. Rıza Şah, 6 Aralık 1921 tarihinde Jandarma ve İran Kazak Tugayının tek kuvvet olacak şekilde birleştirilmesini emretti. 5 Ocak 1922

¹⁸⁷ Lyndon G. Bingaman, *Conscripting The State: Military And Society in Iran 1921-1941*, (Basılmamış Master Tezi), University of Maryland 2011, s. 21-22

¹⁸⁸ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s.70

¹⁸⁹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 92

tarihinde Rıza Şah, 10 bin kişilik beş Leşger (Ordu) oluşturulması için emir verdi. Bu beş askeri birliğin; birincisi Tahran merkezli, ikincisi kuzeybatı bölümü olan Tebriz, üçüncüsü batı bölümü olan Hemedan, dördüncüsü güney bölümü olan İsfahan ve beşincisi ise Horasan bölgesinde oluşturulacaktır. Rıza Şah, ülke savunmasını kuzeyde Gilan, Mazenderan, Semnan, Tahran; kuzeybatıda Azerbaycan batıda Kürdistan, Kirmanşah, Luristan; güney-güneybatıda Fars, Khuzistan; körfez kıyısında Sistan, Belucistan; kuzeydoğuda Horasan olacak şekilde bu beş yeni birlikle yeniden organize etti. 1920'lerin başında askeri birlikler silah ve mühimmat yetersizliği konusunda sıkıntılar yaşıyordu. 1922 yılında İran ordusunun envanterinde toplam 37.325 adet tüfek, makineli tüfek ve top bulunmaktadır. 1922'de Rıza Han, Avrupa'ya ihtiyaç duyduğu silah ve mühimmat için sipariş verdi. 1923 yılında bu malzemeler İran'a gelmeye başladı. Ayrıca 1920'lerin başında İran ordusu Avrupa'yı kaynak olarak kullanıp zırhlı araç, tank ve motorlu taşıt yönünden mekanizasyonunu sağlamaya başladı.¹⁹⁰ 1926 yılında İran Hava Kuvvetleri 17 uçağa sahipti. Kullanımında bir takım zorluklar ve aksilikler yaşasalar da yetkililer bu durumdan çok memnundular. 1941 yılında ise 507.587 tüfek, 8.158 makineli tüfek ve 874 adet top bulunmaktadır. Bu dönem İran ordusunda 18 tümenlik 127 bin asker hizmet görüyor ve nazarı olarak 400 bin kişilik de bir ihtiyat kuvvet bulunuyordu. Modern askeri gereçler yurt dışından temin ediliyordu. Hava Kuvvetleri kuruldu ve 1932'de Basra Körfezi'nde deniz kuvvetleri oluşturuldu. Güvenliği sağlamak üzere Rıza Şah, kırlık yerlerde jandarmayı (Emniye) ve şehirlerde polis teşkilâtını kurdu.¹⁹¹ Yurt dışından ithal ettiği askeri malzemelerin bazıları daha sonra İran silah sanayisi tarafından üretilmeye başlanmıştır.¹⁹² Savaş araçları, uçak, gemi, silah fabrikalarının yapımı, yeni askeri birliklerin oluşturulması, Avrupa'daki askeri okullara öğrenci gönderilmesi gibi askeri harcamalardan dolayı 1930 yılında gayri safi milli hâsılanın % 50'si Savaş Bakanlığına aktarılmıştır.

¹⁹⁰ Haziran 1924'te İngiltere'den satın alınan 4 adet Rolls Royce marka araçların nereden geldiği sorusu bir siyasi kriz de oluşturmuştur. Stephanie Cronin, a.g.e., s. 39

¹⁹¹ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 70

¹⁹² O dönem İran ordusunun envanterinde bulunan silahlar hakkında daha fazla bilgi için; Kaveh Farrokh, a.g.e., s. 265-266

Rıza Şah'ın ülkenin modernleşme sürecinde birinci önceliği daima ordu olmuştur. Rıza Şah subaylarını kendi rejiminin bekçisi kılmak için çok çalıştı. Halkın karşısına mutlaka asker üniformasıyla çıkardı. Subayların terfileriyle, eğitimleriyle, yaşam koşullarıyla bizzat ilgilenirdi.¹⁹³ Devlet arazilerini onlara düşük fiyattan satar, ikramiyeler dağıtır, idarecilik görevleri verir ve yolsuzluklarına göz yumardı. Kabineyi, başbakanı ve savaş bakanını atlayarak, komutanlarıyla, saraydaki askeri ofisinde görüşürdü. Tahran'da görkemli askeri tesisler inşa ettirmişti: cephanelik, makineli tüfek fabrikası, uçak tamir hangarı, askeri hastane, subay kulübü, ordu bankası. Eğitimlerini daha da geliştirsinler diye askeri personeli Avrupa'ya gönderirdi; sayıları 300'ü bulan kara subayları daha çok Fransa'ya, hava ve deniz subayları da genellikle İtalya'ya giderdi.¹⁹⁴

Bu modern orduda görev yapacak, ona komuta edecek iyi eğitilmiş subaylar yetiştirmek için bir askeri kolej ve akademi kurdurdu. Yeni ordunun ilk görevi ülke genelinde merkezi hükümetin gücünün hâkim kılınmasıydı. 1930'larda ordu, Şah için ayrıcalıklı bir kurum olmaya devam etti. Şah, en güçlü orduya ve en pahalı donanıma sahip olmak istiyordu. Üzerine bol para harcanan bir kurum olmaya devam edildi. İran ordusu 1930 ile 1941 yılları arasında neredeyse dört kat büyüdü. Hükümetin bütçeden Savaş Bakanlığı için ayırdığı payın haricinde petrol gelirlerinden de her yıl yaklaşık 2 milyon pound ordu için ayrılıyordu. 1920'lerin sonuna doğru Avrupa'dan daha büyük çapta askeri malzeme alımları gerçekleşmiştir. Çekoslovakya'dan hafif otomatik tüfekler ve tanklar satın alındı. İsveç'ten toplar, İngiltere ve Rusya'dan uçaklar satın alındı. 1936 yılına gelindiğinde İran Hava Kuvvetlerinde 154 adet uçak bulunuyordu. 1937 yılına gelindiğinde İran'da her çeşit silah ve mühimmat bulunuyor ve İran hala sipariş vermeye devam ediyordu. 1941'de orduda toplam 127 bin mevcutlu on sekiz tümen bulunmaktaydı. On iki, vilayetin her birinde birer tümen, ayrıca Rusya sınırındaki kuzey, vilayetlerinde fazladan birer tümen vardı. Süvari sınıfı ve mekanize tümenlerde 100 kadar tank ve 28 mekanize araç vardı. Hava kuvvetlerinde 154 uçak,

¹⁹³ Rıza Şah sadece ordunun modernleşmesi için değil onun teftiş edilmesi hususuna da çok önem veriyordu. Şafakla beraber askeri birliklere ve okullara yaptığı ani baskınlar ona büyük haz veriyordu. Onun bu saldırgan tutumu ordunun tüm subaylarında bir korku doğurmuştu. Bu korku subaylarının Şaha her daim bağlı kalmalarını sağlarken; Şah'ta onlara zenginlik ve prestij sağladı. Stephanie Cronin, a.g.e., s. 47

¹⁹⁴ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 94

donanmadaysa 1 firkateynle 4 gambot vardı. Görülen hizmetler silahlı kuvvetler komutanlarının yeni kurulan ortak komisyonu tarafından eşgüdümlü hale getirilirdi. 1939'da Savaş Bakanlığı Britanya'yla görüşerek 30 Blenheim bombardıman uçağı, 30 Wellington bombardıman uçağı, 35 Hurricane savaş uçağı ve 30 American Curtiss savaş uçağı satın almak üzere iddialı bir teklif sundu. Bu uçakların "Bakü'yü bombalamak için faydalı olacağı" savunuluyordu. Böyle teklifler komşularının hiç hoşuna gitmemişti. Askeri bütçeyi tahlil eden Britanya temsilcisi şu yorumda bulunmuştu. *"Ordu vergi mükellefinin sırtındaki en büyük yük olmaya devam edecek. Tank, ağır silah ve diğer malzeme alımları giderek artıyor, o kadar ki komşu devletler, acaba İran gelecekte saldırganlaşabilir mi diye kaygılanmaya başlıyorlar. Şahı silah ve cephaneye bu kadar para harcamaya iten nedenler çok basit olabilir oysa: Düzeni sağlamak için yeterli bir güce sahip, olması gerekiyordu, bunu başardıktan sonra da asker olarak ordusunun en modern teçhizatla donatıldığını görmek istemesi doğaldı. Üstelik savaş ve kargaşa zamanında zayıf İran'ın nasıl acı çektiğini hâlâ hatırlıyor, dolayısıyla işlerin bu hale bir daha gelmesinden kaçınmaya kararlı."*¹⁹⁵ Bu kadar kısa bir sürede İran ordusunun bu derece gelişme kaydetmesi, ülke bütünlüğünde merkezi hükümetin otoritesini ve düzenini sağlamada ve Şahın prestijini güçlendirmekte yeterli oluyorsa da ülkenin ihtiyaçlarına oranla yetersiz kalıyordu. Bir başka deyişle 1941 Ağustosunda daha modern silahlı İngiliz ve Sovyet birlikleriyle karşı karşıya kaldığında kendi ordularının yetersiz olduğu ortaya çıkacaktır.

2.2.4 Toplumsal ve Kültürel Alanda Modernleşme

2.2.4.1 Kılık-Kıyafet ve Şapka Kanunu

Rıza Şah, iktidarını perçinledikten sonra İran'ı modernleştirme çerçevesinde İranlı modernistlerin kültürel planlarını uygulamaya koydu. Bunların arasında İran halkının kıyafetlerinin Avrupalılaşması da vardı. 1928 yılının sonbaharında Batı kıyafetlerinin herkes için zorunlu hale getirileceği dedikoduları çıktı ve Reş'te yerel terzilere mevcut siparişlerini tamamlamaları için bir ay süre verilmişti, daha sonra

¹⁹⁵ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 92-93

sadece yeni moda giysileri dikebileceklerdi. Kasım ayı boyunca gazetelerde “kıyafetlerin tektipleştirilmesi için çaba göstermeyen, vatansever olduğunu iddia edemez” gibi sloganlar yayınlandı. Nihayet 28 Aralık 1928’de ilk kıyafet kanunu, yakın zamanda oluşturulan, rejim destekçileriyle doldurulmuş ve tüm muhalefetin yasaklandığı Yedinci Meclis tarafından yasalaştı.¹⁹⁶

Etnik, dini ve sosyal asalet sembollerini ortadan kaldırmak ve milli birliğin tesisi sağlama doğrultusunda Rıza Şah, 1928 yılında Kılık-Kıyafet Birliği Kanunu (*Kanun-i Vahdet-i Libas*, 27 Kasım 1928) çıkarttı. 1928’den itibaren bir giyim yasası aşiretlerinki de dâhil bütün geleneksel giysileri yasakladı. Kadın ve erkeklere Batı tarzı giyim kuşam yasaları dayatıldı. Bütün erkeklerin Avrupa kıyafetleri giymesi zorunlu kılınırken 1936’da kadınların halka açık yerlerde peçe takmaları, çarşaf ve peçeli olarak sokaklarda yürümeleri, toplu taşıma araçlarına binmeleri tamamen yasaklandı. Rıza Şah ulemayla bir kez daha karşı karşıya gelmişti. Ancak İran’da cumhuriyet kurulması konusunda muhalefetle karşılaştığında geri adım atarken, 1930’ların ortasında iktidarına meydan okuyacak kimse kalmadığından, bu kez onları sindirdi. Askerler Meşhed’deki İmam Rıza Türbesi önünde ve İsfahan’da protesto gösterisi yapanların üzerine ateş açtı. Şah, Kum’daki Hz. Fatıma Türbesi’ne bizzat giderek, iyice örtünmediği için karısının türbeye girmesini yasaklayan bir memuru halkın önünde kırbaçladı. Genellikle kırsal bölgelerde bu kanun ve diğer reformlar konusunda fazla bir zorlama yoktu.¹⁹⁷ Ama yinede kırsal bölgelerde yaşayan pek çok köylü kadın kılık kıyafet kanunlarına göre giyinmemek için evlerinden çıkmadı.

İran’da sarığın kullanılması İslamiyet’in bölgede yayılmasıyla birlikte başlamıştır. Kaçarlarla birlikte kullanılmaya başlanmış olan kuzu derisinden (astragan) ya da keçeden yapılmış, çıkıntısız bir başlık (külâh), daha sonra sarığın yerini aldı ve şehirli İran erkeklerinin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren asli başörtüsü haline geldi. Sadece ulema ve eğitim gerektiren diğer mesleklerin erbabı, artık dini önemi daha da artan sarığa sadık kalmıştı. Şehirli erkeğin standart başörtüsü olarak külâh, aşağı yukarı fesin, Osmanlı’da oynadığı rolün aynısını oynadı. Müslümanları Avrupalılardan ayıran

¹⁹⁶ Touraj Atabaki Erik J. Zürcher, *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, İstanbul 2012, s.200

¹⁹⁷ Gene R. Garthwaite, a.g.e., s. 211

sadece başörtülerinin şekli değil aynı zamanda o başörtüsüne ilişkin adab-ı muaşeret kurallarıydı. Avrupa geleneklerine göre erkek, şapkasını bir saygı işareti olarak ve kapalı mekânlarda çıkarırken Müslüman adabına göre erkeklerin kapalı mekânlarda başlıklarını çıkarmamaları gerekiyordu. Bu durum Doğu’da Avrupalı diplomatların katıldığı ve Batı’da Müslüman diplomatların katıldığı resmi törenlerde uyumsuzlukların yaşanmasına neden oluyordu.¹⁹⁸

1927 Ağustosunun başlarında İran hükümeti, Fransız kasketine benzeyen “Pehlevi Şapkası”nı, İranlı erkeklerin resmi şapkası yapmaya karar verdi. Yeni şapkanın getirilişi, zorunlu askerlik kanunu ve adli sistemin laikleştirilmesi ile aynı zamana denk gelmişti ve bunların hepsi birlikte ülkede büyük bir huzursuzluğa sebep oldu. Pehlevi şapkasına en büyük itiraz, namaz sırasında secdeye engel olan siperlikte yoğunlaştı.¹⁹⁹ Bütün yetişkin erkeklerin (kayıtlı din adamları dışında) batı tarzı pantolon ve ceket giymeleri ve “Pehlevi başlığı” adı verilen önü siperli şapka takmaları gerekiyordu. Geçmişte başı açık dolaşanlar deli ya da terbiyesiz diye görülürdü. Başlık kişinin geleneksel ya da mesleki bağlarını dışa vururdu. Pehlevi şapkası artık ulusal birliğin simgesi diye kabul edilmekteydi. Çok geçmeden onun yerini İran’da “beynelmilel şapka” diye bilinen kenarları keçe fötr şapka aldı.²⁰⁰ (Uzak köylerde bir tek ortak şapka alınarak masraflar asgaride tutuldu, o şapkayı sadece resmi yetkililerle işi olabilecekler giyiyordu.) Ayrıca erkekler tıraşlı olmaya teşvik ediliyor, bıyık bırakanların temiz ve bakımlı tutulması özendiriliyordu. 1936’da peçe takılması tamamen yasaklamadan önce İranlı kadınlar yüzlerini açmaları konusunda cesaretlendirilmişti. Kıyafet kanunun yürürlüğe girdiği ilk günlerde Rıza Şah, kadınları rahatsız etmeleri, kadınların peçesiz sinemaya girmesine, lokantada yemek yemelerine, sokakta akraba olmadıkları erkeklerle konuşmalarına, hatta arabaların körüklerini örtmeleri koşuluyla onlarla birlikte aynı faytona binmelerine göz yummaları için polise talimat vermişti.²⁰¹ 1936’da hemen hepsi Tahran’da olmak üzere en az dört bin kadın halka açık alanlarda peçesiz ya da hiç olmazsa “çador” diye bilinen yerleri süpüren çarşaf giymek zorunda kalmadan

¹⁹⁸ Touraj Atabaki Erik J. Zürcher, a.g.e., s.192

¹⁹⁹ Touraj Atabaki Erik J. Zürcher, a.g.e., s.200

²⁰⁰ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 110

²⁰¹ Stephanie Cronin, a.g.e., s. 275

dolaşabiliyordu.²⁰² Bu dört bin kişinin çoğu yüksek tabakadan gelen ailelerin Batı eğitimi almış kızları, Avrupa'dan yeni dönen İranlıların yabancı eşleri ve dinsel azınlıkların orta sınıf kadınlarıydı. Hükümet Avrupai tarzda giyim kuşamı halk arasında hızla yaymak için kumaş ve kıyafetlerin ithalini kolaylaştırıp onları ucuz fiyatlara sattırdı. Modern kıyafetli ailelerin halk arasında görünmelerini teşvik için Milli Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen festivale Rıza Şah peçeleri olmadan ailesi ve kız kardeşleriyle birlikte katıldı. 1935 yılında Rıza Şah'ın kızının öncülüğünde Kadın Kültür Merkezi kurulmuştur. İran parlamento üyelerinin eşleri de kadınların düzenlediği etkinliklere katılmaya ve görev almaya başladılar. Pehlevi Hanedanının kadınları yetimhane ziyaretlerine ve Avrupalı soylu kadınlar gibi kadın derneklerinin faaliyetlerine katılmaya başladılar.²⁰³ Ancak kadınlarla ilgili yapılan bunca düzenlemeye rağmen kadınlara oy hakkı tanınmadı ve çok eşliliğe izin veren şeriat hükümleriyle, erkeklere kadınlardan daha kolay boşanma hakkı veren yasalar 1928 medenî yasasında korundu. Rıza Şah'ın tahttan inmesinden ve sürgüne gönderilmesinden sonra bazı kadınlar yüzlerini tekrar örttülerse de bazıları yüzlerini açık tutmaya devam etti.

2.2.4.2 Hukuk Reformları

İran adalet sistemi de dinden bağımsızlaşma yönünde derin bir reform yaşadı. Ulemanın mahkemelerden uzaklaştırıldığı yeni bir adalet örgütlenmesiyle hukuk üzerindeki şeriat etkisi azaldı. Bu arada medenî ve ceza hukukunda Batı'dan esinlenen yeni normlar getirildi. 1927'den sonra çoğunlukla Avrupa'da eğitim görmüş personel ile Adalet Bakanlığı tesis edildi. 1928'de Fransız modelini esas alarak Meclis'e yeni bir medenî kanun teklifi gönderildi. Ceza kanunu 1939'da hazırlandı. En son şekli 1940'da oluştu. Meclis, 1928'de Fransa modeli üzerine yeni medenî hukuku kabul etti. Yasada kişisel statü konularında şeriat hükümleri korunmuşsa da maddelerin çoğunda ulemanın ısrarıyla 1907'de benimsenmiş olan Ek Temel Yasaları ortadan kaldırıyordu. Bu ek yasa, şeriata aykırı yasa çıkarılmasını yasaklamaktaydı, Rıza Şah'ın hukuk reformları ek yasayı değiştirmede ama görmezden geldi. Devlet mahkemeleri hiyerarşisinin kurulması

²⁰² Heather Lehr Wagner, *Iran Creation of the Modern Middle East*, New York 2009, s. 27

²⁰³ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 114

ve buralarda yargıç olarak ulema yerine laik memurların geçmesiyle, adli hayatta ulemanın rolü daha da azalmış oldu. Hükümetin 1931 yılında çıkardığı kanun ile hangi davaların dini mahkemelerde, hangilerinin ise devlet mahkemelerinde görüleceği hususunda karar verme yetkisi devletin yargıçlarının kararına bırakılmış dini mahkemelerin tüm faaliyetleri devlet denetimi altına alınmış, 1932 yılında din adamlarının gelirlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden yemin, vekâletname ve mülkiyet gibi kayıtların kaydedilmesi yetkisi devlete geçirilmiş 1934 yılında çıkartılan Evkaf Kanunu ile tüm vakıfların teftişi görevi Eğitim Bakanlığının Vakıflar Dairesine verilmiştir.²⁰⁴ Rıza Şah'ın ulemanın toplumdaki konumuna bu saldırısıyla güçlü İran din kurumu sarsılmıştı, ama yıkılmış da değildi. Yargıçlarına hangi davaların dini mahkemelere gönderileceğine, hangilerinin devlet mahkemesinin yetki alanına gireceğine karar verme yetkisi tanınmıştı. Şeriat ve şeriat adli sistemi doğrudan doğruya kaldırılmamış, yeni yasalarla yok sayılmış ve sadece aile hukukuna giren konularla sınırlandırılmıştı. 14 Ağustos 1931 tarihinde hazırlanan kanunla kadınların da boşanma davası açabilmeleri kararlaştırıldı.²⁰⁵ Ayrıca 1936'da çıkarılan bir yasayla yeni devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçların, yeni kurulan Tahran Üniversitesi hukuk fakültesinden ya da en az üç yıl okuduklarını belgeleyen bir yabancı üniversiteden diploma almış olmaları gerektiği için, ulema yeni adli sistemin tamamen dışına itilmiş oluyordu.²⁰⁶

2.2.4.3 Dil Reformu, Ölçü, Tartı ve Takvimin Değiştirilmesi ve Diğer Bazı Reformlar

Rıza Şah'ın toplumsal ve kültürel alanda yaptığı modernleşme hareketleri İran tarihine damgasını vurmuştur. Yapılan tüm bu reformların herhangi bir dış yardım almadan ve kısıtlı bir bütçe ile yapılmış olması dikkati çeken bir husustur. İktidara geldiği ilk günden itibaren ekonomik, askeri ve toplumsal alanda yapmayı düşündüğü yenilik hareketlerinin tamamını aynı anda uygulamaya koymuştur. 1934 yılında Türkiye'ye yaptığı ziyaretin sonunda orada gördüğü yenilikler, Rıza Şah'ı reformlarını

²⁰⁴ Şahrüh Ahavi, a.g.e., s. 84-85, 107

²⁰⁵ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 113

²⁰⁶ William L. Cleveland, a.g.e., s. 211

gerçekleştirme hususunda daha da yüreklendirdi.²⁰⁷ Rıza Şah, yürürlüğe koyduğu zorunlu askerlik yasası silahlı kuvvetleri genişletmekle kalmamış, erkekleri geleneksel çevrelerinden çekip alarak onları ilk kez Farsça konuşmak, diğer etnik gruplarla ilişki kurmak, şaha, bayrağa ve devlete bağlılıklarını her gün sunmak zorunda oldukları ulus çapında bir örgütlenmeye dâhil etmişti. Türkiye ziyaretinin dönüşünde ülkede Farsçayı resmi dil olduğunu ilan ederek, ülke çapında Türkçe ve Arapçanın konuşulmasını yasakladı. Askere çağrılanların üçte ikisi ilk altı ay boyunca Farsça öğreniyorlardı. Aslında askerliğin amacı biraz da köylülerle aşiret mensuplarına yurttaşlık bilinci kazandırmaktı. Zorunlu askerlik uygulaması nüfus cüzdanı ve dolayısıyla soyadını gerekli kılmıştı.²⁰⁸ Soyadının zorunlu kılınması soyluluk unvanlarını kaldırmıştı. Seçkin kimseler isimlerini kısaltma yoluna gittiler. Sıradan kimseler genellikle kendi mesleklerini, geldikleri bölgeyi ya da aşiret bağlarını işaret eden soyadları aldılar, Rıza Şah ayrıca monarşinin geleneksel süslü unvanlarını da kaldırmış ve artık kısaca Şah Hazretleri olarak anılacağını duyurmuştu. Rıza Şah kamuoyuna ulus bilincini daha iyi aşılacak için kültürel örgütler de kurdu. Türkiye'deki Türk Dil Kurumunu örnek alan, klasik ve lehçe kelimelerinin derlenmesi, Farsça bir sözlük çıkartılması, yeni terimlerin nasıl oluşturulacağına dair kuralların belirlenmesi ve Farsçadaki uygunsuz yabancı sözcüklerin ayıklanması maksadıyla Ferhengistan (Fars Kültür Akademisi) adında yeni bir kurum oluşturuldu. Rehberlik Şubesi, Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, Coğrafya Komisyonu ve İran-i Bastan (Eski İran) dergisinin yanında, devlet destekli başlıca iki gazete olan İttılaat (Haber) ve Journal de Teheran (Tahran Gazetesi) ile birlikte hem eski İran'ı yüceltmek hem de dili yabancı sözcüklerden arındırmak üzere toptan bir kampanya başlattı. Başta Arapça sözcükler olmak üzere böyle terimler, ya yeni türetilmiş ya da eski Farsça dağarcığında bulunan sözcüklerle değiştirilmişti.²⁰⁹ Bu arada İran'da öğretmen yetiştirme okulu (Dâr'ül Mu'allemin-i Ali) 1933 yılında bilim ve

²⁰⁷ 1930-1934 yılları arasında Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliğini yapan Hüsrev Gerede bu durumla ilgili gözlemlerini anılarını kaleme aldığı Siyasi Hatıralarım I İran adlı eserinde şöyle ifade etmektedir. "Kadının bu çadırdan çıkmasını, tesettürün kaldırılmasını Şah Ankara seyahatinden döndükten sonra 1934'te tatbik etmiştir. Bu da Gazinin kadın inkılabını yakinen görmesine borçludur." Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 234

²⁰⁸ Rıza Şah'ın kendine soyadı olarak seçtiği Pehlevi, modern Farsçaya dönüşen eski dile verilen addı O sırada bu soyadını kullanmakta olan bir aileyi ondan vazgeçmeye zorlamıştı. Önceki evliliklerinden -biri Kaçarlar soyundan bir kadınla- olan kendi çocuklarını, da başka soyadları almak zorunda bıraktı. Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 104

²⁰⁹ Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, New Jersey 1982, s. 149-165

sanatta kullanılmak üzere yeni terimler önermesi için bir cemiyet oluşturdu. Sonuç olarak ortaya çıkan üç bin kelimedenden dört yüz kadarı daha sonra öğretmenler ve eğitimcilerce yayınlarında kullanıldı. Bu kurum, beş yılı Ferhengistân ile eşzamanlı olmak üzere 1941 yılına kadar faaliyetlerine devam etti. 1934 yılında Eğitim Bakanlığı, tıbbiyle işbirliği halinde, tıbbi terminolojinin derlenmesi, çevrilmesi ve standardize edilmesi için çalıştı²¹⁰

Rıza Şah, yurttaşlığı hem bir örnek olma duygusu oluşturmak hem de kendine ve devletine bağlılığı artırmak için kullanabileceği bir dizi önlem aldı. Metrik sistemi getirdi. Ağırlık ve ölçümde tek birimli bir sistem oluşturdu ve bütün ülkeye standart saat birimini soktu. Müslümanların kullandığı ay takviminin yerine ilkbaharın ilk günü 21 Mart'ı başlangıç kabul eden eski Pers Yeni Yılı'na uygun güneş takvimini getirdi. Böylece Müslüman takvimine göre 1343 (M.S. 1925) olan yıl yeni İran güneş takviminde 1304 olmuştu. Müslüman aylarının isimleri de Hordad, Tir, Şehrivar, Mehir, Azar gibi Zerdüştî terimleriyle değiştirildi. Standart saat seçilirken komşu zaman dilimlerine göre yarım saat fark olması bilinçli olarak tercih edilmişti.²¹¹

Rıza Şah'ın yaptığı en belirgin isim değişikliği 1934 yılında Persia adının artık dış dünyada İran olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkarmasıydı. Hükümetçe yayımlanan genelgede, "Persia" adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, oysa "İran" adının eski Aryenlerin görkemini ve doğum yerini akla getirdiği açıklanıyordu. Coğrafya Komisyonu bütün Arapça, Türkçe ve Ermenice isimleri silip atmanın pek kullanışlı olmayacağına karar verene kadar 107 yerin adı değişmişti. Tabelalarda, mağaza önlerinde, işyerlerinin antetli kâğıtlarında, hatta kartvizitlerde bile yalnızca Farsça kullanılması hükme bağlandı. Bu arada Kültür Akademisi idari terimleri de Farsçalaştırdı. Kran olan para biriminin yerini riyal aldı. Kültürel Varlıkları Koruma Derneği, tarafından bir devlet müzesi, devlet kütüphanesi ve birçok anıtmezar inşa edildi.²¹²

²¹⁰ Touraj Atabaki Erik J. Zürcher, a.g.e., s.221

²¹¹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 110

²¹² Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 114

Rejimin zayıf kaldığı bir tek alan vardı oda halk sağlığı idi. Halk sağlığı, alt yapısında bir takım iyileştirmeler yapıldı. Paris'teki Pasteur Enstitüsü örnek alınarak bir enstitü kuruldu. Tıp alanında eğitim almaları için yurt dışına doktorlar gönderildi. Sağlık Bakanlığı ise ancak 1940 yılında kurulmuştu. Aynı yıl Meşhed'de Alman doktorlar tarafından Rıza Şah Hastanesi adıyla bir hastane kurulmuştur.²¹³ 1924'te bütün ülkede ancak 905 hekim vardı, yani 16 800 kişiye 1 hekim düşüyordu. Başkentte bile kayıtlı doktor sayısı kırkın altındaydı. 1935'te 4 bin kişiye 1 hekim düşer duruma gelinmişti.²¹⁴ Bir petrol şirketinin kurduğu eski bir kasaba olan Abadan dışında diğer yerlerde modern tıptan ve kanalizasyon, su tesisatı gibi temizlik hizmetlerinden ve sağlık kuruluşlarından pek az iz vardı. Çocuk ölümleri yüksek oranlarda seyrediyordu. Başlıca ölüm sebepleri ishal, kızamık, tifo, sıtma ve tüberkülozdu.

İran'ın bu modernleşme hareketlerinden şehirleşmede payını aldı. Tahran önemli değişimlere sahne oldu. En gözle görülür değişiklikler Tahran'da yaşanmaktaydı. Şehrin nüfusu 210 binden 540 bine çıkmıştı. Rıza Şah, on iki şehir kapısı, beş mahalle, tiyatrolar, dönemeçli sokaklar da dâhil Tahran'ı çağdaş bir başkente döndürmek amacıyla eski şehrin büyük bölümünü yerle bir etti.²¹⁵ 1925'te başkentte elektrikle aydınlatma başladı. 1929'da ise belediye elektrik dağıtım hizmetine başladı. Elektrik kullanımı taşra şehirlerine de yayıldı.²¹⁶ Ülke genelinde 10 bin aboneye telefon bağlanmıştı. İçki ve kumar tüm ülkede yasaklandı (*Kanun-i Meni Bürde-yi Furuş*), 8 Şubat 1928).²¹⁷ Tahran'ın kuzeyinde İran, Darius, Sipah ve Hurşid gibi isimleri olan beş sinemaya ruhsat verdi. Gösterime ilk giren filmler ise Tarzan, Bağdat Hırsız, Ali Baba ve Kırk Haramiler ile Chaplin'in Altına Hücum filmleriydi. Büyük şehirlerde kırkın üzerinde sinema salonu açıldı. Sinemaların çevresinde modern kafeteryalar, butikler, tiyatrolar, lokantalar ve kitapçılarla modern bir orta sınıf yaşam tarzı geliyordu.

²¹³ Ebru Çakmak, a.g.e., s. 113

²¹⁴ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 77

²¹⁵ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 119

²¹⁶ Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 77

²¹⁷ Celal Metin, a.g.e., s. 298

2.3 Rıza Şah'a Karşı Muhalefet

İran'ın son iki yüz yıllık tarihine bakıldığında Şii ulema sınıfı daima muhalefetin en etkili ismi olmuştur.²¹⁸ Rıza Şah dönemi ve sonrası da bu durum değişmemiştir. Ulemanın İran siyasetinde bu derece etkili olmasının temelleri Kaçarlar dönemine dayanır. Safevi şahları Şii inancında var olan saklı on ikinci imamın temsilcileri olduklarından hem dini hem de siyasi açıdan lider konumundadırlar. Fakat Kaçarlar dönemiyle birlikte şahlar sadece dünyevi liderliği ellerinde tutup, dini liderliği ve saklı on ikinci imamın içtihad hakkını ulemaya bırakmışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarında sayıları dördü geçmeyen müctehid sayısı bu olaydan sonra artış göstermiştir. Ulemanın bu içtihad verme ve verilen kararların mevcut bütün dini ve siyasi kararlara tercih edilmesi, ulemanın siyasi ve toplumsal konumlarını yükseltmiştir. Artan toplumsal ve siyasi etkinlikleri din adamlarına iktidara karşı muhalefet olma gücü kazandırmış, Kaçar yönetimine karşı çıkmalar başlamıştır. Böylece devleti onaylayan ve onun yanında olan din adamlarının yerine, eleştirel bakışa sahip olan yeni din adamları almaya başlamıştır. Ulemanın Kaçarlar döneminde şaha karşı muhalefet ettikleri konuların başında yabancılara verilen imtiyazlar ve ekonominin zarara uğratılması konusu gelmekteydi. Şahlar Avrupa'dan yaptıkları ithalatı ve gerçekleştirdikleri gezileri finanse etmek için Avrupalılara çeşitli imtiyazlar tanımışlardır. Şaha yaptıkları bir ödeme karşılığında Avrupalılar, İran'da vergi toplama hakkı bile elde etmişlerdi. Bunun neticesinde tüccar ve esnaf (bazaar ahalisi) ulema ile birleşerek bu ayrıcalığın kaldırılmasına yönelik ortak hareket etmişlerdir. Şii din adamlarının siyasi hayata dâhil olmaları XIX. yüzyılda yabancılara verilen ekonomik ve siyasal imtiyazlara karşı düzenlenen protesto hareketlerinde üstlendikleri rollerle ön plana çıkmıştır. Din adamları, özellikle İngiltere ile imzalanan Tütün Antlaşmasından büyük rahatsızlık duyarak, 1891-1892 Tütün Protestosu olaylarında ön saflarda yer almışlardır.²¹⁹ Hatta ulemadan Mirza Hüseyin

²¹⁸ Ulema haricinde de Rıza Şah'a karşı muhalefet gurupları vardı. Fakat bu guruplar halk üzerinde ulema kadar etkili değillerdi. Ulemanın sahip olduğu dini saygınlık onların geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlıyordu. Ulema hacrindeki diğer guruplar ise: "... kendilerine karşı gösterdiği sert tutumdan dolayı boy mensupları ve göçebeler – özellikle mecburi yerleşik düzene sokma politikasından dolayı – ekonomi politikası ve dine karşı saldırılarından dolayı çarşı esnafı ve sert davranışı, hürriyet noksanlığı ve saltanat dönemi boyunca biriktirdiği toprağa karşı doymak bilmeyen iştahı yüzünden aydınlar. Ruhban sınıfına gelince, onlar yeni Şah'ın ne modernleştirmesini ne de geleneksel gücünü zayıflatan batılılaşma isteğini benimsemişlerdi." Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 69

²¹⁹ Bülent Keneş, **İran Tehdit mi?, Fırsat mı?**, İstanbul 2012, s. 50

Şirazi daha da ileri giderek “tütün içmek haramdır.” şeklinde bir fetva da yayınlamıştır. 1906 yılındaki meşrutiyetin ilanı öncesindeki hareketlerde ulema yine şaha muhalif olan kesimde yer almıştır. Bu kez şahın kötü devlet idaresine, yabancı ülkelerin müdahalelerine, bozulan ülke ekonomisine karşı meşrutiyet taraftarlarının yanında yer almıştır.

Rıza Han’ın 1921 yılında yaptığı hükümet darbesi ve ardından Başbakan olması başta ulema olmak üzere birçok gurubun tepkisini çekmiştir. Zira ulema, Rıza Han’ın iktidarı İngilizlerin yardımıyla elde etmek ve Rıza Han’ı hükümetiyle birlikte İngiliz uşağı olmakla suçlamışlardır.²²⁰ Ulemanın ülkedeki gücünün farkında olan Rıza Han ulema sınıfını karşısına almanın kendisi için faydadan çok zarar getireceğinin farkına varmış, iktidarının bu ilk yıllarında ulemayı tarafına çekecek işler yapma gayreti içerisine girmiştir.²²¹ Rıza Şah medreselere para yardımı yapma, yaşlı müctehidlere saygı gösterme ve hacca, hatta Necef ve Kerbela’ya gitme geleneklerini sürdürmüştür. 1921’de İran’dan kaçmış seksen din adamını ülkeye tekrar kabul etmişti. Çok saygı duyulan müctehid Abdülkerim Hayri Yezdi’yi Kum kentine yerleşmeye ve orasını Necef kadar önemli bir yer haline getirmeye ikna etmişti. Halk arasında ayetullah ve hüccetü’l-islam gibi dinsel unvanların ilk kez kullanıma girmesi de bu yıllara rastlar. Bir başka müctehid, Şeyh Muhammed Hüseyin Naini rejimin öyle ateşli bir savunucusu olmuştu ki, kendi yazdığı ve meşrutiyet hükümetini göklere çıkaran kitabı bile yok etti. Rıza Şah da ilahiyat öğrencilerini askerlikten muaf tutan bir yasa çıkarmıştı. Dahası “ateizm” ve “materyalizm” kokan bütün fikirleri yasakladı. Rıza Şah din konusunda Napoleon’la aynı görüşü paylaşıyordu. “Tanrıya inanmayan insanlar yönetilmez, vurulur.” Böyle düşünen bir Şaha karşı seslerini yükselten din adamı sayısının birkaç kişiyi geçmemesi gayet doğaldır.²²²

Rıza Han yaptıklarıyla zaman içerisinde ulemadan büyük bir kesimin desteğini kazanmıştır. Rıza Han’a verilen desteğe din adamları cephesinden bakıldığında ise kendisinin, İran’ın yegâne organize askeri gücünün komutanı olarak güvenlik ve düzeni

²²⁰ Rıza Han’ın bir İngiliz uşağı olduğu düşüncesi Türkiye’de de dile getirilmiştir. “Rıza Han nâmındaki zat, İngiliz bendesi olduktan sonra...” Ruşeni Bey, “İran’ın İç Yüzü”, *Vatan Gazetesi* 15 Ağustos 1924, İstanbul

²²¹ Şahrüh Ahavi, a.g.e., s. 69

²²² Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 113-114

sağlayacak vatansever bir kişi olarak görüldüğü, sömürgecilik ve yabancı nüfuzuna mukavemetin önderi biçiminde algılandığı ve Kaçar hanedanlığının nüfuz istibdadını sınırlandırabilecek etkili bir figür olarak değerlendirildiği söylenebilir.²²³ Rıza Şah'ın ulemanın muhalefetine takıldığı ilk siyasi hadise ülkede oluşturulacak yeni rejimin ne olacağı hususundadır. Rıza Şah'ın aklında yeni Türkiye Cumhuriyet'inden esinlenerek İran'da bir cumhuriyet kurma fikri vardır.²²⁴ Bu durumu önceden sezen ulemanın cumhuriyet rejimini istemediğini açıkça ifade etmesi, henüz ulemanın muhalefeti karşısında durabilecek gücü bulunmayan Rıza Şah'ı bu fikrinden vazgeçirmiştir.²²⁵

Yeni rejimin baskısını üzerlerinde en çok hissedenler aşiretlerdi ve Rıza Şah'ın aşiretlere karşı olduğu herkes tarafından biliniyordu.²²⁶ Tanklar, uçaklar, stratejik yollar ve elbette Maxim makineli tüfekleriyle donatılmış Rıza Şah'ın askeri birlikleri, aşiretlerin başını ezmek için sistematik bir kampanyaya girişmişti. İran tarihinde ilk kez askeri teknolojinin dengesi aşiretlerden merkezi hükümete doğru kaymıştı. Rıza Şah aşiretlerin yalnızca geleneksel reislerini, giysilerini, bazen topraklarını ellerinden almakla kalmıyor, onları silahsızlandırıp uysallaştırıyor, askere alıyor, kimi zaman da “örnek köyler” içinde “medenileştiriyordu.” Rıza Şah, iktidarı süresince sorun çıkaran aşiret reisleri dize getirilmişti.²²⁷

²²³ Tolga Gürakar, a.g.e., s. 236-237

²²⁴ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 784; Melike Sarıkcıoğlu, “Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri ve İran”, **Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22 - 24 Ekim 2008, (Isparta 2008)**, s. 435

²²⁵ Behrooz Moazami, “*The Ulema and the Nationalization of Religious Morality in Iran, 1925-1963*”, **Critical Middle Eastern Studies, XVII/1, (Spring 2008)**, s. 42; “3 Mart 1924'te ‘Türkiye’de Hilafet kaldırıldı. Bu olayın İran’da duyulmasından itibaren müctehidler, cumhuriyet ilanının İran’da da din karşıtı politikalara vesile olacağı düşüncesiyle, Rıza Han’ın teşebbüsüne karşı çıkmaya başladılar. Onların muhalefete geçmesiyle sokak gösterileri daha da büyüdü. Artık Nevruz (21 Mart)’dan önce cumhuriyet ilan etme imkanı kalmamıştı. 20 Mart’ta meclis toplanamadı. 22 Mart’ta ise Rıza Han’ın meclise girebilmek için beş bin kişilik bir kalabalığa ateş açtırması olaya son noktayı koydu. Rıza Han eleştiriler karşısında Tahran’ı terk etmek zorunda kaldı. Büyük bir otorite ve prestij kaybına uğramıştı. Dini merkez olan Kum kentine giderek müctehidlerle görüştüğünden sonra, 1 Nisan 1924 tarihinde bir bildiri yayınlayarak cumhuriyet ilanı fikrinden vazgeçtiğini herkese ilan etti.” Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 785

²²⁶ Gene R. Garthwaite, a.g.e., s. 211

²²⁷ Kürt lider Simko ülkeye dönmek üzere kandırıldıktan sonra öldürüldü. Kaşkay ilhanı Savledü’ d-devle ile Arap lider Şeyh Hazal Tahran’da ev hapsine alındılar, yıllar sonra da orada kuşkuyla bir şekilde öldüler. Luri şeyhi İmam Kuli Han Mamassani, Beluci lideri Dost Muhammed, Sertip Han, Buyer Ahmedî ve bir başka Kaşkay şeyhi Hüseyin Han idam edildiler. Peşt-i Kuh Valisi gibi kimselirse, Britanya temsilcisinin sözleriyle, “(Luristan’da) yarı özerk bir konumun keyfini sürüp ağzını sıkı tutmanın da kahramanlık olduğuna” karar verdiler. 1927 yılında Britanya temsilcisi ordunun “yüz elli yıldan uzunbir zamandır hüküm sürmüş büyük aşiret ailelerinin iktidarını nihayet kırdığını” yazmıştı. Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 122-123

Rıza Şah'ın din adamlarıyla arasında için için tüten çatışma ateşi 1935'e dek parlamadı. Hatta o zaman bile sadece Meşhed'de tutuştu. Rıza Şah bazılarına göre kimin sözünün geçtiğini dünyaya göstermek üzere tasarladığı bir dizi tartışmalı icraat yaparak krizi körüklüyordu. Bu icraatların başında zorunlu askerlik yasasıyla (bu yasa ulemayı da kapsıyordu.) beraber; 1926 hukuk reformuna göre şer'i mahkemeler ortadan kalkacaktı. 1924'te İsfahan uleması haşhaş ekimine getirilen sınırlama üzerine ayağa kalktı. 1920'de Şeyh Abdülkerim Hairi Yazdi'yi davet eden Şah, Ayetullah Befki 1928'de Kum'dan Abdülazim'e sürdürüyordu. Kıyafet Kanunu üzerine Hairi 1928'de Rıza Şah'a bir protesto telgrafı çekiyordu. Din öğrencilerinin imtihanı ve din öğretmenlerine beraat verilmesi için çıkarılan kanun. Din okullarında bir müfredat tayini konusundaki 1931 tarihli kanun. Eğitim Bakanlığı'nın Evkaf Dairesinin yetki ve öncelikleri konusundaki yeni yasalar. 1935'te Tahran Üniversitesi'ni teşkil eden Fakültelerden biri olarak İlahiyat Fakültesi'nin açılması 1935'te Meşhed'de imam Rıza türbesinde çıkan olay ve ölümler. Bu şekli sınırlamalar dışında rejim taziyeleri, vaazları, türbe ziyaretlerini engelleyecek davranışlarda bulunmaktaydı. Hükümetin bu resmi ve gayri resmi bastırma faaliyetleri ulemayı sindirmek ve susturmak amacını taşıyordu.²²⁸Çıkardığı yeni kıyafet kanunuyla Pehlevi şapkasının yerine beynelmilel fötr şapka takılmasını hükme bağladı. Ama bu yeni şapka, dindarların namaz kılarken alınlarını yere değdirmesini engelliyordu. Hâlbuki ibadet kuralları bunun aksini gerektiriyordu. Aynı kararnameyle kadınlar da peçeyi çıkarmaya özendiriliyordu, ama başlangıçta buna zorunlu kılınmadılar. Rıza Şah, yüksek rütbeli subayları eşlerini halk arasına peçesiz getirmeye mecbur tutuyordu. Kadın öğretmenlerin de okula gelirken başlarını kapamamaları gerektiğini duyurdu. Şahın kızlarından biri, kızların spor etkinliklerini başı açık izlemişti. Şah da yeni Meclis'i ya tören şapkasıyla ya da şapkasız açıyordu, bu ise hem dine hem de geleneklere hakaretti. Kadınların hukuk ve tıp fakültelerine kabul edilmelerini de sağlamıştı. Tıp öğrencilerinin din çevrelerinde uygun görülmeyen kadavra çalışmalarına da izin veriyordu. Kendi doğum gününü de resmen Nevruz gününde kutlamaya başlamıştı. Yasakladığı unvanlara, Mekke, Meşhed ya da Kerbela'ya hacca gidenlerin kullandığı seyyid, hacı, Meşhedi ve Kerbelayı unvanlarını da ekledi. Genel yas süresini tek bir güne indirdi, bu günlerde camilere sandalye konma

²²⁸ Şahrüh Ahavi, a.g.e., s. 82-83

zorunluluğu getirdi. Kuşkusuz bu da cami de yerde oturma geleneğine aykırıydı. Muharrem, Kurban Bayramı ve şenlik ateşlerinin yakıldığı Zehra Bayramı'nda yapılan sokak törenlerini kaldırdı. Meşhed türbesiyle İsfahan'ın ana camiini yabancı turistlere açtı. Hatta şah, evlenme yaşını erkekler için on sekize, kızlar için on beşe yükseltmeyi bile düşünüyordu.

Beklenen toplumsal tepki 1935 yılında geldi. Meşhed türbesinin 1911'de Ruslar tarafından bombalanmasının yıldönümü olan 10 Temmuz günü, oranın yerlisi bir vaiz fırsatı değerlendirip yalnızca bu “kâfir icatları” hakkında değil, hükümetin gemi azya almış yozlaşması ve ağır tüketici vergileri aleyhine de sözler söyledi. Bunu duyan pazaryerindeki kalabalıklarla komşu köyler türbeye sığındılar. “Şah yeni Yezid'dir” ve “İmam Hüseyin bizi şeytan Şah'tan korusun” diye bağırıyorlardı. Yerel yetkililer dört gün boyunca çaresizlik içinde olup bitene seyirci kalmışlardı, çünkü şehir polisi ve taşradaki askeri tabur türbeye girmeyi reddediyorlardı.²²⁹ Britanya konsolosunun anlattığına göre, subaylar korku içinde yeni şapkalarını, ancak başka subaylarla karşılaştıklarında başlarına takmak üzere ceketlerinin altına gizlemiş, sağa sola koşturuyorlardı. Azerbaycan'dan takviye kuvvetler gelip de türbeye girene dek böyle sürüp gitmişti. İki yüz sivil ağır yaralandı, aralarında kadınlarla çocukların da olduğu yüzden fazla insan da yaşamını yitirdi. Ertesi aylarda türbe bekçisi ve ateş etmeyi reddeden üç asker idam edildi. Britanyalı diplomatlardan biri, Şah, mollaların iktidarını sarsarken “dinin başlıca amacı zenginlerin yoksulları öldürmesini engellemektir”, diyen Napoleon'un sözlerini unutuyor uyarısını yapıyordu. Öte yandan Meşhed'de patlak veren olaylar ülkenin geri kalanını pek etkilememişti. Müctehidler, özellikle de Kum ve İsfahan kentlerindeki liderler sessizliklerini koruyorlardı. Şah kendi adına tartışmalı önlemler alıyordu. Ramazan'ın gelişini silah atışıyla ilan etmeyi, oruç tutulurken iş saatlerinin kısaltılmasını yasakladı. Dini kuruluşların idaresini dini vakıflar müdürlüğünden alarak Eğitim Bakanlığı'na verdi. Bundan başka bütün kamu alanlarında yerlere kadar uzayan çarşafı kesinlikle yasakladı. Artık sokaklarda hükümet binalarında, sinemalarda, hamamlarda, belediye otobüslerinde, hatta faytonlarda çarşaf giyilmeyecekti. Sıradan yurttaşlara toplu etkinliklere giderken eşlerini başını açık

²²⁹ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 124

getirmelerini emretti. Sokakları süpürenler, dükkân sahipleri ve fayton sürücüleri bile buna uymak zorundaydı. Britanya konsolosları emre uymayanların karakollara çağrıldığını bildiriyorlardı. Bir valinin karısı intihar etmişti. Pek çok kadın uzun eşarplar ve boğazlı üstlükler giyiyordu.

Rıza Şah'a karşı muhalefet sadece ulema, aşiretler ve aydınlar tarafından yapılmamış, meclis içerisinde de Rıza Şah'a karşı bir muhalefet oluşmuştur. 1927 yılının sonunda Şah'ın onayıyla "Yeni İran" adıyla bir siyasi parti kuruldu. Yeni İran rejimin önde gelen isimlerini bünyesinde toplayarak çok kısa bir sürede hızla büyüdü. O dönemki İngiliz elçisi Robert Clive bu durumu ülkesine "Iran-ı No adıyla faşist çizgide bir parti kuruldu." Şeklinde bildirmiştir. Clive, Yeni İran'ın kuruluşunun ardından kendisini ona karşı mücadeleye adanmış belirsiz bir partinin kurulduğundan bahseder. Clive'in daha sonra " Halisezade ve polis şefi tarafından yönetiliyor." diye tanımladığı grubun yabancı karşıtı grup olması muhtemeldir. Her halükarda Yeni İran'a muhalif çeşitli unsurları bir araya getiren bir yapılanma ya da şemsiye işlevi gördüğü anlaşılmaktadır. Eğitim Bakanı Tedeyyun ve kendisinin Teceddüt partisi daha küçük bir kısım meclis hizbiyle birlikte muhalefet saflarında boy göstermişti. Ağustos sonları itibarıyla Şah bunlara göz açtırmayacak gibi görünüyordu. Tedeyyun Tebriz'e doğru gizemli bir yolculuğa çıktı ve dedikodular partisini dağıtmayı ve yeni partiye (Yeni İran) katılmayı reddettiğinden gözden düştüğünü bu yüzden oraya gönderildiğini ve buradan Avrupa'ya gideceğini söylüyordu.²³⁰ Rıza Şah, meclise kendisinin seçtiği vekillerin²³¹ ve atadığı bakanların muhalefetlerini onları uzaklaştırarak veya görevlerinden alarak çok rahat bir şekilde bertaraf edebiliyordu. Onu asıl düşündüren halkın kendisine karşı olan muhalefetin daha da büyümesi ihtimalidir.

Rejime muhalefetin bir başka kanadı olan aydın gurubu, özellikle 1930'ların başında Fransa ve Almanya'da öğrenim görmüş, burada sol görüşlerin etkisinde kalmış

²³⁰ Touraj Atabaki Erik J. Zürcher, a.g.e., s.69-72

²³¹ "Mebusların yüzde 84'ünden fazlasını toprak sahipleri, yerel seçkinler, devlet memurları ve sarayla ilişkili iş adamları oluştururdu. Doğrusu toprak sahibi olmaktan başka iş yapmayan mebusların sayısı artmıştı. Fakat siyasal oluşum ancak meclise girmesine izin verilen uygun adaylarla değişirdi. Kontrol mekanizması basitti. Şah emniyet müdürüyle birlikte aday adaylarını gözden geçirir, yanlarına "münasip" ya da "kötü", "vatan haini", "deli", "beyhude", "zararlı", "aptal", "tehlikeli", "edepsiz", "inatçı" veya "boş kafalı" diye notlar koyardı." Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 98-99; Mohammad-Reza Djalili, Thierry Kellner, a.g.e., s. 68

genç serbest meslek sahiplerinden oluşuyordu. Onlara göre şahın hayranlık duyulacak bir tarafı yoktu. Devletin kurucusu olmaktan çok bir doğu despotuydu. Kalpten bir yurtsever değil, kendi hanedanlığını kurmuş bir bencil; bir reformcu değil, arazi sahibi üst tabakayı güçlendiren bir plütokrat,²³² gerçek bir “milliyetçi” değil, Çarcıların eğittiği, Britanyalı emperyalistlerin iktidara getirdiği kaba kuvvet meraklısı bir Kazaktı. Bazıları onun tarihi ırkçı, şovmen amaçlarla kullandığını, daha doğrusu kötüye kullandığını ve “kendilerini susturmak” için kurguladığını düşünüyordu. Şahın Anglo-Iranian Oil Company yeni bir antlaşma imzaladığı 1933-34 döneminde bu güvensizlik şiddetlendi. İşletme payında yüzde 4 gibi küçük bir artış karşısında şah, şirketin imtiyazını 1993’e dek uzatmıştı. Böylelikle şahın bütün yurtsever söylemine rağmen aslında Londra’ya bağlı olduğu yollu kuşklar doğrulanır nitelikteydi. Britanya temsilcisi “Bütün günahlar bizim sırtımıza yükleniyor” uyarısında buluyordu. 1941’de Rıza Şah tahtı bırakmaya zorlanınca bu muhalefet de bir çırpıda su yüzüne çıktı.²³³ 1941 yılında müttefik birlikleri İran’a girdiğinde, Şah’ın çok az bir siyasi meşruiyeti ve toplumsal tabanı kalmıştı. Çünkü toprak sahipleri mülkiyetlerine tecavüz edilmesi ve siyasi nüfuzlarının tasfiye edilmesi nedeniyle; tüccarlar aynı nedenlerin yanı sıra hükümetin güçlü devletçilik politikaları nedeniyle; ulema dini kültür ve kurumlara yapılan saldırılar nedeniyle; bakanlar ve devlet memurları artık hiçbir yürütme yetkilerinin olmaması ve modern aydınlarda özgürlük ve insan haklarının yokluğu nedeniyle yabancılaştırılmıştır.²³⁴

²³² “Plütokrasi: Zenginler iktidarı, zenginlerin yönetimi”, <http://tr.wikiquote.org/wiki/Plütokrasi>

²³³ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 127

²³⁴ Homa Katouzian, Hüseyin Şehidi, **21. Yüzyılda İran**, Ankara 2011, s. 26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RIZA ŞAH VE TÜRKİYE

3.1 İki Yeni Devlet: İran ve Türkiye'nin Kuruluş Dönemi Münasebetleri

3.1.1 İran ve Türk Milli Mücadelesi

I. Dünya Savaşı sonunda Rusya'da Bolşevik ihtilali çıkması üzerine 1907 yılında İngiltere ile Rusya arasında yapılan gizli antlaşma geçerliliğini yitirmiş, İngiltere, İran'daki çıkarlarını korumak ve buna süreklilik kazandırmak amacıyla bölgeyi kendi etki sahasında tutmuştur.²³⁵ Birinci Dünya Savaşı sonrası İran'da savaşın etkisiyle mevcut siyasi, sosyal bölünmeler daha da artmış, bölge tam bir karışıklık ve istikrarsızlık içinde kalmıştır. Ülkenin her tarafında birbirinden bağımsız hareket eden gruplar savaş sonrası işgalci güçlerin boşalttıkları yerlerdeki iktidar boşluğunu doldurmak için harekete geçmişlerdir. Türkiye'de 15 Mayıs 1919 tarihinde İngilizlerin desteğiyle Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri; 9 Ağustos 1919 antlaşmasıyla İngilizlerin İran'a siyasi, askeri ve ekonomik alanlarda müdahale edebilme kolaylığı elde etmesi Türkleri ve İranlıları benzer bir tepki oluşturmaya itmiş, birbirlerine yakınlaştırmıştır. Bu mücadele refleksinden dolayı hem Türkiye'de hem de İran'da milliyetçi söylemler artmış milliyetçilik gelişme göstermiştir. İran'ın İngiltere baskısı altında karşılaştığı durum Anadolu'da milli mücadele taraftarı basın tarafından dikkatle izlenmiştir. 1920 yılında Türkiye'de yeni bir rejimin temelleri atılmış, aynı şekilde İran'da da 1921 yılında Rıza Han, yeni bir rejime geçiş süreci başlatmıştır. Bu iki rejimin Batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus devlet yaratmak gibi amaçları da ortaklık göstermiştir. Bu sebeple hem resmi ideolojilerin hem de iç ve dış düşmanların benzerliği, yeni rejimlerin birbirine bakışını olumlu kılmıştır. Tarihsel ve

²³⁵ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1995, s. 208

sosyo-ekonomik nedenlerle İran'ın aşması gereken engeller Türkiye'nin önündeki engellere göre zorlu olmuştur. Bu da Türkiye'de yaşanan değişim süreci İran için psikolojik destek olmuş Rıza Han ülkesinde benzer reformlar yapmaya çalışmıştır.²³⁶

İngilizlerin desteklemeleriyle İzmir'den başlayıp Anadolu'nun içlerine uzanan Yunan işgaline karşı başlatılan Kurtuluş Savaşına özellikle Hindistan Müslümanlarının yaklaşımı Ankara Hükümeti'nin İslam dünyası ile ilişkilerini sıcak tutmuştur. Bu sıcak yaklaşım çerçevesinde Afganistan coğrafyasına kadar olan bölgede diplomatik faaliyetler için çaba harcanmıştır. Ankara'nın İran ve Afganistan başta olmak üzere bölgeyle yakın ilişkiye girmesindeki asıl amaç; İngiltere'nin bu ülkelerdeki menfaatlerine zarar vermek ve engel olmak olsa da Ankara'nın yaklaşımına İran itidalli yaklaşmıştır.²³⁷ Ancak buna rağmen Türkiye, bölgede İran'la istediği ilişkileri tam olarak gerçekleştiremese de, ikili ilişkileri gerginleştirmemeye aksine ortak düşman algısı yaratmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Ocak 1921 tarihinde Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede Mustafa Kemal, dönemin İran hükümetiyle alakalı olarak; *"Biz, İran'la dostluk münasebetleri içindeyiz... Osmanlı Hükümeti'nin önceki elçilik personeli Tahran'da kalmıştır. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı; fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara Hükümeti'ne bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla İngilizlerin bütün baskılarına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran Hükümeti ile şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz."*²³⁸ sözleriyle bu amaca vurgu yaparken ilişkileri belirli bir düzeyde tutmayı planlamıştır. Milli Mücadele yıllarında, Ankara Hükümeti ile İran arasındaki ilişkiler bölgenin Arap unsurlarıyla ilişkilerine oranla daha dengeli, kontrollü ve mesafeli bir seyir takip etmiş denge esasına göre hareket edilmiştir. İran milli mücadele döneminde Ankara Hükümeti'ne karşı mesafeli siyaset izlediği ve Türk Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği günlerde Türkiye İran arasında sorun olan en önemli konu iki ülke sınırındaki Kürt aşiretlerinin sebep oldukları ayaklanmalar olmuştur. Özellikle bölgedeki en nüfuzlu Kürt lideri olan

²³⁶ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 769-770

²³⁷ Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XI, S:33, Ankara 1995, s. 687

²³⁸ Barış Cin, a.g.e., s. 39

Simko'nun Türk-İran sınırda çıkardığı sorunlar iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine sebep olmuştur.

Milli Mücadele döneminde Türkiye'yi en çok uğraştıran sorun Kürt isyanlarıydı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitişi ve Mondros mütarekesi ile Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesiyle Türk- İran sınırındaki Kürt aşiretleri kendilerini bağımsız hissetmeye ve ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade ederek sınırın her iki tarafında huzuru ve güvenliği bozmaya başlamışlardı. Türkiye'de bir vukuat işlediklerinde İran'a, İran'da bir vukuat işlediklerinde ise Türkiye'ye kaçarak peşlerindeki güvenlik güçlerinden kurtulmaktaydılar. Kürt aşiretlerinin bu tutumları iki ülkenin güvenlik güçleri arasında gerginliklere neden oluyordu. İran'daki Simko İsyanı ile bu durum daha da belirginleşti. Türk-İran sınırının İran tarafında Salmas ve Urmiye'nin batısı ile Somay ve Bradost'un dağlık bölgelerine yerleşmiş olan Şakaklar, Simko'nun aşiret reisi olmasından sonra İran'ın Türklerle sınırının bulunduğu Kuzeybatı İran'da, önemli bir güç haline geldiler. İran'ın Türkiye sınırındaki bölgede ayaklanan Simko Ağa, Ermenilere karşı da savaştığı için Kazım Karabekir Paşa tarafından bir dönem desteklendi. Bu destek sayesinde 1919-1922 döneminde bölgenin kontrolü Simko Ağa'ya geçti.²³⁹ Simko İsmail Ağa, ne zaman ne yapacağını bilen, akıllı ve fırsatçı bir Kürt aşiret reisiydi. Hem Osmanlı ordusundan terhis olan/kaçak Kürt asıllı askerleri hem de silah ve mühimmatı elde ederek önemli bir güç oluşturdu. 1918 sonu ve 1919 başında Türkiye içinde, Şemdinan bölgesinde, yaşayan etkili bir Kürt şeyhiyle, Şeyh Taha ile ittifaka girdi. Böylece sınır aşan bir güç oluşturdular. Kısa vadeli hedefleri Ermeni ve Nasturilerin geri dönmelerini önlemektir. Uzun vadede bağımsız bir Kürt devleti kurma niyetleri olup olmadığı ise tartışmalıdır. Nisan-Mayıs 1919'da İran hükümet kuvvetleri Simko isyanını bastırmaya çalıştılsa da başarısız oldular. Bunun üzerine, Haziran-Temmuz 1919'da, İngilizlerin baskısıyla, Tahran Simko'yla uzlaşmaya çalıştı; ona belli yol ve bölgelerin idareciliği verildi. Ancak bu yöntem de uzun vadede fayda etmeyecektir. Simko bir ara İngilizlerle de uyum ve diyalog halindeydi. Ancak istediği silahlar verilmeyince yardım almak için o sırada Anadolu'da Milli Mücadele'ye başlamış olan Türk milliyetçilerine döndü.

²³⁹ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler Yorumlar I*, İstanbul 2009, s. 206 "İran'daki en büyük ikinci birlik olan ve Simko'nun başkanlık ettiği Sakak aşireti Salmas ve Urmiye'nin batısı ile Somay ve Bradost dağlık bölgelerine yerleşmişlerdi. Diğer büyük güç olan Kalhur aşireti ise Kirmansah'ın batısına yerleşmişlerdi." Mehmet Çete, *Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2007, s. 35; Barış Cin a.g.e., s. 40

Kendisi zaten mütarekeden önce de Nasturilere karşı Osmanlı ordusu ile işbirliği yapmıştı. İki tarafın da çıkarları uzlaştı. Simko bölgedeki İngiliz tehlikesine ve Ermeni/Nasturi saldırılarına karşı Türk milliyetçilerine yardım edebilirdi. Simko bu sayede sınırın Türkiye tarafından silah ve mühimmat almaya başladı. 1919 Sonbaharında İran içlerinde kontrol altında tuttuğu bölgeyi iyice genişletmişti. Şubat 1920’de İran kuvvetleri bir kere daha harekât başlattı. Simko bu sefer yenildi ve dağlara kaçtı. Fakat bir süre sonra belli koşullarla İran hükümetince affedildi. Geri dönen Simko Türk tarafıyla tekrar işbirliğine girdi; Nisan 1920’den itibaren Van yoluyla ağır silahlar elde etmeye başladı. Sonunda, Ağustos 1920’de, yeni bir isyan hareketi daha başlattı. Aralık 1920’ye gelindiğinde Selmas ve Urumiye ovalarını işgal etmişti. Mart 1921’e gelindiğinde Simko kuvvetleri bir İran Kazak birliğini Kızılca’da yenilgiye uğrattılar. Başarıları arttıkça bölge aşiretlerinden kendisine katılanlar da artıyordu. Yaz ortasında kuvvetleri dört bine çıktı. İran hükümeti bütün bunları ‘Türkiye’nin İran’ı işgali’ olarak yorumluyor ve protesto ediyordu. Türkiye’den silah ve cephane almaya devam eden Simko, Haziran 1921’de İngilizlere yeni bir yaklaşımda bulundu. 1921 yılı sonunda Simko Savcbulak’ı da almış, topraklarını Hoy’dan Bana’ya kadar genişletmiş ve kuvvetlerini beş bine çıkarmıştı. Aralık sonunda İran kuvvetleriyle çarpışıp yenilgiye uğrattığında, Türk tarafının dikkatini çeken “İranlılar meydanında 900 Ermeni” olmasıydı. Nitekim Kazım Karabekir anılarında, Simko’yu destekleme sebebi olarak “Ermeni ve Nasturilerle muharebelerde bulunuyordu. Bilhassa Ermenilerin Van’a sarkıntılık etmemesi için Simko’yu tutuyordum” demektedir.²⁴⁰ Ayrıca Simko aldığı yardım karşılığında, Kuzey Irak’ta İngilizlere karşı harekât yapan Türk birliklerinin kendi bölgesinden geçerek Revandiz’e gitmelerine de izin veriyordu. Haziran 1922’de Simko iyice büyüüp genişlemiş, kuvvetleri on bine yaklaşmıştı. Ankara bu sıralarda muhtemelen Simko’nun İngilizlerle ilişkisini öğrendikten sonra ve İran hükümetinin ‘fevkalade sefiri’ Mümtazüddevele Ankara’ya varmadan hemen önce tavrını değiştirmeye başladı. Haziran ortasında Elcezire cephe kumandanlığı Revandiz’de bulunan Özdemir Bey’e gönderdiği telgrafla Türkiye, İran ve Irak topraklarında bir Kürdistan devleti kurmak isteyen Simko’nun çok düzenbaz olduğunu, İngilizlere

²⁴⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1960, s. 305-307

dayandığını bildirerek nüfuzunun büyümesine engel olunmasını istemiştir.²⁴¹ Şubat 1921'den itibaren Tahran'da da yeni gelişmeler vardı. Bir darbeyle iktidarı ele geçiren Rıza Han sırayla bütün bölgelerdeki isyanları bastırmaktaydı. Ağustos 1922 başında sıra Simko'ya gelmişti. Rıza Han büyük bir kuvvetle Simko'yu yendi ve kısa zamanda bütün bölgeyi tekrar Tahran'ın kontrolüne kattı. Simko ve diğer şefler Türkiye'ye kaçtılar. Simko sekiz yüz atlı, iki top ve bin kadar silahlı göçmenle, Başkale tarafından Türkiye'ye sığınmıştı. Şark Cephesi Kumandanı Kazım (Karabekir) Paşa Hakkâri Mutasarrıflığı'na gönderdiği 28 Ağustos tarihli emirde “Simko kuvvetlerinin silahsızlandırılarak İran'a zarar vermeyecek biçimde sınırdan uzak tutulmasını” istemiştir. Eylül'de İran hükümetinin bölgedeki kumandanı, Revandiz'de bulunan Özdemir Bey'e bir mektup yazarak, Türkiye topraklarına giren Simko'nun her iki ülkenin de zararına çalıştığını ileri sürdü ve yakalanarak İran'a geri verilmesini talep etti. Türkiye Simko'yu iade etmese de, etkisiz hale getirmeye kararlıydı. Türk birlikleri (8. Fırka) Ekim ortalarında Türkiye topraklarında bulunan Simko ile iki saat süren çarpışma sonucunda galip gelmiş, Simko “Beş top, on ağır makineli tüfek, karısını ölü, oğlunu esir, üç bin altı yüz adet altını bırakarak” güneye doğru kaçmıştı. Irak topraklarına giren Simko, Süleymaniye tarafındaki Şeyh Mahmut'un yanına sığınmıştır.²⁴²

İkili ilişkilerdeki mesafeli tutum ve aşiretlerin rahatsızlık veren faaliyetlerine rağmen 1920'lerin ilk yarısında iki komşu ülkenin dış politika amaçları ve çıkarları örtüşmüştür. 1921 yılı başlarında Rıza Han hükümet darbesi yaparak İran'daki siyasi belirsizliğe son vermiş, önce ordu komutanı ve milli savunma bakanı, daha sonra başbakan olarak İran'ın iç ve dış politikasında söz sahibi olmuştur. Tam bağımsızlıkçı, dini veya mezhebi önyargılardan arınmış bir rejimi öngören iki liderin de ortak düşmanı İngiltere, kısa vadeli dostu Sovyet Rusya olmuştur. Bu süreçte İran Eğitim Bakanı Mümtazüddeve başkanlığında bir İran heyetinin 1922 yılının Haziran ayında Ankara'ya gelmesiyle ilk resmi temas gerçekleşmiştir. Mümtazüddeve bir gazeteye verdiği demeçte, *“iki ulus arasındaki kardeşlik bağlarının, son zamanlarda daha güçlü bir biçime geldiğini; bundan böyle her iki ulusun felaket ve mutluluklarını karşılıklı olarak*

²⁴¹ Ender Yıldırım, a.g.e., s. 52

²⁴² Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 772-775

birlikte paylaşacaklarını” söylemiş ancak, söz konusu temaslarda beklenen başarı sağlanamamıştır.²⁴³ İran heyetinin ziyarete karşılık olarak bir Türk heyeti de İran’a resmi ziyarette bulunmuş, karşılıklı ziyaretler sonucunda İran ve Türkiye arasında karşılıklı büyükelçiler atanmıştır. Ankara’daki Sovyet temsilcisi Aralof’un 7 Temmuz 1922 tarihinde İran elçisi Mümtazüddeve’nin şerefine verdiği ziyafette Mustafa Kemal Paşa konuyla ilgili bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında “Efendiler! İran Devleti Aliyesi, İran milleti muhteremesi, hakikaten şark muvazene - i umumiyesinde fevkalade haiz - i ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştır. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki, onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyet perveranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Şimdiye kadar Devleti Aliye - i Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliye - i İran arasındaki münasebatını İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayüllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye’nin başında bulunanlar ayrı adamlar değildir. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil bütün şark milletleri müstefiz olacaktır.”²⁴⁴ diyerek geçmişten gelen mesafeli politikaların yerini daha yakın ilişkilerin alacağını bunun da ortak kaygıları olan hükümetler ve halklar tarafından yapılacağını ifade etmiştir.

Ankara Hükümeti’nin ilk büyükelçisi Muhittin Paşa (Akyüz), 1922 Sonbaharında göreve atanmıştır. İlişkilerin samimi bir düzeyde gelişmesiyle iki halk ve yönetim arasında karşılıklı jestler yapılmıştır. 14 Ocak 1923 tarihli Tahran Sefiri Muhittin Paşa’nın raporuna göre gerek İran halkının gerekse İran Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa ve Türk hükümeti lehinde nümayişler yapmıştır. Muhittin Akyüz’ün daimi büyükelçi olarak Tahran’a atanmasının akabinde, O daha göreve başlamadan İran Hükümeti Aralık 1922’de İstanbul sefirini Ankara’ya atamak istemiş bu da krize sebep olmuştur. Hariciye Vekâleti vekili Hüseyin Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa’ya yazmış olduğu bir raporda İran’dan gönderilen telgrafta bulunan Osmanlı

²⁴³ İbrahim Erdal, “Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabat Paktı”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 34, (Yaz 2012), s. 79-80

²⁴⁴ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 80

Hükümeti unvanının kabul edilemeyeceğini ve adı zikredilen sefirin, İstanbul Hükümeti nezdinde görev yapan sefir olduğu bildirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Hariciye Vekâleti'nden gönderilen yazıyı okuduktan sonra aynı yazının altına kırmızı mürekkeple, “*Bu veçhile nazarı dikkatleri celbedilmek üzere iadeten Hariciye Vekâleti Celilesi'ne 31.12.1922*” diye not düşerek yazıyı geri gönderdi. Kavamussaltana'nın telgrafına, 3.1.1923'de Hariciye Vekili Rauf Bey'in telgrafıyla karşılık verilerek, itimatnamede geçen “Osmanlı hükümeti” unvanının düzeltilmesi ve Mümtazüddeve'nin Ankara Hükümeti nezdinde görevlendirilmesi, yazının düzeltilmesi gerektiği İran'a hatırlatılmıştır. İtihatnamede geçen “Osmanlı Hükümeti” unvanının düzeltilip, sefirin “Ankara Hükümeti” nezdinde görevlendirilmesi, şeklinde yazı düzeltilerek Mümtazüddeve Ankara'ya sefir olarak atanmıştır.²⁴⁵ İran ile ilişkilerde itimatname krizi gibi sorunlar yaşanmış ise de her iki ülke ilişkileri daha fazla gerginleştirmemek için azami hassasiyet göstermiştir. Resmi düzeyde ikili anlaşmalar yapılmaya devam edilmiş, bu çerçevede İran Hükümeti'nin isteği üzerine İran'ın Trabzon'da konsolosluk bulundurması ve Trabzon ile Tebriz arasındaki transit ticaretini kolaylaştırmak için Trabzon ile Erzurum'daki askeriye ait depolar Gümrük idaresine teslim edilmiştir. 1923 yılları ile 1925 arası İran'la mevcut ilişkilerde her iki devlet de birbirlerine hem kuşku hem de sempatiyle bakmıştır. Mustafa Kemal'in 16–17 Ocak 1923'te İzmit'te gazetecilere verdiği mülakat, o dönem Ankara Hükümeti'nin İran'a bakışını özetler niteliktedir. Mustafa Kemal verdiği bu mülakatta; “*İran ile resmi münasebetlerimiz billurlaşmış değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hâkim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da fîrari bir haldedir ve İran dâhilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle seçilmiş mebuslardan meydana gelen bir meclis vardır ve onlara dayanan ve fakat birbirini anlamayan insanlardan meydana gelmektedir. Harbiye Nazırı olan Rıza Han'ın ne yapacağı belli değildir. Ancak İran'ın bizimle sıkı ve samimi ve özel münasebetleri diyebilirim ki Rıza Han vasıtasıyladır. Belki geçende gördünüz, bana yaverini göndermiştir. (Salar Nizam Han) Rıza Han'ın yaveri vaktiyle İstanbul'da tahsil etmiş, akıllı bir adamdır. Onunla bazı gizli konuşmalar yaptık. Fakat görüldüğüne göre onlar bizden istifade teminine yönelik bir hareket takip ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephaneye verelim ve başka yardımlar*

²⁴⁵ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 775-777

yapalım. Buna karşılık her emrimize amade olarak ve icap ederse, Irak harekâtını yapmak için hemen hareket edeceğimi söylüyor.”²⁴⁶ sözleriyle İran’daki rejimin akıbeti konusundaki belirsizliğe değinerek bir noktada ilişkilerin kontrollü olmasının sebebini açıklamıştır. Mülakattan anlaşılacağı üzere; İran’da ırk birliğinin olmaması, ülkeye kuzeyden ve güneyden gelen siyasi tazyiklerin İran devletinin toprak bütünlüğünü parçalayabileceği ihtimalinden dolayı İran’ın siyasi varlığının korunması gerçeği Türkiye’nin bölgedeki çıkarları için gereklilik arz ettiğinden Türkiye bu dönemde İran ile dostluk ilişkilerinin kurulmasının faydalı olacağını düşünmüştür.

Rıza Han da Harbiye Nazırı olduğu bu dönemde Ankara Hükümetine kuşkuyla bakmakla birlikte Türkiye’deki gelişmeleri yakından takip etmiş Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasından sonra gönderdiği telgrafta Türkiye’nin büyük fedakârlıkları sayesinde yapılan şerefli sulhtan dolayı en samimi duygularını bildirmiştir. Karşılıklı menfaatlere de dayalı olan bu samimi siyaset her alanda desteklenmiş hatta 12 Aralık 1923 tarihinde alınan bir kararla; Türkiye’de sık sık kullanılan “Acem” tabirinin İranlıları rencide etmesinden dolayı resmi ve edebi yazışmalarda kullanılması yasaklanmıştır.

Türkiye’de Cumhuriyet ilan edilmesi İran’da aydınlar arasında büyük yankı uyandırmış İran’da da aynı değişikliklerin yapılması gündeme gelmiştir. Ancak Türk hareketinin siyasetle dini birbirinden ayıran özelliği İran’ın tutucu orta sınıfları arasında kuşkuyla karşılanmasına sebep olmuş hatta devletin dinsizleşmesi olarak algılanmıştır. Mustafa Kemal’den sonra Rıza Han cumhuriyetçi bir hareket başlatmışsa da 1924 baharında güçlü bir direnişle karşılaşmış gelen yoğun tepkilere daha fazla dayanamayarak Kum şehrinde yayınladığı bir bildiriyle cumhuriyet idaresine karşı olduğunu ilan etmek zorunda kalmıştır. Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey, 12 Haziran 1925 günü Öğretmenler Cemiyeti Kongresinde yaptığı konuşmada İran’daki hareketin başarısız olması hususunda, “*Şimdiki İran’da bir cumhuriyet hareketinde hiç kimsenin muvaffak olmasına imkân yoktur. Çünkü orada Türk Cumhuriyeti’nin dayandığı aydın subay zümresi, Tıbbiyemizin, muallim mekteplerimizin, Darülfünun şubelerinin ve Tanzimat’tan beri vücuda gelen bütün mekteplerimizin yetiştirdiği şuurlu, müdrük nesiller yoktur; bu nesiller olmasaydı, Türkiye’de cumhuriyet hareketi*

²⁴⁶ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 81-82

*yapılabilir miydi?*²⁴⁷ yorumunu yaparak İran’da cumhuriyetin zihni altyapısının yokluğuna vurgu yapmıştır.

3.1.2 Türkiye’de Cumhuriyetin İlanı ve İran’ın Türkiye’ye Bakışı

İran hükümeti, Anadolu Hükümetiyle, gerek Simko ayaklanması, gerekse birinci cihan harbi sırasında Türk ordularının sınırı ihlal ederek İran topraklarına girmesi sebeplerinden dolayı, sıkı bir ilişki içine girmekten kaçınıyordu. 1921’de İran Dışişleri Bakanı, İngilizlere Sovyet elçisinin kendisine Türkiye, Afganistan ve İran arasında bir ittifak önerisinde bulunduğunu bildirmişti. İran bu öneriyi kabul etmesine rağmen, aslında böyle bir öneriye sıcak bakmıyordu. Çünkü İran, o dönemde dış politikada denge politikası gütmeye çalışıyor ve Türklerin Simko’yla ilişkileri nedeniyle Anadolu hükümetine güven duymuyordu. Nitekim Nisan ayında İran Dışişleri Bakanı, İngiliz Elçisine, Türkiye’den gelen iki bin Kürt milisin İran topraklarını işgal ettiğinden yakınıyor ve Türk milliyetçilerinin İran’da bir Kürt devleti oluşturma planlarının olduğunu söylüyordu. Nisan sonuna doğru ise İran Başbakanı İngiliz Elçisine, Ankara hükümetinden Batı Azerbaycan’daki bütün askeri kuvvetlerini çekmesini istediklerini ve ayrıca Türklerin hiçbir şekilde Kürt isyancılara yardım etmemesi ve Türk unsurlarının İran sınırını aşmamaları için bir takım girişimlerde bulunduğunu bildiriyordu. İran hükümeti, Ankara hükümetinin Simko’ya verdiği desteğe son vermek ve İran Azerbaycan’ına müdahalesinden kaçınması için Ankara’ya gayri resmi olarak Han-ı Şevket isminde bir temsilci gönderdi. Daha sonra ise Ankara ile Tahran arasında siyasi bir antlaşma sağlamak için bir İran diplomatik heyetini Ankara’ya gönderdi. 24 Haziran 1921 günü Ankara’ya ulaşan İran heyetiyle Ankara hükümeti, Afganistan ile imzalanan antlaşmaya benzeyen bir karşılıklı yardımlaşma antlaşması imzalamayı düşünüyorlardı. Ancak bu görüşmeler olumlu sonuçlandıysa da İran tarafı, Ankara hükümetinin Simko’yla olan ilişkilerinin kesilmesini sağlayamadı.²⁴⁸ 1921 başlarında İran, Ankara hükümetiyle ilişkileri geliştirmek, Türkiye’nin Batı Azerbaycan’daki faaliyetlerine son vermek ve Simko meselesi gibi sorunların çözümü için, “fevkalade

²⁴⁷ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 82

²⁴⁸ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 776-777.

sefir” sıfatıyla Eğitim Bakanı Mümtazüddeve İsmail Han’ı Ankara’ya göndermeyi düşünüyordu. Bu doğrultuda Mümtazüddeve, İran’ın Ankara elçisi olarak görevlendirildi.²⁴⁹ Ankara’ya varışında parlak bir törenle karşılanan Mümtazüddeve, Vakıf gazetesine verdiği demeçte, “İki ulus arasındaki kardeşlik bağlarının son zamanlarda daha güçlü bir biçime geldiğini; bundan böyle her iki ulusun felaket ve mutluluklarını karşılıklı olarak birlikte paylaşacaklarını” söylüyordu.²⁵⁰ Mümtazüddeve’nin Ankara’ya elçi olarak atanması, Ankara hükümeti tarafından olumlu karşılanmıştı. İran’ın, Ankara hükümeti nezdinde elçilik statüsünde temsili, kuşkusuz, Ankara’da büyük bir sevinç yaratmıştı. 30 Haziran 1922’de Mustafa Kemal, itimatnamesini sunan Mümtazüddeve’le yaptığı konuşmada, mevcut ilişkileri ve Ankara hükümetinin İran’a bakışını şu şekilde özetlemekteydi. “İran devletinin ve İran halkının samimi hislerini Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetine ve Türkiye halkına ulaştırmak ve mevahibi ilahiden olan eski İslam kardeşliği esasının hatırlanmasının teyidi ile dindaş ve komşu devlet ve milletimiz arasındaki birlik ve dostluğu arttırmak ve sağlamlaştırmak maksadıyla İran devleti aliyesi tarafından zatîlileri gibi kifayet ve liyakati herkesçe bilinen bir zatın Türkiye devleti nezdine fevkalade sefir olarak gönderilmiş olması, Türkiye halkının hakiki ve yegâne temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi’nin ve hükümetinin büyük memnuniyetine sebep olmuştur. Zatiâlinize Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Reisi sıfatıyla hoş geldiniz derim. Desti valalarından büyük bir sevinç ile aldığım işbu mektup muhteviyatının İran devleti ile Türkiye devleti arasındaki bağları ve münasebetleri arttırmaya ve komşuluk hukukumuzu teyide yönelik oluşu ise zaten aynı hissiyat ile mütehasıs olup aynı emelleri besleyen Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini ayrıca sevindirmiş... Memleketimize ayak bastığınız günden beri halkımız tarafından temsil buyurduğunuz İran milletine karşı gösterilen dostane ve kardeşçe tezahüratın devamlı olacağına ve iki Müslüman devletin dostluk ve birliğinin artırılmasına ve sağlamlaştırılmasına yönelik sefirlik vazifelerimizin yerine getirilmesinde Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesine süratle girişileceğine katıyen kanaat buyurabilirsiniz.”²⁵¹ İran’la gelişen bu ilişkiler sonunda Ankara hükümeti, İran’a bir büyükelçi göndermeye karar verdi. 7

²⁴⁹ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 81

²⁵⁰ Barış Cin, a.g.e., s. 48

²⁵¹ Barış Cin, a.g.e., s. 48

Kasım 1922’de, Adana ve çevresi kumandanı Tuğgeneral Muhiddin (Akyüz) Paşa, Ankara hükümetinin Tahran büyükelçisi olarak atandı. Muhiddin Paşa’nın atanma kararnamesinde, “*Adana ve havalisi Kumandanı Mirliya Muhiddin Paşa Hazretlerinin Tahran Sefareti Kübrasına tayini icra vekilleri heyetinin 7.11.338 (07.11.1922) tarihli içtimasında takarrür etmiştir.*”²⁵²denilmekteydi. Ancak, Muhiddin Paşa’nın göreve başlaması Şubat ayını buldu. 7 Şubat 1923 günü Tahran’a varan Muhiddin Paşa, burada büyük bir törenle karşılandı.²⁵³ Muhiddin Paşa, Ahmet Şah’la 22 Şubat 1923’de görüştü ve Şah’a itimatnamesi verdikten sonra sefaret heyetini takdim etti. Muhiddin Paşa’nın Rıza Han’a hitaben okuduğu nutka cevaben, Rıza Han’da şunları söylemiştir. “*...Meveddetamız beyanatınız nihayet derecede mucibi memnuniyet oldu. Ümid ederim ki İran ile temsili âlinizi haiz bulunan (Devleti) muazzama beyninde eskiden beri mevcut olan hüsnü münasebet ve mücaveret ve diyanet alakasını hüsnü kifayetiniz ve karı aşinalığınız hasebiyle her cihetle teyid ve tevsi eder. İki İslam Hükümeti arasındaki revabıtın tezyid ve tesyidine nihayet derecede müstakim. Bu cihetle memur bulunduğunuz vezâifin muvaffakiyetle neticelenmesine mataraf her türlü müsadatın ibrazı için kendi Hükümetime talimatı lâzıme veriyorum. Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin izhar buyurdıkları hissiyatı samimanedan dolayı minnettarım.*”²⁵⁴Muhiddin Paşa’nın İran’a elçi olarak atanmasından sonra, İran hükümeti, Trabzon ve Adapazarı’nda konsolosluk açma girişiminde bulunmuştu. Ancak İran’ın bu isteği, Ankara hükümetince tam olarak karşılanmamış daha sonraları sadece Trabzon’da konsolos bulundurma hakkı tanınmıştı. Mevcut ilişkiler bu çerçevede giderken, İran hükümetinin Aralık 1922’de Ankara’ya daimi elçi olarak “Osmanlı hükümeti” sıfatıyla İstanbul büyükelçisini atamaya çalışması, kısa süreli bir gerginliğe sebep oldu. Mustafa Kemal, Hariciye Vekâleti’nden kendisine gönderilen bu yazının “*Prens Muvahhamoddevle’nin Ankara Hükümeti nezdine görevlendirilmesi*” gerektiği İran tarafına hatırlatıldı. Bu sorun, İran büyükelçisinin Ankara’ya gelişinden sonra da devam etmiş ve sorun 1923 yılının sonbaharına kadar çözümlenememiştir.²⁵⁵

²⁵² Barış Cin, a.g.e., s. 50

²⁵³ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 781

²⁵⁴ Barış Cin, a.g.e., s. 51

²⁵⁵ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları II*, s. 415, 420-433.

29 Ekim 1923'te tarihinde Cumhuriyet ilan edilerek yeni Türk Devleti'nin yönetim biçiminin millet egemenliğine dayanan Cumhuriyet olduğu açıklanmıştır. Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesinden bir gün önce İran'da Rıza Han Başbakan olmuştu. Bunun üzerine Ankara Hükümeti İran'da saltanatın kaldırılması ve yerine Cumhuriyetin ilan edilmesi yönündeki isteğini belirtmeye başlamıştır. Türkiye hem basın aracılığı ile hem de Tahran Büyükelçisi Muhiddin Paşa ile İran'a Cumhuriyet fikrini benimsetmeye çalışmıştır.²⁵⁶ Mustafa Kemal, Tahran Büyükelçisi Muhiddin Paşa aracılığıyla Rıza Han'a bu düşüncesini iletmiştir. Bu doğrultuda Muhiddin Paşa birkaç kez Rıza Han'ı ziyaret ederek Cumhuriyet'in ilanı için teşvik etmiştir. Muhiddin Paşa'nın yerine Tahran Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket Bey (Esental) aracılığıyla da Rıza Han'a Türkiye'nin İran'da cumhuriyet rejimini görmekten memnun olacağı iletildi.²⁵⁷ İran'da yeni bir rejimin kurulmasına destek veren ikinci ülke ise Sovyetler Birliğiydi. İngilizler ise bu teşebbüsten Rusya'nın işine yarayacak gerekçesiyle oldukça tedirgindi. Ama İran'ın içişlerine müdahale ediyor konumuna düşmemek için temkinli davranmakta, karşı çıkışlarını Rıza Han'a ve kamuoyuna doğrudan dile getirmemekteydi.²⁵⁸ Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra 3 Mart 1924'te Halifelik kaldırıldı. Bu gelişme, İran'daki ulema tarafından kuşkuyla karşılanmıştı. Halifeliğin kaldırılması, İran'daki ulemayı rahatsız ettiği gibi iki ülke arasındaki ilişkileri tamamen ortadan kaldırmasa da dostane bir mahiyet kazanmasına bir süreliğine engel olmuştu. Halifeliğin kaldırılması İran'daki Şii ulema arasında devletin dinsizleşmesi olarak algılanmış ve İran'daki Cumhuriyet tartışmalarına kuşku ile bakmalarına neden olmuştur.²⁵⁹ Çünkü İran'da Cumhuriyet ilan edilirse din karşıtlığı bir politikanın ortaya çıkma tehlikesi İran ulemasını endişeye sevk etmişti. Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerin gelişimine kuşku ve endişeyle bakan bu muhalif çevre iki ülke arasındaki ilişkilerin ilk on yılında ağırlığını hissettirmişti. İran uleması Rıza Han'a cephe aldı ve çeşitli gösteriler düzenlendi. Rıza Han, ulemayla yaptığı görüşmeden sonra 1 Nisan 1924'te bir bildiri yayınlarak Cumhuriyet fikrine karşı olduğunu ilan etti. Rıza Han'ın Cumhuriyet ile Şahlık arasında bocalaması ve Cumhuriyetin

²⁵⁶ Baskın Oran, a.g.e., s. 357

²⁵⁷ Mahmut Şevket Esental, a.g.e., s. 10

²⁵⁸ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 785

²⁵⁹ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995) 1919-1939 Dönemi**, Ankara 1996, s. 90

reddedilmesi Ankara da üzüntüyle karşılanmıştı. Ankara'nın İran'daki bu gelişmeleri yakından takip ettiği ve İran'da cumhuriyet ilan edilmemesini önemseydiği anlaşılıyor. Hamdullah Suphi Tanrıöver şu anısını nakleder: *“Bir gün Çankaya’da Reisi Cumhur Hazretlerinin sofrasında beş on arkadaşıyla yemek yiyorduk. Bir telgraf sureti getirip kendilerine takdim ettiler. Reisi Cumhur bu telgrafi yüksek sesle okudu: ‘Serdar-ı Sipah [Rıza Han] Ahuntlarla görüşükten sonra cumhuriyet hareketinin daha vakti gelmediğine hükmetmiş ve bu kararını bir beyanname ile ilan etmiş.’ Gazi Hazretleri, bunun üzerine hoşnutsuzluklarını belirten bir-iki kelime söylediler.”*²⁶⁰

Türkiye ve İran arasındaki bunca dostane münasebete, karşılıklı elçilik faaliyetlerine ve iltifatlarla dolu hitabetlere rağmen iki ülke arasındaki sınır sorunlarının 1932 yılına kadar çözümlenememesi, ilişkilerin daha ileriye götürülmesini engelliyordu.

3.1.3 İki Ülke Arasındaki Sınır Sorunlarının Halledilmesi, Dostluk

Antlaşmaları ve Sadabat Paktı

Türkiye İran sınırı genel hatları ile 1555 Amasya Antlaşması ve 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşması²⁶¹ ile çizilmiş ve bu sınırlar günümüze kadar devam eden sınırın temelini oluşturmuştur. Türk-İran sınırında Osmanlı döneminde birçok kez düzenleme yapılmış ve en son 1913 yılında İstanbul’da imzalanan fakat her iki devletin hükümetleri tarafından onaylanmadığı için geçerliliği tartışmalı olan İstanbul Protokolü 1926 yılına kadar varlığını devam ettirmiştir. Cumhuriyet döneminde Türk-İran ilişkileri genelde dostane bir havada geçmesine rağmen iki ülkenin zaman zaman fikri ayrılıklara düştükleri de olmuştur. Ancak iki ülke liderinin de barışçı bir politika izleyerek üstesinden geldikleri bu sorunlar genellikle sınır problemi ve dış kaynaklı isyanların bastırılması şeklinde cereyan etmiştir. İki ülke arasında sınır sorunlarının çıkmasında etkili olan nedenlerin başında çeşitli etnik unsurları barındıran iki ülkenin diğer ülkeden çekinmesi ve bünyesinde barındırdığı azınlıklar kanalıyla diğer ülkenin tehdidine maruz kalacağı endişesiydi. Türkiye, sınırdaki Kürtlerin İran tarafından desteklendiğini ve bölgede çıkan isyanlarda İran’ın pay sahibi olduğunu düşünerek İran sınırında çıkacak isyanlara müdahale etme noktasında İran’ın daha duyarlı davranmasını

²⁶⁰ Gökhan Çetinsaya, a.g.m., s. 786

²⁶¹ Mehmet Saray, **Türk İran İlişkileri**, Ankara 2006, s. 59-61

istemektedir. İran ise ülkesindeki Azeri ve Türkmenlerin Türkiye tarafından kışkırtılarak ülke bütünlüğünü tehdit etmesinden kaygı duymaktadır. İki ülke arasında sınır sorunlarının yaşanmasında bir diğer önemli husus da iki ülke sınırında bulunan Kürt aşiretlerin sahip oldukları özerk konum ve yabancı devletlerin bu aşiretlere vermiş olduğu destektir. Bu sayede iki ülke sınırını rahat bir şekilde ihlal ederek isyan eden Kürtler, isyan ettikleri ülkelerin takibinden çok rahat bir şekilde kurtulmaktadır. Takip konusunda sınırın dağlık olması ve sınırda gerekli önlemin alınmamış olmasından dolayı iki ülke de sıkıntı çekmekteydi. Sınır isyanlarının bir diğer nedeni de 1913 İstanbul Protokolü ile belirlenen sınırın tam olarak çizilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Antlaşma sonrası oluşturulan sınır komisyonu görevini tamamlayamadığı için sınırda görev yapan kolluk kuvvetleri görev alanlarının bittiği yeri tam olarak bilememektedir.²⁶²

Türkiye, daha kuruluş aşamasındaki yeni İran yönetiminin, Irak gibi İngiliz sömürgesi olmasını istemediğinden Rıza Şah'ın iktidara gelmesini desteklemiştir. Bu arada bölgede oluşabilecek herhangi bir gelişmeye hazırlıklı olabilmek amacıyla 1924 yılında, Şeyh Said isyanının öncesi dönemde sınıra yüz bin dolayında Türk askeri yığınağı da yapmıştır. Musul'u elde bulundurmayı öncelikli bir hedef haline getirmiş olan İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirmek için faaliyetlere girişmiş ve Türk-İran sınırını içinden çıkılmaz bir sorunlar yumağı haline getirmiştir.²⁶³ 1925 yılında ortaya çıkan Şeyh Said isyanı sırasında bazı Kürt aşiretleri Türkiye'nin hâkimiyetini tanımadıklarını ilan ederek isyan etmiş, Ağrı Dağı'nın sarp bölgelerine sığınarak veya İran topraklarına da kaçarak kontrolü güç bir problem haline gelmiştir. Bu gelişmeler üzerine Türkiye ve İran, iki ülke arasında sık sık uyuşmazlıklara ve gerginliklere neden olan mevcut sorunları çözmek için harekete geçmiş yapılan görüşmeler neticesinde ilk resmi antlaşma olan 22 Nisan 1926 tarihli Emniyet ve Muhadenet Muahedesi (Dostluk ve Güvenlik Antlaşması) imzalanmıştır.²⁶⁴ Antlaşma sonrası dönemde iki ülke arasında bir yakınlaşma olmuş ise

²⁶² Baskın Oran, a.g.e., s. 360

²⁶³ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 83

²⁶⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s.119

de sınır sorunları kesin olarak çözümlenememiş ve sınır olayları bundan sonra da sürmüştür.

1930 yılı boyunca Türkiye-İran ilişkilerine damgasını vuran olay, Ağrı isyan'ıydı.²⁶⁵ İsyân, 1930 yazı boyunca devam etmiş ve ancak Eylül ortalarında bastırılabilmişti. Bu isyan hareketi boyunca Türkiye, isyancıların İran tarafından desteklendiği ve İran'ın sınırda gerekli güvenlik önemleri almadığını dile getirmiş ve bu konuda gerekli girişimlerin yapılmasını İran hükümetinden talep etmişti. İran, Türkiye'nin bu isteklerine karşılık, bölgenin engebeli olması nedeniyle sınırda tam olarak egemen olmanın zor olduğunu savunmuş ve ayrıca Türkiye'nin, isyancıları takip gerekçesiyle ortak sınırı sık sık ihlal ettiğini ileri sürmüştü. Ağrı İsyânını hazırlayan koşullar, daha önceki yıllarda yaşanan olaylara dayanmaktaydı. 1925 yılındaki Şeyh Sait isyanı ve bu isyanı takip eden yıllarda bölge sık sık isyan ve ayaklanmalara sahne olmuştu. Bu uygun ortamda Ağrı İsyânı'nı hazırlayan koşullar 1927 yılından itibaren ortaya çıkmaya başladı. 1927 ilkbaharında, Türkiye'de gizli bir Kürt Ulusal Kongresi toplandı.²⁶⁶ Bütün bu hazırlıklardan haberdar olan Türk hükümeti de Kürt bölgelerini kapsayan bir "Genel Müfettişlik" kurumu kurarak basına İbrahim Tali'yi (Öngören) geçirdi. İbrahim Tali ilk iş olarak, bir af kanunu çıkarıldığını ilan etti. Türk hükümeti, olası bir isyan girişimini tam olarak ortadan kaldırmak için isyancılarla görüşme yapmaya karar verdi. Bu doğrultuda milletvekili, asker ve mülki amirlerden oluşan bir heyet asilerin komutanı olan İhsan Nuri ile bir görüşme yaptı.²⁶⁷ 1928 yılı Mayıs

²⁶⁵ Ağrı İsyânları adıyla bilinen isyanlar, Şeyh Sait isyanından sonra başlayıp fasıllarla devam eden üç isyandır. 1930 yılının Eylül ayında son bulmuştur. Bu konu hakkında daha geniş bilgi için; **Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyânları I**, İstanbul 1992, s. 229-234, 291-307

²⁶⁶ "Kongre'de şu kararlar alınmıştı: Tüm Kürt milliyetçi örgütleri dağıtılacak ve bu örgütler Hoybun (Bağımsızlık) çatısı altında birleştirilecek; son Türk askeri Kürt topraklarını terk edene kadar mücadeleye devam edilecek; emir-komuta tek merkezde toplanacak; malzemelik ve cephanelikler oluşturulacak; Kürt-Ermeni uzlaşmazlığına son verilecek. Ayrıca bu Kongrede, İran hükümeti ve "kardeş" İran ulusuyla anlaşma yolu aranması, Irak ve Suriye'deki mandater güçlerle dostane ilişkiler kurulması da karara bağlanmıştı. 1927 Ekim'inde Lübnan'ın başkenti Beyrut'ta düzenlenen bir toplantıda Hoybun'un kuruluşu resmen açıklandı." Barış Cin, a.g.e., s. 68

²⁶⁷ İhsan Nuri, 1893 yılında Bitlis'te doğdu. Erzurum'da Askeri Rüştiyeyi ve İstanbul'da Harp Okulunu bitirdikten sonra Osmanlı ordusunda görev yaptı. Kurtuluş Savaşı'nda Doğu cephesinde, Ermenilere karşı verilen mücadelede önemli hizmetlerde bulundu. Musul sorunu patlak verdiğinde, Diyarbakır vilayetine bağlı Biseri'deki birliklerin başına atandı. Burada görev yaptığı süre boyunca, Kürt devleti kurmak için Kürt kökenli subay ve bölgenin ileri gelen Kürt liderleriyle bir teşkilatlanma içerisine girdi. Kısa bir süre sonra, Türkiye, İran ve Irak sınırının birleştiği yerde bulunan Beytülşebab'ta ayaklanma hareketini başlattı. Ayaklanmanın bastırılmasından sonra önce Suriye'ye daha sonra da Irak'a geçti. Şeyh Sait isyanını duyunca Türkiye'ye döndü ancak Türkiye'de tutunamayarak İran'a geçmek zorunda kaldı. Ağrı Dağı eteklerinde isyan girişimleri görülmesinden sonra, Hoybun Cemiyeti'nin

ortalarında gerçekleşen bu görüşmeye Türk tarafından on iki milletvekili, Karakilise²⁶⁸ (Ağrı) Valisi, Karakilise Jandarma Komutanı, Diyadin ve Beyazıt kaymakamlarından oluşan bir heyet katıldı. Şeyhli Köprüsü mevkiinde yapılan bu görüşmeye İhsan Nuri de atmış atlısıyla birlikte katıldı. Türk delegasyonu, isyancıların mücadeleden vazgeçmesi halinde genel af çıkarılacağını ve İhsan Nuri'ye de ister Türkiye'de isterse Türkiye'nin diplomatik ilişkisi olan herhangi bir ülkede yüksek bir görev verileceğini vaat etti. Bu teklifi reddeden İhsan Nuri, mücadeleden vazgeçmelerinin tek şartının Türk ordu birliklerinin bölgeyi boşaltması ve Kürdistan'ın bağımsızlığının tanınması olduğunu söyledi. Bu isteklerin Türk tarafınca kabul edilmesi mümkün değildi ve görüşmeler bir sonuca varamadan son buldu. Yapılan görüşmelerin bir sonuç vermemesi üzerine Türk hükümeti bölgeye bir askeri operasyon düzenlemeye karar verdi. 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in başkanlığında toplandı ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi (Çakmak) ile 1. Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey'in de hazır bulunduğu bu toplantıda, 1930 Haziran'ında Ağrı'ya karşı tenkil harekâtı yapılması kararlaştırıldı ve karar ilgili makamlara bildirdi. Ancak Bakanlar Kurulu, hazırlıkların tamamlanması için harekâtın Eylül ayına bırakılması görüşünü benimsedi. Ancak yaz boyunca isyancılarla yer yer çatışmalar yasandı. Yaz sonuna kadar harekât için hazırlıklar tamamlandı ve 4 Eylül 1930 tarihinde harekât emri verildi. Bu emir üzerine Salih (Omurtak) Paşa komutasındaki askeri birlikler birçok koldan 7 Eylül sabahı Ağrı dağına taarruza başladılar. Türk hükümeti, İran'la anlaşarak sınırın öbür tarafını kapatınca isyanın sonu da belli oldu. İsyanın önderlerinin bazılarının İran'a kaçması, bazılarının yakalanması üzerine isyan hareketi dağıldı ve kısa süre sonra bastırıldı.²⁶⁹

kararıyla, tekrar Türkiye'ye döndü. Amacı, örgütlü bir gerilla hareketini Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde yaymak ve kitlesel bir halk ayaklanması başlatmaktır. İlk baslarda Erzurum bölgesinde çeşitli faaliyetlerde bulundu ve daha sonra Başkomutan sıfatıyla III. Ağrı isyanını idare etti. Ağrı İsyanı'nın bastırılmasından sonra tekrara İran'a geçmek zorunda kaldı. Uzun yıllar Tahran'da yasayan İhsan Nuri, 18 Mart 1976'da geçirdiği bir trafik kazası sonucunda öldü. Barış Cin, a.g.e., s. 69

²⁶⁸ Osmanlı döneminde Şorbulak olarak anılan ilin adı, Ermeniler zamanında Karakilise olarak değiştirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa zamanında Karakilise ismi değiştirilerek Karaköse diye adlandırılmıştır. Nuh Tufanı ile ilgisinden dolayı Tevrat'ta adı geçen Ararat Dağı ve ülkesinin, Ağrı ve çevresinin olduğu sanılması dolayısıyla Ağrı'ya batılılar tarafından Ararat da denilmektedir. 1834 yılında bucak, 1869 yılında ilçe olan Ağrı, 1927 yılında il merkezi olmuştur. 5137m. yüksekliğiyle Türkiye'nin en büyük dağı olan Ağrı Dağı'ndan dolayı da Ağrı adını almıştır. <http://kurumsal.kulturturizm.gov.tr/turkiye/agri/genelbilgiler#content>

²⁶⁹ Esra Sarıkoyuncu Değerli "Ağrı İsyanlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S.18, (Aralık 2008), s.113-132*; Barış Cin, a.g.e., s. 68-76

Türkiye, sınır tecavüzlerinin artması üzerine bölgede huzur ve güvenliğin sağlanamaması nedeniyle İran Hükümeti'nden sınırların tespiti ve güvenliğinin sağlanması için girişimde bulunmasını talep etmiştir. Bu talep üzerine iki taraflı kurulan komisyonlar konu üzerinde müzakereler yapmış 1931 yılında sınır üzerine komisyon görüşmelerinin sürdüğü sırada yine İran'dan Türkiye'ye girmiş olan göçerlerin sınır dışına çıkarılmasıyla, kısa süre sonra komisyonlar iki ülkenin sınırı konusunda anlaşmaya varmışlardır.²⁷⁰ 1930'da "güvercin" kabul edilen Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey geri çağrıldı ve yerine "şahin" olarak nitelenen Hüsrev Bey (Gerede) yeni Tahran Büyükelçisi olarak atandı. Hüsrev Bey Tahran'da Türkiye'nin sert ve kararlı tutumunu yansıttıktan sonra uzun süren görüşmeler, Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Bey'in (Aras) de Tahran'a gelmesiyle bir sonuca vardı. İran, Türkiye'nin yarattığı fiili durumu ve toprak değişimini kabullendi. Sonuçta, 23 Ocak 1932'de Tahran'da biri sınır sorununun çözümü ve diğeri de hukuksal alanda işbirliği konularında iki antlaşma imzalandı. 1934'te de arazi üzerinde sınır tespiti bitirildi. Görüşmeler sırasında küçük bir arazi konusunda uzlaşma sağlanamamış ve bu kısım ile ilgili sorunun hakeme götürülmesine karar verilmişti. Türkiye-İran sınır anlaşmazlığında seçilen hakem ilginç bir kişiydi. Şah Rıza Pehlevi.²⁷¹ Şah Türkiye lehine karar verdi. 23 Ocak 1932 antlaşmalarının ardından, 27 Mayıs 1937'de imzalanan bir antlaşmayla sınıra günümüzdeki şekli verildi. Bu antlaşmaya göre Ağrı Dağı tümüyle (Küçük Ağrı dâhil) Türk tarafında kalacak ve karşılığında Van'ın Kotur bölgesinden verimli arazi

²⁷⁰ İbrahim Erdal, a.g.m., s. 83

²⁷¹ Türkiye ve İran arasında devam eden sınır görüşmeleri esnasında taraflar bir bölge üzerinde ihtilafa düşüyorlar ve görüşmeler çıkmaza giriyor. Bu durumu Hüsrev Gerede hatıralarında bu durumu şöyle anlatıyor: "... İran tarafı müzakereyi kesmiş, Şah Hazretlerine sormadan bir şey yapamayacaklarını zımnen ihsas etmişti. Vaziyeti "Furugi" Hanın yanındaki hariciye vekilimize anlattım. Sür'ati intikal sahibi Tefik Rüşti Bey derhal büyük Gazi'nin direktifine dayanarak "Görülüyor ki bu işi bizler halledemeyeceğiz. Ben Şah Hazretlerinin hakemliğini Hükümetim namına kabul ediyorum" dedi. "Furugi" Han beklediği bu ani siyasi taarruz karşısında şaşaladı. "Peki Efendim. Bir kere Şah Hazretlerine arz edeyim." Demekten başka çare bulamadı. Ertesi gün İran Şahı Hazretleri teklifimizi kabul buyurdıklarını irade etmek suretiyle müz'ic yorucu hudud işlerinin neticelenmesi müyesser oldu." Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 207; "Ağrı Dağı çevresindeki Türk-İran sınır konusunda yapılan görüşmeler bir ara bozulacak gibi olmuştu. Bunun da nedeni, iki tarafın da stratejik güvenlik bakımından üzerinde durduğu küçük ama önemli bir tepeydi. Ancak bu ölü nokta iki devlet başkanının iyi niyeti sayesinde aşıldı. Görüşmeler için Tahran'da bulunan Tefik Rüşti'nün, Gazi'den aldığı talimat üzerine, İran Şahı'nın hakemlik etmesini istemesi, İranlıları şaşırtmıştı. Yüksek rütbeli bir kurmay subay, haritalar getirerek, İran görüşünü savunmak için Şah'ın önüne yaydı. Ama o sırada, Şah'ın söylediğini dinlemediğini ve haritaya değil, kendisine baktığını fark etti. Şah, subayın sözünü keserek: "Beni ilgilendiren bir tek şey var." dedi. "O da Türkiye ile olan dostluk bağlarımız." Bunun sonucunda, sınır çizgisi, Türklerin lehine olarak, dağın sırtını izler şekilde geçirildi. İranlıların da itibarı korunmuş oldu.", Lord Kinross, **Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 2007, s. 532

verilecekti. Bu tarihten sonra, sınır üzerinde yeni yöntemlerle işaretleme çalışmaları görülecekse de, konu tümüyle gündemden düştü. Böylece, 10 yıldan uzun bir süre devam eden Kürt aşiretlerinin yarattığı sınır sorunu çözüldü. İlişkilerdeki temel sorunun ortadan kaldırılmasının hemen ardından, 1932 yılının başlarında Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın Tahran'a gitmesi ile iki devlet arasında dostane bir şekilde gelişen ilişkiler imzalanan sınır antlaşması ile daha da artmıştır. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ve İran Dışişleri Bakanı Furugi Han'ın imzalamış olduğu bu antlaşma iki ülke arasındaki sınır meselesine kesin çözümü getirmesinin yanında Kasım 1932'de imzalanacak diğer antlaşmalara da zemin hazırlamıştır. İran Dışişleri Bakanı Furugi Han hem Tevfik Rüştü Bey'in ziyaretine mukabelede bulunmak hem de yeni antlaşmalar imzalamak için Ekim ayında Ankara'ya gelmiştir. Furugi Han'ın ziyareti sırasında Ankara'da 5 Kasım 1932'de, 1926 Antlaşmasının ve 1928 ek protokolünün maddelerini tekrarlayan iki antlaşma (Dostluk Antlaşması ile Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması) imzalandı.²⁷²

İki ülke arasındaki ilişkilerin en üst noktaya ulaştığı bu dönemde, İtalya Diktatörü Mussolini'nin Doğu Akdeniz bölgesinde yayılcı bir siyaset izlemeyi sürdürmesi, ikili dostlukların ortak bir işbirliğine dönüştürülmesinin gerekli olduğu kanaatini doğurmuştu. İtalya'nın, Milletler Cemiyeti'nin kararlarını ihlal ederek Habeşistan'ı işgale girişmesi, Türkiye'yi Doğulu devletlerle bir Pakt çerçevesi içinde münasebetler kurmaya sevk etmişti.²⁷³ Haziran 1930'da bağımsızlığını kazanan Irak da, iki güçlü komşusu İran ve Türkiye'yle yakınlaşmak istiyordu. Bu amaçla Temmuz 1931'de Irak Kralı Faysal ve Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuşlar ve bu ziyaret sonrası iki ülke arasında alt seviyede devam eden bir görüşmeler dizisi başlamıştı. 1933 yılında ise Irak, Türkiye- İran ve Irak arasında bir saldırmazlık antlaşması imzalanması önerisinde bulundu. Türkiye ise bu teklifi, yapılacak antlaşmada İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin de bulunması gerektiğini söyleyerek cevapladı. Türkiye, Irak'ın dış politikasında etkili olan İngiltere ile yakın ilişkiler içinde olduğu Sovyetler Birliği'nin bulunmadığı bir saldırmazlık antlaşmasının uzun soluklu olamayacağını düşünüyordu. Türkiye'nin isteği doğrultusunda iki ülkeye

²⁷² Baskın Oran, a.g.e., s. 362-363; Mehmet Köçer, "Ağrı İsyanı (1926-1930)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* XIV/2, s. 384, Elazığ 2004

²⁷³ Mehmet Gönlübol Cem Sar, a.g.e., s. 106

teklif götürüldü. İngiltere teklifi reddetmiş, Sovyetler ise teklifi olumlu karşılamış ve antlaşmaya Afganistan'ın da alınmasını istemişti.²⁷⁴ Ancak, İngiltere'nin yapılacak antlaşmaya katılmama kararı alması ve büyük devlet olarak Sovyetler Birliği'nin katılması bölge devletleri için dengeyi bozabilirdi. Zaten böyle bir şeyi İngiltere'nin etkisindeki Irak kabul edemezdi. Bu durum Sovyetler Birliğine anlatıldı ve Sovyetler Birliği, antlaşmaya İngiltere'nin katılmayacağını göz önüne alarak, yapılacak antlaşmaya engel çıkarmayacağı garantisini verdi. Bunun üzerine, Türkiye, Irak ve İran yapılacak antlaşma metni üzerinde anlaştı ve 2 Ekim 1935'te Cenevre'de parafe edildi. Cenevre'de parafe edilen bu antlaşma çerçevesinde, Türkiye ve İran arasında gelişen ilişkiler, pek çok konuyu içine alan ve 1937 yılının Ocak ve Nisan ayları arasında Tahran'da imzalanan birçok antlaşmayla sonuçlandı. İmzalanan bu antlaşmalar şunlardır: 7 Ocak tarihli Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Antlaşma; 14 Mart tarihli İkamet Antlaşması, Suçluların iadesi ve Adli Müzaheret Antlaşması, Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Antlaşma, Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Antlaşma, Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması; 20 Nisan tarihli Hava Seyrüseferi Antlaşması, Baytari Antlaşması, Trabzon-Tebriz-Tahran Transit Yolu Antlaşması.²⁷⁵ İmzalanan bu antlaşmalar, 7 Haziran 1937 günü TBMM'de onaylanarak kabul edildi.²⁷⁶ Türkiye-İran ve Irak arasında Cenevre'de görüşülen antlaşma metninin, doğrudan imzalanmayıp önce parafe edilmesi Irak'ın tutumundan kaynaklanmıştı. Nitekim Irak hükümeti Afganistan ve Suudi Arabistan'ın, (Irak, Suudi Arabistan'ın da yapılacak antlaşmaya katılmasını istiyordu) kesin kararının henüz belli olmadığını, daha da önemlisi, Irak-İran sınır uyuşmazlığı (Şattularap sorunu) konusunda Bağdat'ta sürdürülen görüşmelerde daha bir sonuca varılamadığını Ankara'ya bildirmişti. Türkiye ise antlaşmanın bir an önce imzalanmasını istiyordu. Afganistan ve Suudi Arabistan'ın eşit koşullarda katılma işinin üç Dışişleri Bakanının ilk buluşmalarında bir formüle bağlanabileceği görüşündeydi. Yapılan görüşmeler sonunda, yapılacak antlaşmaya Afganistan'ın dahil edilmesi kabul edilmiş, Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Suudi Arabistan'ın üzerinde durulmamıştı. Antlaşmanın imzalanmasının önünde tek engel olan İran-Irak arasındaki Şattularap sorunu ise, Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü

²⁷⁴ Baskın Oran, a.g.e. , s. 367.

²⁷⁵ Mehmet Gönülöbol Cem Sar, a.g.e. , s.107; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam III**, İstanbul 2011

²⁷⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, XIX**, (Yetmiş ikinci, 07.06.1937 Pazartesi), s. 99-138

Bey'in çabalarıyla, iki ülke arasında Tahran'da 4 Temmuz 1937'de imzalanan antlaşma ile ortadan kaldırıldı.²⁷⁷ Antlaşmanın imzalanması için bir engel kalmayınca, 8 Temmuz günü Tahran'da Türkiye, İran, Irak ve Afganistan'ın Dışişleri Bakanları arasında, "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Saldırmazlık Antlaşması" imzalandı. Rıza Şah'ın 'Sadabat' adlı yazlık sarayında imzalandığı için, "Sadabat Paktı" olarak da bilinen bu antlaşma, on maddeden oluşuyordu.²⁷⁸ Antlaşma, TBMM'de 14 Ocak 1938 günü onaylandı ve antlaşmaya taraf olan diğer devletlerin de onayından sonra, 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girdi. Antlaşmanın imzalanmasından sonra, ayrı bir protokol imzalanarak bir konsey kurulmuştur. Konseyin bir sekreteryası kurulmuş ve konseyin yılda en az bir defa Cenevre'de toplanması öngörülmüştür. Konsey başkanlığını ise, antlaşmaya taraf devletlerin dışişleri bakanlarınca sırayla yürüteceği şeklinde karara bağlanmıştı. Konsey kurulur kurulmaz ilk toplantısını 23 Eylül 1937'de Cenevre'de yapmış ve ilk karar olarak, Milletler Cemiyeti Konsey'inde Türkiye'den boşalacak yere İran'ın aday gösterilmesi kabul etmişti.²⁷⁹ Sadakat Paktı'nın imzalanması resmi çevrelerde ve basında olumlu karşılanmıştı. Dört devlet başkanı tarafından birbirine gönderilen telgraflarda Pakt'ın Orta Doğu'da barışın devamı için zaruri olduğu belirtiliyordu. Türkiye ise yapılan bu antlaşmayla, Doğu sınırlarını güvenlik altına almıştı. Böylece Türkiye, Batı'da Balkan Antantı, Doğu'da Sadabat Paktı'nın kurulmasını sağlayarak, yaklaşan İkinci Dünya Savaşı öncesinde sınırlarını güvenlik altına almıştı. Gerçi Sadabat Paktı, Balkan Antantı gibi bir ittifak antlaşması değildi. Ancak herhangi bir saldırıya karşı caydırıcı niteliği taşıyordu ve Orta Doğu'da bu alanda imzalanmış ilk dayanışma antlaşması olan bu pakt, Ege Denizi'nden Basra Körfezi ile Himalayalara kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturmuştu.

3.2 Rıza Şah ve Atatürk İnkılâpları

I.Dünya Savaşının ardından Orta Doğu'daki modernleşmenin önemli bir savunucusu olarak, teknolojiye geri kalmış ulusunun tek bir nesilde Batı'yı yakalaması

²⁷⁷ Barış Cin, a.g.e., s. 102

²⁷⁸ "Rıza Şah Pehlevî, Şimran'da kendisi için vaktiyle bir saray yaptırmıştı. Adı da "Sadabâd" yâni "saadet yeri" idi." Prences Süreyya, a.g.e., s. 57; Sadabat Paktının tam metni için bakınız; Mehmet Saray, a.g.e., s. 294-295

²⁷⁹ Ender Yıldırım, *Türkiye-İran İlişkileri (1918-1960)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009 s. 65

için büyük bir çaba ve azim gösterdi. Bu hareket, Osmanlı İmparatorluğu döneminde aynı sıkıntıları çekmiş komşu milletler için de fevkalâde önemli bir tecrübeydi. Atatürk, nutuklarında ve icraatlarında sadece kendi halkına değil, aynı zamanda İranlılara, Iraklılara, Afganlılara da hitap etti. Rıza Şah oldukça gururlu bir kişi olmakla birlikte, modernleşmede takip ettiği hırslı programında Atatürk'ten ilham aldı.²⁸⁰ Gazi'ye büyük bir hayranlık beslediği onu yakından tanıyanlar tarafından iyi bilinir. Ayrıca reformlarının esas mimarları olan Avrupa eğitilmiş ve görgülü Abdül Hüseyin Teymurtaş²⁸¹ ve Ali Ekber Dâver'in²⁸² her ikisi de Atatürk'ten derinden etkilenmiş kişilerdi. Atatürk'ün ve Rıza Şah'ın önemli reformlarının tarihlerinde bir karşılaştırma yapılırsa, benzerlikler açıkça fark edilebilir. Örnek olarak; Atatürk'ün Medeni kanunu 1926'da yayınlandı; Rıza Şah'ın Medeni kanununun ilk kısmı 1928'de ortaya çıktı; Atatürk'ün ceza yasası (İtalyan ceza kanununu esas alan) 1926'da yayınlandı; Rıza Şah'ın ceza yasası taslağı (İtalyan ceza hukukundan etkilenen) da aynı yıl ortaya çıktı. Türkiye'de laik mahkemeler ilk kez 1924'de kuruldu, bunların İran'daki ilk kuruluş tarihi 1936'dadır; Türkiye kapitülasyonları 1923'de kaldırdı. İran 1928'de; Türk Dil Kurumu 1935'de kuruldu; bunun İran'daki benzeri olan Ferhengistân 1935 yılında açıldı. Türkiye'de bütün geleneksel unvan ve lâkaplar 1934'de yasaklanırken; İran'da 1935'de yasaklandı. Atatürk'ün şapka kanunu 1926'da çıkarıldı; İran'daki Pehlevi Başlığı (Külâh-ı Pehlevi) 1928'de mecburi tutuldu. Türkiye'de peçe giyilmesinden vazgeçirme çabaları 1925'de başlatıldı; İran'da peçenin ilgasına yönelik ilk adımlar 1928'de atıldı.²⁸³ Rıza Şah ile Atatürk oldukça iyi anlaştilar ve Şah Türkiye'den

²⁸⁰ Farah Pehlevi, a.g.e., s, 124

²⁸¹ "Saray Bakanı Mirza Abdül Hüseyin Timurtaş (Serdar Muazim Horosani) 1934 yılındaki ani ölümüne kadar Britanya temsilciliğinin sözleriyle ülkede "Şahtan sonra en güçlü adamdı." Horasan'ın zengin toprak sahibi ailelerinden birinden geliyordu. Çarlık Rusya'sında askeri akademiden mezun olmuştu. 1915'te ülkesine geri geldikten sonra mali komisyonlarda görev almış, horasan vekili olarak parlamentoya girmiştir. Şah ona Cenab-ı Eşref unvanını vermiştir. Zimmetine para geçirdiği iddiasıyla Şah tarafından hapse atılmıştır. Burada gıda zehirlenmesi nedeniyle ölmüş, bazı rivayetlere göre de öldürülmüştür." Ervand Abrahamian, **Modern İran Tarihi**, İstanbul 2011, s. 101

²⁸² "Soylu bir soyadı taşımayan birkaç bakandan biri olan Dâver önemsiz bir devlet memurunun oğluydu. Meslek hayatına posta ve telgraf bakanlığında başlamış, 1910'da Şahın çocuklarının İranlı öğretmenlerine hizmet etmek üzere Cenevre'ye gönderilmişti. Oradayken İsviçre'deki bir üniversitede hukuk okudu. Geri dönünce öncelikle hukuk reformu gerektiğinden söz eden bir gazetede yayın yönetmeni oldu; serbest avukatlık yaptı. Dördüncü ve Beşinci meclislerde Veramin'den vekil seçildi ve Kurucu Mecliste tahtın sorunsuz el değiştirmesine izin veren yasa taslağını hazırladı. Bu başarısından ötürü Adalet Bakanlığına getirildi. Mali yolsuzluklarla suçlanarak hapse atıldı. Burada elli yaşındayken kalp krizi geçirek öldü." Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 101-102

²⁸³ Pierre Oberling, "Atatürk and Reza Shah", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 1987, (Ankara 1994)**, s. 651-659

dönerken oldukça memnundu. İki lider, milletlerini modernleştirmenin en iyi nasıl olacağı hakkında fikir alışverişinde bulundular. Rıza Şah'ın sıkıntısı İran'a döndüğünde nüksetti. Onu karşılayan vekillerinden birisi İran'da kalkınmanın Türkiye doğrultusunda olduğunu teyid edince, Şah onun sözünü keserek devam etti. *"Böyle ileri hedefler koyarak, İran'ın ilerlemesine mani olursunuz... Bugün için iyimserliğe yol açacak hiçbir şey olmuyor "* Şah, *"Türkiye'nin ilerleme ve gelişmesinin Atatürk'ün tecrübeli ve yurtsever kadrolarına dayandığını"* ifade ederken,²⁸⁴ İran'ın geri kalmışlığında kendi yönetiminin üyelerini de sorumlu tutuyordu. Bununla beraber Rıza Şah bütün durgunluğuna rağmen Türkiye ziyaretinden oldukça faydalandı ve bu doğrultuda işe koyuldu. Neticede bu seyahati takip eden iki yıl kariyerinin en üretken dönemi oldu. 1935'de karma halk okulları açıldı, Tahran Üniversitesi ve Ferhengistân kuruldu, kıyafet kanunu kabul edildi. Tahran'daki Kadın Kültür Merkezi resmi bir törenle açıldı. 1936'da bütün okullarda yetişkinler için akşam sınıfları kurulması karara bağlandı, adli sistem yeniden düzenlenip laikleştirildi.

Rıza Şah, Gazi'nin sıradan bir kopyası şeklinde, sık sık iddia edildiği gibi Batı medeniyetinin parlaklığıyla onun içeriğinden daha fazla ilgileniyordu. Bu iddiayı teyid eden bazı gerçekler vardır. Rıza Şah'ın açıkça mantıksız kararlar vermeye sürüklendiği ve bu hadiselerde daha fazla görünüşlerle ilgilendiği bir gerçektir. Ne sanatçısı ne de modern bir orkestrası olmadığı halde, Tahran'da bir opera binasının inşa edilmesi buna bir örnektir. Bütün Avrupa şehirlerindeki gibi, Tahran'ın ana caddelerindeki binaların en azından ikisinin çok katlı olması Şah'ın böyle resmi emirlerindendi. Tahran'a su tesisatı kurulmaması dahi onun kararıydı, çünkü insanlar boruları göremeyecekti. Kendisinin Mazenderan'daki köy modeli, Atatürk'ün Ankara'daki çiftliğinin basit bir karikatürüydü. Ayrıca develere karşı (ez şotor be motor / deveden motora sloganıyla) yürüttüğü kampanyası ülke ekonomisi için gerçekten zararlı olmuştu.

İran Batıyla sadece birkaç bağa sahipti ve batılı bir eğitim alan veya teknik bilgiye sahip çok az İranlı mevcuttu. İran, Türkiye'deki gibi bir idari düzen şekline sahip değildi. İran'daki Şii din adamları, XIX. yüzyılda idari ve iktisadi özerkliklerini kaybeden Türkiye'nin Sünni ulemasından daha fazla güce ve zenginliğe sahipti.

²⁸⁴ Celal Metin a.g.e., s. 317

Bununla birlikte İran'daki tüccarlar ulema ile yakın müttefik olarak kendilerine muhafazakâr bir kalkan tesis ettiler.²⁸⁵ İran'da sadece birkaç karayolunun dışında demiryolu da yoktu. İran nüfusunun üçte birinden fazlası göçebeydi ve bunlar Türkiye'dekilerden çok daha aşırı bir şekilde sadece kendi liderlerine itaat ederlerdi. Hâlbuki Atatürk Türk ordusuna itimat edebilirken, İran'ın modern manada bir ordusu mevcut değildi. En son olarak da İranlılar hayret verici bir sırayla, üretkenliklerini önleyen ve enerjilerini tüketen sıtma, amipli dizanteri ve afyon müptelalığı gibi salgın hastalık belasına uğradılar. Rıza Şah, ülkesinde düzeni kurmaya ve özen gösterdiği sağlığın ıslahı meselesinin kendi inhisarında kalmasına çaba gösteriyordu, ne var ki hükümdarlığının ilk yıllarında birçok sahadaki reformlarda Atatürk'ü yakalayamadı. Diğer yandan, Rıza Şah'ın Atatürk kadar radikal bir tarzda bilerek tatbik etmediği reformlar da vardı. Kendi idaresine mahsus reformlarda bu kesinlikle doğrudu. Atatürk yeni bir devlet ve yeni bir ülke kurdu. Bunu yapmak için Osmanlı geçmişiyle bütün bağlarını koparmak zorundaydı ve bu ancak saltanat ile halifeliğin kaldırılmasıyla sağlanabilirdi. Oysa Rıza Şah sadece, şanlı geçmişe sahip eski bir ülkeyi, modern biçimde yeniden canlandırmak ve yaratmak istedi.

Rıza Şah'ın cumhuriyetçi bir idare şekli kurmaktan çekinmesinin kabul edilebilir nedenleri de vardı. 1924'de Başbakan olduğunda bu fikirle cesurca meşgul oldu. Ancak, çeşitli hadiseler onu bu projeye devam etmekten alıkoydu. Bu sırada ülkenin kontrolünde tam olarak yetkili değildi ve güç kazanması tüccarların ve ulemanın desteğine bağlıydı. Bu sınıflar Türkiye'deki anlayışta bir devletin kurulmasında ve halifeliğin kaldırılmasından dolayı huzursuz olduklarından cumhuriyet ilan edilmesinin kesinlikle karşısındaydılar. Ayrıca onlar, İran'ın cumhuriyetçi bir idare ile yönetilmesi durumunda, doğrudan dini bir devlet olarak Şiizmle alâkasının kesileceği sonucuna inandırıldılar. Kabile liderleri ve ulema Rıza Şah'a cumhuriyet karşıtı telkinlerde bulundular. Rıza Şah'ın 1 Nisan 1924'de *“tereddüt edilen cumhuriyetçi idare şeklinde ilerleme sağlanırsa ülkenin refahı daha iyi olacaktır.”* şeklindeki açıklaması bu

²⁸⁵ Celal Metin a.g.e., s. 316-317

kimseleri şaşırttı. Fakat sonunda onların karşısında direnemeyeceğini anlayınca Rıza Şah bu fikrinden vazgeçti.²⁸⁶

Dil açısından bakılırsa, Atatürk ve Rıza Şah'ın ikisi de dile dayanan Avrupa tarzı bir milliyetçiliği savundular. Ancak, Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin getirilmesinde ayrıldılar. Atatürk Latin alfabesine geçilmesine taraftardı. Çünkü Batıya dönük yeni fikirler geliştirilmesi için Türklerin kültürel miras ve baskıdan kurtarılması gerekecekti. Okuma yazma bilmeyenlere bunları öğretmek de kolay olacaktı. Böylece Türklerin Avrupa dillerini öğrenmeleri ve Batı teknolojisini kazanmaları kolaylaşacaktı. Rıza Şah Arap alfabesinin kalmasından yanaydı. Çünkü o alfabe İranlıların kendi kültürleriyle şeref kazanmalarına daha uygundu. Kur'an Arapça harflerle yazıldığı gibi, Firdevsî, Hâfız, Nizamî ve Ömer Hayyam'ın eserleri de böyleydi.

Bununla beraber Rıza Şah, duygusallığa kapılma savaşında çok cesur olmalıydı. Bunlardan birisi kadınların açılması meselesiydi. Yaygın inanışın tersine Atatürk Türkiye'de türbanı gerçekte asla yasaklamadı. Öte yandan İran'da 1928-1936 arasına yayılan bir dizi uygulama vasıtasıyla peçe resmen yasaklandı. Her şeyden önce bu çelişki garip görünmektedir, çünkü kadınları özgür kılmaya yönelik reformlarında Rıza Şah, genellikle Atatürk kadar radikal yaklaşımlarda bulunmamaktadır. Rıza Şah'ın ülkesinde herhangi bir değişikliğe, sadece mecburiyetler sebep olmuştur. 1934'de Bakanlar Kurulunda yaptığı bir konuşmada şunları ileri sürmüştü: *“İran ne kadar ilerlerse ilerlesin, ya da uygarlık ne kadar onun payına düşerse düşsün, İran'ın ilerleme boyutu benim zorlayıcı kanunlarımın ve şahsi otoritemin sonucu olacaktır. Eğer bu otorite olur da kendi fonksiyonunu yitirirse, ilerleme o noktada kesinlikle duracaktır.”* Ne olursa olsun, bir kısım gücümüş din adamlarının ve diğer tepki kitlelerindeki protesto fırtınası sırasında, reformlarında hırslanan Rıza Şah, şahsi otoritesinin gücünü hissetti ve ihtilafı yasalarla devam etmekte çok fazla inatçılık gösterip, şiddetle, bastırıcı önlemler altında bu tehdide karşılık verdi. İki olay Şahtaki artan duygusallığın miktarını açıkça gösterdi. 1928'de Şahbanu ve maiyeti, Hz. Fatma'nın Kum'daki makamında düzenlenen Nevruz kutlamalarına sadece ince türbanlar giyerek katıldılar. Buradaki din adamlarının lideri, halkın içinde Şahbanu'yu azarladı. Bunun üzerine Şah

²⁸⁶ Pierre Oberling, a.g.m., s. 651-659

derhal Kum'a gelerek türbeye çizmeleriyle girdi. Din adamının sakalından yakaladı ve toplanan kalabalığın önünde sakalını keserek onu vahşice dövdü. İkinci hadise bütün İran okullarındaki bayan öğretmen ve kız öğrencilerin türbansız görünmeleri emrinin çıkarıldığı ve bundan böyle hiçbir ordu mensubunun ortalıkta peçeli bir kadınla görünemeyeceği hakkında bir kararın duyurulduğu 1934 yılında meydana geldi. Bu yaptırımlar kutsal Meşhed şehrinde bir kargaşaya sebep oldu ki, burada öfkeli mollalar hükümet güçlerine çok sert bir şekilde saldırdı ve hacıları onlara karşı direnmeye kışkırttılar. Rıza Şah derhal bir askeri birliği mabede göndererek çok sayıda göstericiyi makineli tüfek ateşine tuttu.²⁸⁷

Neticede Atatürk ve Rıza Şah aynı ölçekte değerlendirmeye uygun değildir. Bunun yerine Rıza Şah'ın Atatürk'ü izlemeye çalıştığı veya taklit ettiği söylenebilir. Rıza Şah ile Atatürk arasında birçok benzerlik sıralanabileceği gibi çok fazla farklılık da bulunabilir. Rıza Şah'ın reformlarının Atatürk'ünkiler gibi birbirine bağlı, bütünlük içerisinde olduğu söylenemez. Atatürk'ün tersine Şah iyi tasarlanmış bir programla organize olmuş bir devrimci hareketin başında değildi. Yine de her iki önder şahsiyet tarihsel süreçte her iki ülkenin modernleşme çabalarına damgalarını vurmuşlardır.

3.3 Rıza Şah'ın Türkiye Seyahati

Türkiye ve İran arasında imzalanan dostluk antlaşmalarıyla beraber Türk-İran ilişkileri her bakımdan olumlu bir seyir izlemeye başladı. İki ülke arasındaki bu yakınlaşmadan sonra Rıza Şah Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyaret ederek Gazi Mustafa Kemal Paşa ile görüşeceği haberleri basında yayınlanmaya başladı. Atatürk'ün Rıza Şah Pehlevi ile görüşmesinin ilk belirtileri Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey'in 1932'de imzalanan antlaşmadan sonra Ankara'ya geldiği günlere rastlamaktadır. Atatürk, imzalanan sınır anlaşması ile iki ülke arasındaki en önemli sorunun ortadan kalktığını belirterek Rıza Şah Pehlevi ile tanışmak istediğini Hüsrev Bey'e söylemiştir. 18 Haziran 1932'de gerçekleşen Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ile Hüsrev Bey'in görüşmesinde Gazi, Şah ile tanışmak istediğini, ancak kendisinin seyahatine bu sıralarda imkân bulunmadığından ve Şah'ın da İran'dan fazla uzaklaşamayacağını

²⁸⁷ Pierre Oberling, a.g.m., s. 651-659

düşündüğünden uygun bir zamanda hudut civarında görüşebileceğini selamlarıyla beraber uygun bir şekilde Şah'a iletmesini istemiştir.²⁸⁸

Hüsrev Bey, 1932 yılının Ağustos ayında Rıza Şah ile görüşerek Atatürk'ün isteğini bildirmişti. Hüsrev Bey, Ankara'ya gönderdiği 8 Eylül 1932 tarihli raporunda seyahat meselesine değinmişti. Raporda, Hüsrev Bey, Atatürk'ün görüşme isteğini Rıza Şah'a iletmiş, Şah da cevaben şunları söylemişti. *“Ben esasen Gazi Hazretleri'ni Ankara'da, makamlarında resmen ziyaret etmek kararındayım. Fakat bu arzumu iki nihayet üç sene sonra mevki fiile koyabilirim. Maahaza bundan evvel önümüzdeki sene tesadüfi bir şekilde hudut üzerinde buluşmak ve tanışmak fikrinizi pek tasvip ederim. Gazi Hazretleri'nden vaki olacak işarete intizaren müştaki olduğum böyle bir mülakata hazırım.”*²⁸⁹ Hüsrev Bey, Ocak 1933'te Rıza Şah'la yeni bir görüşme yapmıştı. Bu görüşmede Hüsrev Bey, Şah'a yazın sınır civarında bir buluşma hakkındaki arzularını hatırlattığını, bunun üzerine Şah, eğer siyasi vaziyet bu yaz görüşmeyi icap ederse böyle bir seyahati sevinçle yapacağını ve fakat arzusu gelecek yaz Ankara'ya giderek Reisicumhur Gazi Hazretlerini makamında ziyaret etmek olduğunu tekrarlamıştı. Rıza Şah, Atatürk ile sınırda buluşmak ve görüşmek hususunda şunları söylemişti. *“Sabırlı bir adam olduğum malumdur. Fakat iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleri ile buluşmak ve tanışmaktır. Bunun için kararım on sekiz ay kadar sonra, yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reisicumhuru Gazi Hazretleri'ne resmi ziyaret yapmak, ondan sonra hususi bir şekilde “incognito/tebdili kıyafet” İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmi ziyaret yapacak değilim.”*²⁹⁰ Ankara hükümeti, İran Şahı'nın bu kararını memnuniyetle karşılamış ve Şah'ı 1933 yılı sonlarında Hüsrev Bey aracılığıyla resmen Türkiye'ye davet etmiştir.²⁹¹ Bu davet Rıza Şah'ı çok memnun etmişti. Hüsrev Bey Ankara'dan gelen bu davet telgrafını iletikten sonra Ankara'ya bir telgraf göndererek şunları yazmıştır: *“Reisicumhur Hazretlerinin, Şah Hazretlerini ilkbaharda Ankara'ya davet buyurdıklarını bizzat Şah Hazretlerine arz ettim. Pek mütehasıs ve müteşekkir oldular. Çok özledikleri Gazi Hazretlerini görmek emelinin bu*

²⁸⁸ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 263

²⁸⁹ Hüsrev Gerede, a.g.e., s. 263-264

²⁹⁰ Ender Yıldırım, *Türkiye ve İran İlişkileri 1918-1960*, İstanbul 2011, s. 84

²⁹¹ Barış Cin, a.g.e., s. 82

karşılıdı.²⁹⁷ Buna ek olarak Şah'a refakat eden araç kafilesi için tören yapıldı. Şeref kıtaları her iki tarafta hazır bulunurken çevre Türk ve İran bayraklarıyla donatıldı. Şah'ın konvoyu sınırı geçerken şeref kıtası ilk önce birbirlerine dönerek kendi milli marşlarını çaldıktan sonra merasim kıtası kenara çekilerek Şah'a yol açtı. Şah yaya olarak hudud üzerine yapılan takın altından Türk sınırından içeri girdi. Sınırı geçme töreni, politik sınırların kamuoyu tarafından ne kadar önem verildiğinin göstergesi oldu. Ayrıca mevcut sınırların her iki ülke tarafından benimsendiğini, statükonun değiştirilmesine karşı olduğunun da bir ifadesiydi.²⁹⁸ Daha sonra Doğu Beyazıt'a doğru yola çıkıldı. Geceyi Iğdır'da geçirip 11 Haziran günü Kağızman yolundan Kars'a geldiler. 12 Haziran'da Erzurum'da konakladı. Gazi, Şah Erzurum'dayken, kendisini Türkiye'de gördüğünden dolayı memnurluklarını telgrafla bildirmiş, Şah da Gazi'ye bir telgraf göndererek, Türkiye'nin güzel topraklarında kendisine gösterilen fevkalade dostane ilgiden dolayı teşekkür etmişti.²⁹⁹

13 Haziran'da Trabzon'a geldi. Yapılan resmi karşılama töreninden sonra Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü ve Deniz Kuvvetleri Komutanı ile Atatürk'ün Genel Sekreteri, Rıza Şah tarafından kabul edildiler. Öğleden sonra hep birlikte Yavuz zırhlısı ile Mecidiye Kruvazörü, Kocatepe ve Adatepe torpidoları eşliğinde Samsun'a hareket ettiler. Samsun'a 15 Haziran'da ulaşan heyet. Burada şehrin askeri ve mülki erkân tarafından karşılandı. Şah, kendisine ayrılan özel bir trenle Samsun'dan Ankara'ya doğru yola çıktı. Şahı ve maiyetini taşıyan tren Zile, Tokat, Amasya ve Kayseri üzerinden geçerek, Ankara'ya vardı.³⁰⁰

Şah ve maiyetini taşıyan tren, 16 Haziran günü saat 14.20'de Ankara Garına vardı. Cumhurbaşkanı Atatürk ve TBMM Başkanı Kazım (Özalp), Başbakan İsmet Paşa

²⁹⁷ "Rıza Şah'ın maiyetlerindeki zevat şunlardan oluşuyordu: Dışişleri Bakanı Mirza Seyid Baghir Han Kazimi, Sahinsahi Türkiye Büyük Elçisi Mirza Sadık Han Sadık, Saltanat İç Teşrifat Dairesi Müdürü Mirza Hüseyin Han Samii, Şah'ın özel kalem müdürü Mirza Hüseyin Han Sukuk, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi müdürlerinden Hüseyin Kuli Han Nizam Karagözlü, Ferik Amanullah Mirza Cihanbani, Mirliya Abdürriza Han Afhami, Mirliya Sadık Han Kupal, Miralay Hasan Han Arfa, Saltanat Dış Teşrifat Dairesi üyelerinden Mirza Yusuf Han Sakrai, Yüzbaşı Doktor Hüseyin Ali Han Esfendiyari, Dışişleri Bakanlığı Teşrifat Dairesi müdürlerinden Mirza Abbas Han Feruher, Yüzbaşı Mahmut Mirza Husrevani, Dışişleri Bakanı özel kalem müdürlerinden Mirza Hüseyin Han Kuds, Yüzbaşı Ali Asgar Han Müzeyyeni, Yüzbaşı Abdullah Mirza Zilli, Genelkurmay Kalemi üyelerinden Esedullah Han Arfa ve Mülazımievel Mohsen Han Gademi". Hüsrev Gere, a.g.e. , s. 285; **Ayın Tarihi**, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 12-13,

²⁹⁸ Sabit Duman, "İran Şahı'nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi", Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007 Ankara, Cilt: II, Ankara 2010, s. 1916-1937

²⁹⁹ Ayın Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 12; Cumhuriyet, 14 Haziran 1934, s. 1-2

³⁰⁰ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 15; Cumhuriyet Gazetesi, 16 Haziran 1934, s. 1,3.

İnönü ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) başta olmak üzere, bakanlar, büyükelçilik memurları, ileri gelenler ve binlerce kişi tarafından karşılandı. Atatürk, İran Şahı'nın elini sıktıktan sonra şunları söyledi: “*Geçmişteki ilişkilerimize yakından bakılınca görülür ki, ülkelerimiz kardeşlik ve dostluk yollarından saptıkları zaman en sıkıntılı yılları yaşamışlar, fakat normal ve tabii ilişkilerine dönünce ki gerçek çıkarları bunu gerektirir, refah, kuvvet ve mutluluk yolunda başarı ile ilerlemeye başlamışlardır. Türkiye bu tarihi gerçeği çok iyi bilmektedir ve bundan dolaydır ki, bugünden itibaren dış politikamızın en temel ilkelerinden birini İran’la dostluk teşkil edecektir. Majestelerinin ve İran halkının aynı hisler ve inançlar içinde olduğuna ve İran ile Türkiye arasındaki dostluğun sağlam ve devamlı olacağına ve anılaşacağına eminim.*”³⁰¹ Bu konuşmanın ardından Şah, maiyetinde bulunanları tek tek Gazi’ye takdim etti. Gazi de Şah’ı karşılamaya gelen, TBMM Başkanı Kazım Bey’i, Başbakan İsmet Bey’i, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa’yı ve tüm bakanları tek tek Şah’a takdim etti. Ardından Türk ve İran ulusal marşları çalındı, 21 pare top atışı yapıldı. İstasyondaki kısa törenin ardından, Gazi ve Rıza Şah, aynı otomobile binerek, Şah’ın kalacağı Ankara Halkevine gittiler. Halkevine giderken halkın yoğun gösterileri ve tezahüratları ile karşılanan iki lider, Halkevine iştirak ettikten sonra balkona çıkarak halkı selamladı. Bir saate yakın Şah’ın yanında kalan Gazi, Çankaya Köşkü’ne döndü. Daha sonra Rıza Şah, 16.30’da Çankaya Köşkü’ne giderek Mustafa Kemal’e iade-i ziyarette bulundu. Şah, Akşama doğru da Halkevi’nde TBMM Başkanı Kazım Bey’i, Başbakan İsmet Bey’i, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa’yı, CHP Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey’i ve Bakanlar Kurulu üyelerini kabul etti.³⁰²

Aynı günün akşamı, Gazi’nin Çankaya’da İran Şah’ı şerefine bir yemek verdi. Yemekte, önce Gazi daha sonra da Şah birer konuşma yaptılar. Gazi, yaptığı konuşmada şunları söyledi: “*...Şehinşah Hazretleri, memleketinizin bütün terakkilerini alaka ve muhabbetle, takip ediyorum. Yüksek iradenizin yarattığı eserleri en derin hürmetle karşılıyoruz. Türkiye ve İran binlerce seneden beri deruhte etmiş oldukları yükselme ve yükseltme rolünde bugün de kuvvetli ve kudretli adımlarla ilerliyorlar. Bu iki kardeş milletin, bu defa ziyareti şahanenizle, bir kat daha yakınlaşan dostlukları, medeniyet*

³⁰¹ Barış Cin, a.g.e., s. 86

³⁰² Ayın Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 15-18; Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1934, s. 1-4.

için, insanlık için, şüphesiz, en sevinilecek neticelerden biridir... Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünkü tarih, yalnız Türkiye-İran münasebatında değil fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak kaydedecektir...³⁰³ Konuşmasını bu şekilde bitirdikten sonra Gazi, kadehini kaldırarak Şah'ın refahı ve saadetini temenni ederek sağlığına, İran ulusunun geleceğine ve Türkiye-İran dostluğunun feyizli gelişmesine içtiğini söyledi. Rıza Şah da, Gazi'nin bu nutkuna cevap olarak Türkiye'ye geldiğinden beri kendisine gösterilen ilgiden mutlu olduğunu belirttikten sonra şunları söyledi: *“Reisicumhur Hazretleri, devlet idaresini elime aldığım ilk günden beri, Türkiye ile dostluk lüzumunu hissettim ve bugünkü mesut vesile ile görüyorum ki, Türkiye ile İran arasında çok samimi rabıtalardan mevcuttur. Ve isin esası o derece sağlamdır ki, bu dostluk istikbalde her türlü sarsılmadan masum bulunacaktır. Komsu ve kardeş iki millet, kemali itimat ve güvenme ile yekdiğerine dayanarak ilerlemeyi idame etmek, medeniyetin gelişmesine çalışmak ve dünyanın umumi sulhuna hizmet eylemek mukaddes vazifesini ifa edeceklerdir. Aziz kardeşimi tekrar görmeyi çok arzu eder ve imkân usulünde İran'a teşrif burmak suretiyle beni mutlu edeceklerini ümit ederim...³⁰⁴* Rıza Şah'ın Ankara'da geçirdiği ikinci gün, Şah'ın saat 11.00'da kaldığı Halkevinde Ankara'da bulunan büyükelçiler heyetini kabul etmesiyle başladı. Şah bu görüşmenin ardından saat 12.30'da Mustafa Kemal'le birlikte, Başbakan İsmet Bey'in Pembe Köşk'te verdiği öğle yemeğine katıldı. Saat 16.00'da ise yine Mustafa Kemal'le birlikte, Hipodrom'da kendisi onuruna düzenlenen geçit törenine katıldı. Askeri kıtaların, izcilerin öğrencilerin iştirak ettiği resmigeçit yaklaşık bir saat sürmüştü ve bu geçide tayyare filolar da katılmıştı. Resmigeçit bitiminde İran ve Türk Milli Marşları çalındıktan sonra Şah ve Gazi, halkın coşkun tezahüratları arasında alandan ayrıldı. İki devlet başkanı, Orman Çiftliği'nde kısa bir gezi yaptıktan sonra, saat 17.30'da Atlı Spor Kulübü'ne geçtiler. Burada kendisi onuruna düzenlenen engelli at yarışlarını izledikten sonra, Şah, akşam saatlerinde Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey tarafından Ankara Palas'ta verilen yemeğe katıldı.³⁰⁵ Rıza Şah 18 Haziran gününe, Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Bey'in başkanlığındaki beş kişilik belediye heyetini kabul ederek başladı. Öğle yemeği ise Mustafa Kemal'le birlikte, TBMM Başkanı Kazım

³⁰³ Ayn Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 18-19; Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1934, s. 1-4

³⁰⁴ Ayn Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 18-19, Cumhuriyet Gazetesi, 17 Haziran 1934, s. 1,4

³⁰⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 18 Haziran 1934, s. 1-5.

Paşa'nın verdiği ziyafette yedi. Ziyafetin ardından TBMM'ye hareket eden Şah, Meclisin ikinci celsesi açılırken Meclise geldi ve bulunduğu Cumhurbaşkanlığı locasından görüşmeleri izledi. Celsenin açılmasından sonra Başbakan İsmet İnönü, Meclis Başkanı Kazım Özalp'ten söz aldı ve Şah'ın gezisi ve Türkiye-İran ilişkilerini konu alan uzun bir konuşma yaptı.³⁰⁶ Rıza Şah, Meclis'ten çıktıktan sonra Orduevine giderek Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın orduevinde verdiği çay ziyafetinde hazır bulundu. Ziyafet pek samimi bir havada geçti. Aksam saat 20.45'te ise Şah, Gazi şerefine İran Elçiliği'nde bir yemek verdi.³⁰⁷ 19 Haziran günü saat 11.00'de Rıza Şah, beraberinde Milli Eğitim Bakanı Hikmet (Bayur) Bey ile maiyetleri ve mihmandarları bulunduğu halde İsmet Paşa Kız Enstitüsü'ne gitti. Şah burada bir saate yakın kaldı ve açılacak olan bir sergiyi gezdi. Öğlene doğru ise Şah, kendisine eşlik eden ekibe Tahran Büyükelçisi Hüsrev Bey'in de katılmasından sonra, Ticaret Lisesi'ne gitti. Şah burada yarım saat kaldı ve okulu ve açılmış olan resim sergisini gezdi. Öğle yemeğini tek basına yedikten sonra Şah ve Gazi, saat 16.00'da, Özsoy Operası'nın temsilini izlemek üzere Halkevi'ne geçtiler.³⁰⁸ Özsoy'u izledikten sonra, Dışişleri Bakanlığı'nın binasına geçen Rıza Şah, burada Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet Bey ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'le yaklaşık üç saat süren bir görüşme yaptı. Bu görüşme esnasında

³⁰⁶ Yapılan bu konuşmayla ilgili daha ayrıntılı bilgi için; Ayın Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 20-22

³⁰⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 19 Haziran 1934, s. 5. Bu ziyafetin verildiği gece Atatürk Rıza Şah'la konuşurken çocuklarını sormuş, Şah da en büyük oğlu Veliht Mehmet (Muhammet) Rıza Şah'ın İsviçre'de eğitim gördüğünü ve on altı yaşında olan oğlundan ayrı kalmanın kendisine bir hayli zor geldiğini söylemişti. Bunun üzerine Atatürk büyük bir jest yaparak başyaverine, Veliht'in telefonla bulunarak, babası ile görüştürülmesi için emir vermişti. Bu emirden on dakika sonra, Veliht'in telefon basında olduğu bildirilmiş ve bunun üzerine Şah, büyük bir heyecanla telefonu alarak oğlula konuşmuştu. Telefon görüşmesinden sonra Şah, Atatürk'e teşekkür ederken gözleri dolu dolu olmuştu. Barış Cin, a.g.e., s. 88-89

³⁰⁸ Özsoy operası, ilk Türk mili operası olup, Rıza Şah'ın ziyareti sebebiyle bestelenip sahneye koyulmuştu. Özsoy Operası Münir Hayri Bey tarafından yazılmış, Ahmet Adnan Bey tarafından bestelenmişti. Operanın başrolünü ise Nimet Vahit, Seniha Hanımlarla Nurullah Şevket Bey paylaşmıştı. Özsoy'da sergilenen milli dansları Selma ve Azade Selim Sırrı Hanımlar sergilemişti. Operaya, Kız lise ve ortaokuluyla Terbiye Enstitüsünün Koroları esik etmiş, operanın müziklerini ise Ahmet Adnan Bey'in yönettiği İstanbul Konservatuarı ve Cumhurbaşkanlığı Bandosuna oluşan orkestra çalmıştı. Koroyu Halil Bedi Bey hazırlamış, rejiyi de Fazlı Bey üzerine almıştı. Cumhuriyet Gazetesi, 19 Haziran 1934, s. 5; Opera, Türk ulusunun doğuşuyla Türk İran uluslarının kökü çok eskilere dayanan kardeşliğini anlatmak amacıyla Konusu bizzat Mustafa Kemal tarafından verilerek hazırlanmıştı. L. Hilal Akgül, a.g.m., s. 26-27; Bu oyun Firdevsi'nin Tur ve İraj adlı mistik bir çalışması olan Şehname'den alınma iki kardeşin hikayesi konu edilmişti. Sabit Duman, a.g.m., s. 9; "Şah'ın geleceği kesinleştiği sıralarda Türklerle İranlıların soy ve kültür bakımından kardeş olduğunu, sırf bir mezhep savaşı yüzünden ayrıldıklarını belirleyen bir piyes yazılıp bunun opera olarak oynanmasını istedi. Ankara'da bütün müzisyenler seferber edildi. İzmir'e gitmekte olan bestekâr Ahmet Adnan Saygun trenden indirilip Ankara'ya getirildi. İşte Özsoy operası böyle meydana geldi. Hem de ne geliş... Yirmi günde yazılıp, bestelenip, oynanması şartıyla..." Turhan Gürkan, *Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri Cemal (Çelebi) Granda'nın Hatıraları*, İstanbul 1971, s. 93; Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, İstanbul 2009

taraflar iki ülke iliksileri ve uluslararası siyaset hakkında görüş alışverişinde bulundular.³⁰⁹ Rıza Şah'ın Ankara'da geçirdiği son gün olan 20 Haziran'da Şah, 08.30'da kaldığı yer olan Halkevi'nden çıktı ve Çubuk Barajı'nı ziyaret etti.³¹⁰ Dönüşte, Yüksek Ziraat Enstitüsü, Gazi Terbiye Enstitüsü ve Numune Hastanesi'ni gezdi. Öğle yemeğini Halkevi'nde yedikten sonra Rıza Şah, Hıfzıssıhha Enstitüsü'nü ve Himaye-i etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) Genel Merkezi'ni ziyaret etti. Himaye-i etfal Cemiyeti'nden ayrıldıktan sonra Şah, askeri fabrikalara gitti ve çeşitli atölyeleri gezerek incelemelerde bulundu. Son olarak Rıza Şah, Genelkurmay Başkanlığı ve Milli Savunma Bakanlığı'nı ziyaret ederek o günkü programını bitirmişti. Rıza Şah, aynı günün akşamı saat 22.00'de, yanlarında Gazi Mustafa Kemal, Başbakan İsmet Bey, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, İran Dışişleri Bakanı Bakır Han Kazimi ve mihmandarları olduğu halde, İzmir'e gitmek üzere Ankara'dan, yapılan uğurlama töreninin ardından ayrıldı.³¹¹ Aslında Şah'ın gezi programında, Batı Anadolu gezisi yoktu. Ancak Gazi'nin, bölgeyi Şah'a göstermek istemesi üzerine gezi programında bir değişiklik yapılmış ve İstanbul yerine bölgeye hareket edilmişti.

Gazi ve Rıza Şah'ı taşıyan tren, 21 Haziran sabahı saat 08.30'da Eskişehir'e vardı. İstasyondaki karşılama töreninin ardından iki lider, hava kıtalarını teftiş için askeri hava alanına otomobillerle hareket etti. Rıza Şah ve Gazi burada, kıtaları teftiş ettikten sonra avcı uçaklarının manevralarını ve akrobasi hareketlerini izlediler. Bunu takiben, bombardıman ve uçaklarının katıldığı bir alay uçuşu yapıldı. Bu uçuşu takiben iki lider, Şah'a armağan edilen uçağın gösteri uçuşunu ve yaptığı akrobasi hareketlerini izledi.³¹² Gazi ve Şah, karargâhın muhtelif şubelerini ve yeni yapılan şubelerini gezdikten sonra doğruca istasyona döndüler ve öğlen saat 12.00'de Eskişehir'den ayrıldılar. Kütahya üzerinden Afyon'a vardılar. Afyon'da görkemli törenlerle karşılanan Gazi ve Şah, Kolordu karargâhına geçerek incelemelerde bulundular. Ardından

³⁰⁹ Ayın Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 23-25, Cumhuriyet Gazetesi, 20 Haziran 1934, s. 5.

³¹⁰ “ Şehinşah Ankara Valisi ile sohbetleri esnasında valiye Ankara ile ilgili bazı sorular sordu. Özellikle suyun az oluşundan konuşuldu. Bunun üzerine vali henüz inşa halinde bulunan Çubuk Barajını görmesini Şehinşah'tan rica etti. O da kabul buyurarak Barajı görmeye gitti. O zamanlar İran'da daha baraj yoktu. Hatta hiç düşünülmemişti. İran'da baraj yapma fikrinin de nereden kaynaklandığı anlaşılmaktadır bu suretle” Meliha Anbarcıoğlu, “Atatürk ve İran'da Reformlar ”, **Doğu Dilleri, III/4, (1983)**, s. 28

³¹¹ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 25-28; Cumhuriyet Gazetesi, 21 Haziran 1934, s. 4.

³¹² L. Hilal Akgül, a.g.m., s. 28

Afyon'dan Manisa'ya doğru hareket edildi.³¹³ 22 Haziran sabahı saat 10.30'da Manisa'ya ulaşıldı. Manisa'da coşkun bir insan seliyle karşılanan heyet burada incelemelerde bulundu. Daha sonra İzmir'e gitmek için otomobillere geçildi. İki lider, öğleden sonra Bornova üzerinden İzmir'e vardı. İzmir'de askeri ve sivil erkân ve halk tarafından büyük sevgi gösterileriyle karşılanan Rıza Şah ve Gazi, bu karşılama törenlerinden sonra kendilerine ayrılan Gazi Konağı'na geçtiler. Burada Hava Kuvvetleri Karargâhı'na giderek, yapılan uçuşları izlediler ve daha sonra Öğretmen Okulu'nu, Halkevi'ni ve Milli Kütüphane'yi gezdiler. 22 Haziran gecesini Rıza Şah ve Mustafa Kemal Gazi Konağı'nda, İran Dışişleri Bakanı Bakır Han Kazimi ve İran sefiri İzmir Palas'ta, heyetin diğer kalan bölümü de Gülcemal Vapuru'nda geçirdi.³¹⁴ Ertesi gün iki lider, Gaziemir bölgesinde bulunan askeri bir birliği teftiş ettiler. Teftiştten sonra, akşam geç saatlere kadar devam eden ve kara ve hava birliklerinin katıldığı askeri manevraları izlediler. Balıkesir'e gitmek üzere gece yarısı saat 02.20'de İzmir'den trenle ayrıldı. İzmir halkı, mülki ve askeri erkân, saatin geç olmasına rağmen bu iki lideri, yoğun sevgi gösterileriyle uğurlamıştı.³¹⁵ 24 Haziran günü öğleden sonra Balıkesir'e ulaştı. Balıkesir'de de askeri ve sivil ileri gelenler, bir piyade taburu ve halktan çok sayıda kişi tarafından karşılanan iki lider, karşılama töreninden sonra askeri kıtaları denetledi. Daha sonra otomobillerle Vali Konağına giden iki lider, burada balkondan, izcilerle öğrencilerin geçit törenini izledi. Geçit töreninin ardından ise bir süre dinlenildi ve Necatibey Öğretmen Okulu ziyaret edildikten sonra geceyi geçirmek için Vali Konağına dönüldü. 25 Haziran sabahıysa otomobillerle Çanakkale'ye doğru hareket edildi. Öğleden sonra Çanakkale'de top atışlarıyla karşılanan iki lider, Çanakkale Savaşları'nın geçtiği bölgeye gidip burada incelemelerde bulundular.³¹⁶

³¹³ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 28-31; Cumhuriyet Gazetesi, 22 Haziran 1934, s. 5.

³¹⁴ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 31-33; Cumhuriyet Gazetesi, 23 Haziran 1934, s. 1-4.

³¹⁵ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 33-34, Cumhuriyet Gazetesi, 24 Haziran 1934, s. 1,4. "Rıza Şah aynı gün, Gazi'nin annesi Zübeyde Hanım'ın mezarının Karşıyaka'da Osman Paşa Camii'nin kabristanında bulunduğunu duyunca Zübeyde Hanım'ın mezarına koyulması için bir çelenk hazırlanmasını emretmiş ve bu çelenk törenle Zübeyde Hanım'ın mezarına koyulmuştu. Çelenk konulurken Cumhuriyet Halk Fırkası adına konuşan Hüsnü Bey, Rıza Şah'ın kadirşinaslığından dolayı teşekkür etmiş, buna karşılık Şah'ın Saray Veziri cevaben şunları söylemişti: "Şehinşah Hazretleri Gazi Hazretlerine bir kardeş gibi olan sevgisini ifade eylemiştir." Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 34; Cumhuriyet Gazetesi, 25 Haziran 1934, s. 1.

³¹⁶ "O Zaman Çanakkale boğazının iki tarafında, Lozan Muahedesi mucibince bazı gayri askeri bölgeler vardı. Bu sebeple Anadolu yakasında, Çanakkale kasabasının güneyinde, bu bölgenin sınırı üzerindeki Kirazlı mevkiinde büyücek bir askeri garnizon tesis ediliyordu." Hasan Rıza Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul 2005, s. 35

Savaş alanından dönüşün hemen ardından da iki lider, kendilerini İstanbul'a götürecekları olan Gülcemal Vapuru'na geçti. Adatepe ve Kocatepe torpidolarının eşlik ettiği Gülcemal Vapuru, İstanbul'a hareket etmek üzere saat 19.15'te Çanakkale'den ayrıldı.³¹⁷ 26 Haziran 1934'te Gülcemal Vapuruyla İstanbul'a gelip Sarayburnu'ndan karaya çıktılar ve halkın coşkulu tezahüratları arasında Rıza Şah'a ikametleri için tahsis olunan Dolmabahçe Sarayına gittiler. Şah, Dolmabahçe'ye ulaşıldıktan sonra istirahata çekildi, Gazi de kalacağı Beylerbeyi Sarayı'na geçti.³¹⁸ Şah'ın İstanbul'da bulunması şerefine de, İnhisar idaresi tarafından halka, Vecihi Bey'in kullandığı uçakla, paraşütlere bağlanan bedava likör ve sigara dağıtılmış, akşam da tüm şehir ışıklarla aydınlatılmıştı.³¹⁹ Rıza Şah Dolmabahçe sarayında kalırken o dönemde İstanbul'da kalabalık İranlı göçmenler vardı. Toplanan kalabalık iki liderin gelişlerini Boğazdan karaya çıkmalarını izledi. Kent, İran ve Türk bayrakları ile donatılarak 21 pare top atışı yapıldı. Törenlere halkın katılımı teşvik edilirken gazeteler Farsça Rıza Şah'a hoş geldin başlıkları ile çıktı³²⁰.

27 Haziran'da İstanbul'daki gezi programına Heybeli Ada'daki Deniz Lisesi ile başlayan Şah, okulda incelemelerde bulundu. Rıza Şah, okuldaki incelemeleri bitirdikten sonra Sakarya motoruna binerek ada açıklarındaki İnönü Denizaltısı'na gitti. Denizaltında incelemelerde bulundu ve denizaltının batma tecrübesi yapmasını istedi Beylerbeyi Sarayı'nda bulunan Gazi'yi ziyaret etti. Yarım saatlik görüşmeden sonra iki lider, 16.45'te Sakarya motoruna binerek Dolmabahçe Sarayı'na geçtiler ve 17.30'a doğru Yıldız'daki Harp Akademisi'ne gittiler. 28 Haziran günü Rıza Şah, öğleden önce mihmandarları ve maiyetleriyle birlikte, Topkapı Sarayı Müzesi'ni, Askeri Müzeyi, Ayasofya ve Sultan Ahmet Camii'ni gezdi. Bu geziyi takiben Şah, İran Konsolosluğu'na gitti ve burada İstanbul'da yaşayan İranlılarla görüştü. Bu görüşme esnasında Şah İranlılara beyan ettiği nutkunda, iki ülke arasındaki ilişkilerde birlik ve kardeşlik duygularının geçerli olduğunu, eski günlerdeki anlaşmazlıkların ortadan kalktığını ve bundan sonra burayı kendilerine vatan, Türkleri de kardeş bilmelerini

³¹⁷ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 34-37; Cumhuriyet Gazetesi, 26 Haziran 1934, s. 6.

³¹⁸ Turhan Gürkan, a.g.e., s. 96

³¹⁹ Ayın Tarihi, S.7(1-30 Haziran 1934), s. 38-39; Cumhuriyet Gazetesi, 27 Haziran 1934, s. 5.

³²⁰ Cumhuriyet, 26 Haziran 1934; Yapılacak merasim ve tezahürat için hazırlanan program gazetelerde yayınlandı. Rıza Şah ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşanın fotoğrafları her iki ülkenin bayraklarının önünde gazetelerde neşredildi.

istemmişti. Öğleden sonra Gazi Dolmabahçe Sarayı'na geldi. Gazi ve Şah saat 16.00'da buradan ayrılarak Metris Çiftliği'ne gittiler. İki lider burada, İhtiyat Zabıtları Mektebi alayını teftiş etti ve top atışı taliminde bulundular 29 Haziran gününde Gazi 14.05'de Dolmabahçe'ye geldi Büyükkada'ya geçildi, Yat Kulübünde bir süre kalındıktan sonra motorla Dolmabahçe'ye dönüldü. Bu gezinin ardından Şah, İstanbul'daki İranlı tüccarlara ve kendisiyle birlikte İstanbul'a gelmiş olan İttılaat gazetesi sahibi ve başyazarı Abbas Han Mesudi şerefine bir çay ziyafeti verdi.³²¹ 30 Haziran günü ise Rıza Han'ın diş tedavisi için ayrıldı.³²² Aynı günün akşamı ise, Rıza Şah'ın şerefine, gece yarısına kadar devam eden bir fener alayı yapılmıştı. 1 Temmuz günü Rıza Şah, öğleden önce İstanbul Üniversitesi'ni ziyaret etti. Tıp Fakültesini, İktisat Bilgisi Kütüphanesini ve Hukuk Fakültesini gezdi ve Hukuk Fakültesi'nde, Maliye Profesörü İbrahim Fazıl Bey tarafından yapılmakta olan maliye sınavını izledi. Bu gezi sonrası Dolmabahçe'ye dönen Rıza Şah, öğleden sonra saat 15.00'e doğru, Gazi'yle birlikte Sakarya motoruna binerek Kadıköy'e geçti. Buradan Maltepe'deki Atış mektebine geçen iki lider, Atış mektebinde, gerçek mermilerle yapılan piyade atış talimlerini izlediler. 2 Temmuz günü ise Rıza Şah'ın İstanbul'da son günüydü. Şah, Gazi ile birlikte saat 13.45'de Dolmabahçe Sarayı'ndan çıktılar. Refakatlerinde Başbakan İsmet Bey, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, İran Dışişleri Bakanı Bakır Han Kazimi, Şah'ın Mihmandarları Fahrettin ve Ali Sait Paşalar, eski ve yeni Tahran Büyükelçileri Hüsrev ve Enis Beyler olduğu halde, halkın coşkunu ve samimi tezahüratları arasında Tophane rıhtımına geldiler. Saat 14.00'de, rıhtımdaki Kınalı Vapuru'na binerek kendisini Trabzon'a götüreceği Ege Vapuru'na hareket ettiriler. Beş dakika sonra Kınalı Vapuru Ege'ye yanaştı ve Gazi, misafirin Ege Vapuru'nun içine kadar götürdükten sonra Şah'a iyi yolculuklar diledi. Rıza Şah, teşekkür ettikten sonra Gazi'yi İran'da görmekten çok memnun olacağını söyledi. Rıza Şah, Dışişleri Bakanı Tevfik

³²¹ Ayın Tarihi, S. 7(1-30 Haziran 1934), s. 41; Cumhuriyet Gazetesi, 29 Haziran 1934, s. 1-5.

³²² Dişlerinden rahatsız olan ve bu nedenle yumuşak yiyecekleri yemeyi yeğleyen Rıza Şah, Gazi'nin dişlerini çok beğendiğini ve kendisinin dişlerinden rahatsız olduğunu ve bu rahatsızlığına bir türlü çözüm bulamadığını Gazi'ye söylemişti. Gazi, Şah'a kendi dişlerinin aynısını Türkiye'de yaptırabileceğini anlatmış, Dişçi Mektebi'nden Profesör Rüştü Bey'le Profesör Alfred Kantorowicz'i bu iş için görevlendirmişti. Güvenlik nedeniyle Rıza Şah'ın diş tedavisini Dişçi Mektebi'nde yapmak olanaklı görülmediğinden, Dolmabahçe Sarayı'na basta bir dişçi koltuğu olmak üzere, tedavi için gerekli malzemeler taşınarak sarayda bir dişçi muayenehanesi oluşturulmuştu. Profesör Rüştü Bey'le Profesör Alfred Kantorowicz, yaklaşık yarım hafta, çeşitli zamanlarda Rıza Han'ın diş tedavisini yapmak için uğraştılar ve 30 Haziran günü de, bu tedaviyi tamamladılar. L. Hilal Akgül, a.g.m., s. 35.

Rüştü Bey, Yeni Tahran Büyükelçisi Enis Bey, mihmandarları ve maiyetiyle birlikte, saat 16.30'da Ege Vapuru'yla Trabzon'a doğru hareket etti.³²³ Aynı günün sabahı Rıza Şah'a, Türkiye'ye ziyareti hatırasına heykeltıraş Zeynel Bey tarafından tasarlanan ve Darphane tarafından basılan altın madalya takdim edilmişti. Ayrıca, Zeynel Bey tarafından tasarlanan aynı şekildeki 50 gümüş ve 150 bronz madalya da gezinin hatırasına Şah'ın maiyetine verilmişti. Bunun yanı sıra, Matbuat Umum Müdürlüğü de, Şah'ın Türkiye'de bulunduğu süre boyunca Türk basınında çıkan geziyle ilgili yayınları bir koleksiyon şeklinde hazırlayarak Şah'a takdim etmişti. Aynı şekilde Anadolu Ajans'ı da geziyi içeren yayınlarının bir koleksiyonunu Şah'a vermişti.³²⁴ Rıza Şah da İstanbul gezisi esnasında Darülaceze'ye 2000 lira bağışta bulunmuştu.³²⁵ Rıza Şah'ı taşıyan Ege Vapuru ile ve ona eslik eden Tınaztepe ve Zafer torpidoları 3 Temmuz günü saat 12.00'de İnebolu açıklarında görüldü. 4 Temmuz'da Trabzon'da demirledi. Saat 14.00'de, maiyeti ile birlikte Gümüşhane, Bayburt, Erzurum üzerinden karayoluyla 6 Temmuz'da Gürcübulak'a ulaştı. Burada bir süre dinlendikten sonra Rıza Şah, saat 17.30'da İran sınırı üzerinde kurulu takların altından geçerek memleketine ayakbastı. Rıza Şah Türkiye topraklarını terk ederken, Gazi Mustafa Kemal'e şu telgrafi göndermişti: *"Bu mevkiide Türkiye'ye veda ediyorum, fırsatı ganimet bildim. O büyük biraderimin muhabbet ve samimi ihsasatı benim kalbimde unutulmayacak hatıralar icat edecektir. Bir defa teşekkürlerimi arz ile nihayetsiz hürmetlerimi takdim ediyorum. Orada misaferetim esnasında İran Türkiye milletlerinin kalp ve ruh birliğini gözümle gördüm. Zaman, bu rabitaların mes'ut neticesini gösterecektir. Büyük kardeşime selam selamet, uzun ömürler ve Türk milletine saadetler dilerim."*³²⁶ Gazi Mustafa Kemal, bu telgrafa aynı içtenlikle şu cevabı vermişti: *"...Zatı Şehinşahiyle birlikte geçirdiğim günler ve kudret ve faziletinize bir kere daha şahit olduğum muhavereler hatırımda silinmez surette menkus kalacaktır. Milletimizin birbirine karşı pek tabi olan kuvvetli rabitaları ziyareti Şehinşahileriyle tebarüz etmiş ve büsbütün kökleşmiştir. Bu kardeşlik hissiyatını Türk milleti namına ve kendi namına arz ederken kardeş milletin Büyük Hükümdarı dostum ve kardeşime selamet, uzun ve mes'ut ömürler ve İran milletine*

³²³ *Ayın Tarihi*, S. 8(1-31 Temmuz 1934), s. 40-42; Cumhuriyet Gazetesi, 3 Temmuz 1934, s.1-5.

³²⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 3 Temmuz 1934, s. 5.

³²⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1934, s. 5.

³²⁶ *Ayın Tarihi*, S.8(1-31 Temmuz 1934), s. 48-49; Cumhuriyet Gazetesi, 10 Temmuz 1934, s. 5; L. Hilal Akgül a.g.m., s. 38-39

temadi refah ve saadetler dilerim.”³²⁷Şah, Tahran’a döndüğünde Türkiye’yle iyi ilişkileri devam ettirme azmini tazelemişti. Şah’ın ziyaretinin yaklaşık bir ay sürmesi bile İran’ın Türkiye’yle ilişkilere ne kadar önem verdiği bir göstergesiydi. Çünkü bu dönemin tek adamlı rejimlerinde liderler çok zorunlu olmadıkça kendi egemenliği altında olmayan bir yere gitmekten kaçınmıştır. Bu gezi Şah’ın ülke dışına ilk çıkışıydı.³²⁸

Rıza Şah, Türkiye’de bulunduğu süre boyunca, Atatürk’ün bu her alanda gerçekleştirdiği devrimlerden çok etkilenmişti.³²⁹ Yaptığı incelemelerde, kendisinin İran’da yavaş ve çekingen bir biçimde sağladığı dönüşümlerin Türkiye’de çok daha sistemli ve hızlı gerçekleştirildiğini gözlemlemişti. Gördüklerinden çok etkilenen Rıza Şah, gezinin sonucunu beklemeden, Başbakanı Muhammed Ali Faruki’ye bir telgraf çekerek başta şapka olmak üzere bazı yenileşme çalışmalarının hızlandırılmasını emretmişti.³³⁰ Rıza Şah’ın Türkiye gezisi boyunca, iki ülke arasında çeşitli konularda görüşmeler yapılmıştı. Bu görüşmeler şu konuları içermekteydi: İran’ın dış ticaretindeki güçlükleri ve Türkiye’nin transit yollarından yararlanması, (Şah Azerbaycan ekonomisini Rusya’ya bağımlılıktan kurtarmak için Tebriz-Trabzon yolunun geliştirilmesini istiyordu) iki ülke arasında demiryolu ulaşımı; Kürtlerin muhtemel isyanlarına karşı ortak bir politika izlenmesi; Askeri konularda görüşmeler yapılması; (Şah, Türkiye ile askeri ittifak kurmak istiyordu. 1934 yılında birçok yabancı gazetede çıkan yazılara göre, Türkiye ile İran’ın ortak bir ordu teşkil edecekleri, Türkiye’nin yardımıyla İran ordusunun yenilenmesi ve iki ülke orduları arasında bir askeri danışmanlığın kurulacağı gibi hususlar iki devlet başkanının görüşmelerinde önemli yer almaktaydı.) uluslararası politik meseleler, barış, Orta Doğu’nun güvenliği ve büyük devletlere karşı izlenecek ortak politika.³³¹ İki ülke arasında barış rüzgârları eserken İran, Milletler Cemiyeti Konseyi geçici üye seçimlerinde Türkiye lehine adaylıktan çekildi ve Türkiye’nin kazanması için çaba gösterdi.³³² Ayrıca İran hükümeti, Türkiye’ye güvendiğinin bir işareti olarak, Afganistan’la olan sınır sorununun çözümünün,

³²⁷ L. Hilal Akgül a.g.m., s. 38-39

³²⁸ Baskın Oran, a.g.e., s. 359

³²⁹ Andrew Mango, a.g.e., s.510-511

³³⁰ Barış Cin, a.g.e., s. 98

³³¹ Meliha Anbarcıoğlu, a.g.m. , s. 32-33,

³³² Sabit Duman, a.g.m., s. 12

Türkiye'nin hakemliğine bırakılmasını teklif etmişti. İran ve Afgan hükümetleri arasında imzalanan Kabil Protokolü ile sınır meselesinin çözümü için Türkiye'nin hakemliği kabul edilmiş ve bu göreve Türk hükümeti tarafından 1934 yılı sonbaharında atanan Fahrettin (Altay) Paşa, iki ülkenin sınır komisyonuna başkanlık yaparak bu sorunu dört aylık çalışma sonucunda Kasım 1935'te çözüme bağlamıştı.³³³

3.4 Rıza Şah İktidarının Sona Ermesi

İkinci Dünya Savaşı'nın kapıda olduğu yıllar Rıza Şah içinde sonun başladığı yıllar olmuştu. Bu dönemde Rıza Şah, İngiltere ve Sovyetlere karşı bir denge unsuru olarak Almanya'ya yaklaştı. Hatta sonraki süreçte bu ilişkinin diplomatik ve ticari anlamda daha ileri boyutlara taşındığı görülmektedir.³³⁴ Zira bu süreçte İran, hava sahasını İngiliz Havayollarına değil Alman Lufthansa'ya açmış, başta Trans-İran demiryolu olmak üzere birçok sanayi maden ve inşaat projelerinde Alman şirketlerinden ve onların makine ve mühendislerinden yararlanmış, Alman askeri ve politik etkisi ülkeye egemen olmuş, Alman sempatanlığı ivme kazanmıştır. Ayrıca Almanya 1939-1941 yılları arasında İran'ın dış ticaretinde lider konumuna gelmiştir.³³⁵ İki ülke arasındaki bu yakınlaşma Rusya'nın ve İngiltere'nin de dikkatinden kaçmamıştır. 1930'ların sonunda Almanya, İran'ın en büyük ticari ortağı haline gelmiş, Alman teknisyen ve ajanları ülkenin dört bir tarafına yayılmışlardır. II. Dünya Savaşı başladığında İran tarafsızlığını ilan etti. Ama Rıza Şah'ın Alman yanlısı olduğu bilindiğinden Sovyetler Birliği ve İngiltere ülkeye kuşkuyla bakmaya başladılar. 1941 yılında Almanya'nın Sovyetleri işgal etmesinden sonra İngiltere ve Sovyetler Birliği Alman teknisyenlerin İran'dan çıkarılmasını talep etti.³³⁶ Hemen ardından Müttefik kuvvetleri İran'ı işgal etmeye başladılar. İran ordusu kısa zamanda çöktü ve hükümet

³³³ İran ve Afganistan Hükümetleri arasında sınır sorunun çözümü için hakem atanan Fahrettin Paşa'nın, görevi esnasında kendisine eşlik etmek üzere Askeri Müşavir Erkan-ı Harp Miralay Ziya, Emir Zabiti Binbaşı Fahri, Mülhak Zabıt Yüzbaşı Talat, Dr. Yüzbaşı Kamil Ahmet Beylerle, iki Topografya zabiti, bir küçük zabıt ve beş nefer görevlendirilmişti. **Aynı Tarihi, S.6**(1-31 Mayıs 1934), s. 415, **Aynı Tarihi, S.23** (1-31 I. Teşrin 1935), s. 281; Mehmet Saray, a.g.e., s. 124

³³⁴ Hitler iktidara geldikten sonra Alman işadamları ve danışmanlar İran'a dolmuştu. İrkçı Nazi teorileri Rıza ve tebasına yağcılık yapıyordu. Onların teorilerine göre İran orijinal Aryan ulusuydu. Arthur Goldschmidt Jr., Lawrens Davidson, a.g.e., s. 318

³³⁵ Tolga Gürakar, a.g.e., s. 250

³³⁶ William L. Cleveland, a.g.e., s. 214

işgalin ertesi günü teslim oldu. İç muhalefetle başa çıkmak için büyük paralar harcadığı ama İngiliz ve Rus orduları karşısında yeterli olmayan ordusu yalnızca üç gün direnebilmişti. İran bir kere daha dış güçler arasında piyona dönüştü. İran'ın işgal edilmesinde iki önemli sebep vardır. Bunlardan birincisi petrolün fiziksel kontrolünü ele geçirme (İngilizlerin II. Dünya, hatta I. Dünya Savaşındaki kâbusu bu yaşamsal kaynakları kaybetmekti.) İkinci hedef ise Sovyet Birliği'ne giden bir "kara" koridoru açmaktı. Çünkü diğer ticaret yolu olan Arkhangelsk yılın çoğu ayında donardı. Trans-İran, demiryoluyla birlikte yeni karayolları İran'ı daha çekici bir "koridor" haline getirmişti. Müttefik devletlerin İngiltere'ye petrol, Sovyetler Birliği'ne de malzeme sevkini kolaylaştırmak için verdiği karar gereği, Rıza Şah uzaklaştırılacak, fakat devleti korunacaktı. Yakında büyükelçiliğe terfi edecek olan dönemin İngiltere konsolosu Sir Reader Bullard yazdığı raporlarda, Müttefiklerin devleti yerli yerinde bıraktıklarını, ancak İranlılara yaranmak için şahın tahttan indirilmesini tezgâhladıklarını açıkça belirtiyordu. "İranlılar, ülkelerini istila etmemizin tazminatı olarak onları hiç olmazsa şah istibdadından kurtarmamızı beklemekteler" diyordu.³³⁷

15 Eylül günü, ilk saldırıdan üç hafta sonra. Rıza Şah sıhhatinin bozulduğunu ileri sürerek yerini yirmi bir yaşındaki oğlu Veliht Prens Muhammed Rıza'ya bırakarak tahttan indi³³⁸ İngilizler hala Rıza Şah'tan korkuyorlardı. Şahın tekrardan kendilerine karşı bir girişimde bulunacağını düşünerek gözaltında Bender Abbas'tan gemiyle, Rıza Şah ve ailesinin dik başlı üyeleri sürgüne gönderildi. Önce İngilizlerin denetimi altındaki Hint Okyanusundaki Mauritius adasına götürüldü. Rıza Şah alışkın olmadığı tropikal havadan dolayı hastalandı. Uzun uğraşlar sonucu İngilizler onu 1944 yılında ölene kadar kalacağı Güney Afrika'daki Johannesburg'a göturdüler.³³⁹ Rıza Şah 26 Temmuz 1944 yılında Johannesburg'da geçirdiği kalp krizi sonucu öldü.³⁴⁰ Ölümünden sonra naaşı Mısır'da mumyalandı ve geçici olarak Kahire'de Al Rifa'i camiindeki mezarına yerleştirildi. Yıllar sonra mumyası ülkeye geri getirildi. Rey kentinde hazırlanan mozolesine törenle gömüldü. İran Meclisi ölümünden sonra ona "Büyük" lakabını verdi

³³⁷ Ervand Abrahamian, a.g.e., s. 129-130

³³⁸ Mehmet Saray, a.g.e., s. 128

³³⁹ Gene R. Garthwaite, a.g.e., s. 213

³⁴⁰ Gholam Reza Afkhami, a.g.e., s. 84

SONUÇ

Rusların Kafkasya ve İran üzerinden sıcak denizlere inmek; İngilizlerin ise sömürgesi olan Hindistan'ın Ruslara karşı güvenliğini sağlama düşüncesi İran'ı bu iki devletin mücadele alanı haline getirmiştir. XX. yüzyılın başında İngilizlerin İran'da petrol bulmasıyla bu iki ülke arasındaki mücadele daha da şiddetlenmiştir. Bu mücadeleden zarar göreceklerini anlayan İngiltere ve Rusya aralarında anlaşarak İran'ı kendi nüfuz bölgelerine ayırmışlardır. On yıl kadar devam eden bu antlaşma Rusya'da Bolşevik devriminin yaşanmasıyla sona ermiştir. Bu tarihten itibaren İran coğrafyasında İngiltere tamamen söz sahibi olmuştur. İngiltere İran'daki menfaatlerini korumak ve geliştirmek maksadıyla İran'la aralarında yeni bir antlaşma imzalamışlardır. Devrimden sonraki Sovyet Rusya İngiltere'nin İran üzerinde bu kadar etkili olmasından rahatsızlık duyuyordu. İran üzerindeki etkisini kaybetmek istemeyen Rusya hem siyasal hem de ideolojik olarak etkili olmaya çalışıyordu. Rusya, İran'ın kuzey bölgelerini işgal etmesiyle birlikte bu konudaki kararlılıklarını İngiltere'nin fark etmesi ve Ruslar karşısında tutunabilecek silahlı kuvvetinin olmaması üzerine İngiltere Rusya ile anlaşıp karşılıklı olarak İran'dan çekilme kararına vardılar. İngiltere İran'dan çekilirken bağımsız bir İran'ın İngiliz çıkarlarına daha uygun olacağını düşünüyordu. Böylelikle İran Kazak birlikleri komutanı Rıza Han'ı el altından destekleyerek onun iktidara gelmesini kolaylaştırdılar.

Rıza Han iktidara gelmesiyle birlikte Avrupalı devletlerin müdahalesinden uzak bağımsız ve güçlü bir İran oluşturmayı hedefledi. İngiltere ve Rusya arasında denge politikası uygulayarak İran'ı bu ülkelerin müdahalelerinden uzak tutmaya çalıştı. Rıza Han güçlü bir İran'ın oluşabilmesi için çağın gereklerine ayak uydurması gerektiğinin farkındaydı. Bunun da yolu ülkede askeri, ekonomik, eğitim ve toplumsal alanlarda yapılacak topyekûn bir modernleşme hamlesinden geçmekteydi. Rıza Han bu konuda oldukça şanslıydı zira başlarında Mustafa Kemal Atatürk'ün bulunduğu komşu ülke Türkiye de benzer bir süreçten geçmekteydi. Rıza Han, Atatürk reformlarından ciddi anlamda etkilendi. Bu reformları bire bir ülkesinde uygulamaktan çekinmedi. Rıza Han'ın Türkiye'ye yaptığı seyahatinde gördükleri onu reformlarını gerçekleştirme

konusunda daha da hırslandırdı. Atatürk'te Rıza Han'ın İran'da yaptığı modernleşme hareketlerini yakından takip etti. Türkiye gibi İran'ın da batılılaşmasını arzuladı.

Rıza Han'ın iktidara geldiği dönemde İran içeride aşiret isyanları, dışarıda ise yabancı ülkelerin İran'a müdahalelerinin yaşandığı kargaşa dolu bir dönemi yaşamaktaydı. Rıza Han modernleşme hareketlerini hayata geçirebilmek için ülke içinde ve dışında gerekli huzur ve istikrarı sağladı. Bu başarılar ona halkın sevgisini ve güvenini kazandırdı. İktidarının bu ilk yıllarındaki halkın sevgisi ve bağlılığı, Rıza Han'ın reformlarını hayata geçirmeye başlamasıyla giderek azalmaya başladı. Çünkü Rıza Han, şekilci ve halkı zorlamaya dayanan bir modernleşme hareketi uygulamaya başlamıştı. Zorunlu askerlik yasası ve kıyafet inkılâbı halkın büyük tepkisini çekti. Nüfusun üçte ikisi köylü olan ülkede toprak reformu gerçekleştirildi. Fakat bu reformla topraksız köylüler yerine toprak sahibi aristokrat sınıfın topraklarını genişletmesi ve Rıza Han'ın büyük oranda toprakları kişisel mülkiyetine geçirmiş olması reformun amacına hizmet etmediğinin bir göstergesiydi. Kadının toplumsal hayatta yer bulması ve etkin bir rol üstlenmesine yönelik yapılan reformlar görünüşten ve kılık kıyafetten öteye gidememiş, kadının seçme ve seçilme hakkı, tek eşlilik gibi basit haklarla ilgili hiçbir hukuki düzenleme yapılmamıştır. Asker kimliğinden dolayı Rıza Han için önemli olan tek reform askeri alanda yapılan reformdur. Ordu için yaptıklarından dolayı ordu mensuplarının sadakatini kazanmıştı. İktidarı süresince ordu üç misli büyüdü. Modern silah ve teçhizatlar kullanılmaya başlandı. Fakat II. Dünya Savaşında İran ordusunun Rus ve İngiliz birlikleri karşısında direnememesi ve kısa sürede etkisiz hale gelmesi askeri alanda yapılan reformlarında yeterli olmadığının açık bir göstergesidir. Modernleştirilen kurumlar içerisinde Rıza Han'a en yakın olan ve onun imajını koruyan, rejimin savunucusu olan ordunun çökmesinden sonra Rıza Han'ın saltanatı yıkıcı son darbeyi almıştır. Modern hukuk sistemi ile ekonominin temellerini attı. Fakat reformlarını finanse edebilmek için zaten ekonomik gücü zayıf olan halkına ağır vergiler koymasına uyguladığı ekonomik politikanın yetersiz olduğunun bir göstergesiydi. Rıza Han, ordu ve bürokrasiyi rejimin temel dayanağı olarak görmüştür. Zamanla bu kurumların mali yükünü halka yansımasıyla büyük oranda bir halk kitlesini karşısına almıştır. İktidara geldiği 1921 yılında sahip olduğu geniş tabanlı halk desteğini, halka karşı sergilediği tutum ve uyguladığı politikalar sebebiyle iktidarının sonlarına doğru

yitirmiştir. Rıza Han reformlarıyla ulemanın toplumsal hayat üzerindeki gücünü büyük oranda kırmış fakat etkisini tam anlamıyla sona erdiremediğinden kendisine karşı olan muhalefeti susturmayı başaramamıştır. Rıza Han İran'ın siyasi yaşamını geri dönülmez bir biçimde değiştirdi. Kabinedeki bakanlık sayısını arttırdı. Devlete çok sayıda memur aldı. Fakat meclis aynı zamanda onun bir onay mekanizması haline geldi. Rıza Şah'ın uyguladığı bu modernleşme hareketleriyle İran, dini motifli geleneksel yapısından sıyrılarak modern bir ulus devlet çizgisine oldukça yaklaştı.

EKLER:**Harita 1 : Yakın Dönem Ortadoğu Haritası****Harita 2: Yakın Dönem İnan Haritası**

Harita 3 : Şii ve Sünni Mezheplerinin İran'daki Dağılımını Gösteren Harita

Harita 4 : İran'daki Etnik Grupların Dağılımını Gösteren Harita

Resim 1 : Rıza Şah Pehlevi'nin Şah İlan Edilmesinden Sonra (1926)

Resim 2 : Rıza Han Kazak Tugayında Görevliyken üzerinde üniformasıyla (1921 darbesinden önce)

Resim 3: Kaçar Şahı Ahmet Şah ile birlikte (arkada ve ortada uzunboylu üniformalı)

Resim 4 : Şapka Kanunundan sonra Sekizinci Meclis Milletvekillerinden bir gurubun Şapkalı Fotoğrafları

Resim 5 : Kıyafet Reformundan Sonra Onuncu Meclisten Bir Gurup Milletvekili

Resim 6 : Kıyafet Reformundan Sonra Bir Gurup Kadın

Resim 7 : Rıza Şah'ın Türkiye Ziyaretinden (Ortada Mustafa Kemal, Solda İsmet Paşa, Sağda Rıza Şah)

Resim 8 : Rıza Şah Çankaya Köşkünde (16 Haziran 1934)

Resim 9: Rıza Şah Çankaya Köşkünde Onuruna Verilen Yemekte (16 Haziran 1934)

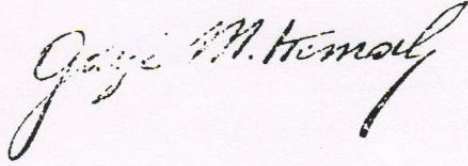

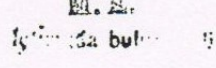
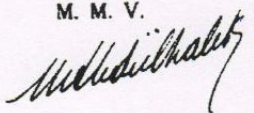
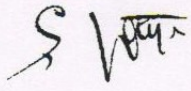
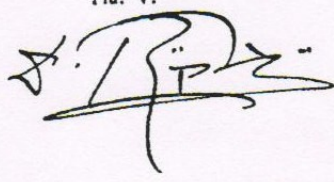
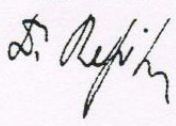

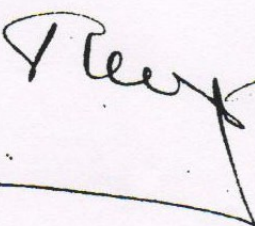

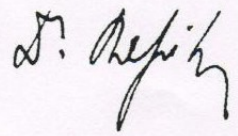

Resim 10 : Rıza Şah Hipodrom’da kendisi onuruna düzenlenen geçit töreninde (17 Haziran 1934)

Iranian Historical Photographs Gallery : www.fouman.com

Belge 1 : Tahran Büyük Elçiliğine Hüsrev Beyin tayin edilmesine dair vesika.

T. C. BAŞVEKÂLET MÜAMELAT MÜDÜRLÜĞÜ		BACIYANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ								
Şube : _____ Sayı : 9287		KARARNAME								
<p>* Memduh Şevket beyefendinin istifası üzerine inhilâl eden Tahran Büyük Elçiliğine vukubulan istinzaca İran hükümetince muvafakat olunan Sofya birinci sınıf elçisi Hüsrev beyefendinin tayini; Hariciye Vekâletinin 13/8/930 tarih ve $\frac{92472}{422}$ numaralı tezkeresiyle vukubulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 17/8/930 tarihindetesvip x ve kabul olunmuştur .</p>										
17/8/930										
REİSİCUMHUR										
										
Bş. V.	Ad. V.	M. M. V.								
										
Da. V.	Ha. V.	Ma. V. V.								
										
Mf. V.	Na. V.	İk. V.	S. İ. M. V.							
										
										
<table border="1"> <tr> <td>020</td> <td>18</td> <td>01</td> <td>02</td> <td>13</td> <td>58</td> <td>12</td> </tr> </table>				020	18	01	02	13	58	12
020	18	01	02	13	58	12				

Belge 2: İran Şahi'nın Ankara'yı ziyareti için davet edilmesi ve Şahın bu seyahati hakkında Büyükelçilikle görüşülmesine dair vesika.

437
214

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
III. nci Daire Umum Müdürlüğü
II. nci Şube
47/121
Lef: I

Ankara 11 Teşrinisani 1933
Hulâsa İran Şahi Hazretlerinin Ankara-
yi ziyareti h.

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞIVI

Yüksek Başvekâlete

İran Şahi Hazretlerinin Ankara'yı ziyaretleri vesilesile
müşarünileyh ile aralarında vukubulan muhavereye dair Tahran Büyük
Elçimiz Hüsrev Beyfendiden gelen tahrirat sureti ilişik olarak tak-
tim kılindi Efendim.

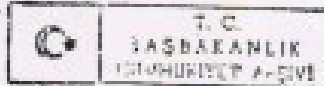
Hariciye Vekili N.
M. Mümtaz

Tahdim
25 - 11 - 933
M. Mümtaz

030 10 261 258 17

Cevabî muharrerata hangi daire ve şube ifadesiyle yazıldığıнын ve umumî ve hususî memaralarenni derci mercuttur.

Hariciye Vekâletine.

23 Ocak 1958 tarihindeki Ankara
ya seyahatleri.

172 numaralı girneye karşılıktır,

Meisicâhler Hazretlerinin şah Hazretlerini ilk baharda
Ankaraya davet buyurdularını 'İzzet Şah Hazretlerine arzetti.
Fak mütehasis ve müteşekkik oldular, çok üslemleri gazi Haz-
retlerini görmek istelinin bu suretle tahakkukunun yekünasıyla
çok sevinç duyduklarını ve gelecek Mayıs ayında hareketle Bağ-
dada uğruyarak Musaybin Üzerinden Türkiyeye seyahat edeceklerini
söylediler.

Kralı poyasın vefatından sonra mümkün - mümkün yolu yerine
Bağdat Üzerinden seyahat arzularının edkubuna sureti münaşerada
sordun.Çevreden gazi Hazretlerinin takip buyurdularını sıy.çekte ol-
duğu gibi ufak, büyük komşu devletlerle iyi geçinmek usulünü tercih
ettiklerinden yol üzerinde olan Bağdada uğrayarak gazi Hazretleri
çocuklarını ve eradan doğrudan Türkiyeye geçeceklerini, Irak ve
Türkiyeden başka hiç bir menâkete razı sıy.ret yapmayacaklarını
ve bu seyahatlerinde Hariciye Vekâletini beraber almalarını
ve tabii benin de beraber bulunacağını ifade ettiler.

Ankarada gazi Hazretleriyle mülahazatların'a iki dost dev-
letin siyaseti umumiyesi üzerinde görüşeceğini ve yüksek Türkiye
Meisic devletinin kayımsız müteahhütünden mütefitt olacağını ve
bu mülahazatın hiç şüphesiz her iki devlet ve millet hakkında hayırlı
istikballere şair geçeceğini kaydetti.

030	10			26195819
-----	----	--	--	----------

2

kara, ve hava kuvvetlerimizin en güzel gösterişlerinin, askeri müesseselerimizin, mekteplerimizin, esâhâ ve cephane fabrikalarımızın ve kendilerinin içinde bir çok işlikleri el aca sebebiyle zaruret de çok ehemmiyet olduğundan özel işliklerimizin, fensî zaruret müesseselerimizin ve gömmedifer inşaatımızın ruhla alınmasını, silâh müesseselerimizin gösterilmesini ve hâsıl kendilerinin fikir ve ilim adamı oluştuktan ziyade bilhassa gırgıye ehemmiyet veren hayat sahalarında yetişmiş zeki ve azîl bir şahsiyet olmaları için, yapılacak programda dikkat nazarında tutulmasını hususeten tâvdiye ederim efendim.

tegrinisi 1933.

rahman şiyâk şiyâsi.

030	10			261	758	A
-----	----	--	--	-----	-----	---

Belge 3: Tahran Büyükelçisi'nin İran Şahı ile Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu gibi çeşitli konularda görüşerek hazırladığı rapor.

Türkiye Cumhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Daire Umum Müdürlüğü
Sube
1837/1
727
lef: 1

Ankara 18/9/1932.
Hulâsa İran Şahı Hz. le. mülâkat.

437
195

Yüksek Başvekâlete

İran Şahı Hazretleriyle vukubulan mülâkatları hakkında Tahran Büyük Elçimiz tarafından gönderilen rapor sureti leffen arz ve taktim olunur efendim .

15 - Eylül - 1932. Hariciye Vekili

Eakdim
18-9-1932
Hifz
22-11-1932

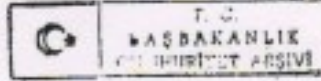
030	10			261	75726
-----	----	--	--	-----	-------

Cevabı muharrerata hangi daire ve sube ifadesiyle yazıldığıнын ve umu

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Tahran Büyükelçiliği

R. R.

8 Ağustos 1932

HU.: Şah Hazretleriyle mülakat.

Harcıye Vekâletine

Şah Hazretlerini ziyaret ettim. Reisiümhur Hazretlerinin selâm ve müveddetlerini teblig ettim. Son derece memnun ve mütehasis oldu, cevaben "Hicaz veliahdı Emir Faysal ile de Gazi Hazretleri selâmlarına göndermişlerdi. Beni daima tahattur eylemelerinden son derece müteşekkîr ve minnettarım. Bilvukabele kendilerine en samîî hürmet ve muhabbetlerini arzediniz" dedi.

Dostane ve pak iltifatkarane bir şekilde bir buçuk saat süren bu mülakatin esaslı kısımları berveghiatidir:

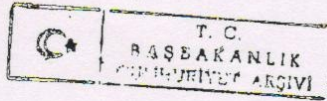
Reisiümhur Hazretleriyle tanışmak ve görüşmek.

Şah Hazretlerine bu defa Ankara'yi ziyaretinde Reisiümhur Hazretleriyle gerefnösure nail olduğum zaman mübeccal Gazisinin hakkı şahanelerindeki samîî kardeşane muhabbetlerine bir kerre daha şahit olduğumu, büyük Devlet Reisinin aynıle kendileri gibi şahsen tanışmak ve görüşmek ihtiyakında bulunduğumu arz ederek bugünkü vaziyetin belki iki büyük müceddit Devlet Reisinin vatanlarından uzun müddet uzaklaşmalarına müsaîf olmayacağı nazarıdikkate alındığı takdirde bu buluşma ve görüşmenin meselâ gelecek sene seyyahate müsaîf bir mevzinde hudut civarında mümsip bir mahalde vukuunun hiç te güç olmayacağı fikrinde olduğumu, ilâve ettim. Cevaben "Ben esasen Gazi Hazretlerini Ankara'da Mâkanlarında resmen ziyaret etmek kararındayım.

030	10			261	259/26
-----	----	--	--	-----	--------

2.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Tahran Büyükelçiliği

Fakat bu arzumu iki nihayet üç sene sonra mevkiifile koyu-
bilirim. Mahaza bundan evvel öntümüzdeki sene tesadüfi bir
şekilde hudut üzerinde buluşmak ve tanışmak fikrinizi pek
tasvip ederim. Gazi Hazretlerinden vaki olacak işarete
intizaren müştaki olduğum böyle bir mülâkata hazırım." dedi.

Tarabzon-Erzurum-
Tebriiz yolu.

İran ve Türkiye arasında hamdolsun hiç bir pürüz ve
ihtilâf kalmadığını, münasebatı dostane ve kardeşanemizin
günden güne takviyet bulacağını bir lisanı memnuniyetle
beyan eden Şah Pehlevi Hazretleri bu dostluk ve münasebatın
en mühim rabıtai ittisali olan Tarabzon-Erzurum transit
yolunun inşaatının bugün ne raddede olduğunu sordu.

Kendisine; Hükûmeti Cumhuriyenin bu transit yoluna en
büyük ehemmiyeti verdiğini, aylardanberi yolun mühim aksa-
mında tamirat ve inşaata başlandığını, tarihi bu transit
yolunun en kısa bir zamanda kügadını son derece istediğimizi,
Tarabzon'da ve hudut üzerinde eşyayı ticariyenin muhafazası
için depolar inşası, transitin teshili için en amelî usuller
tesbiti, Tarabzon limanının bu maksatla ilk fırsatta islah
ve inşasının mukarrer olduğu, bu limanda İran transidine
azami teshilat derpiş edilmekte olduğu, büyük kamyonların
müruruna müsait inşa edilmekte olan bu yoldaki transitin
intizama sokulması için bir (Türk-İran) transit şirketinin
dahi teşkili mutasavver bulunduğunu; söyledim. Şah Hazret-
leri bu ifadatından son derece memnun oldular.

Veliâhdin Ankara-
ya davet edilmiş
olması.

Şah Hazretleri, İsvigrede tahsilde bulunan oğlu İran
Veliâhdini ahiren Hariciye Vekili Tefvik Rüştü Beyfendinin
ziyaret etmesinden ve Hükûmeti Cumhuriye namına Ankara'ya
davet eylemiş bulunmasından pek memnun ve müteşekkîr olduğunu

030	10			261	757	26
-----	----	--	--	-----	-----	----

3

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
Tahran Büyükelçiliği

beyan ederek, davete icabet hakkında müsaade istiyen ogluna tahsilini bitirip İran'a avdet ederken Ankara'ya uğrayıp Gazi Hazretlerine arzı tazimat etmesini emreylediğini, söyledi, ve bilvesile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyin geçen Kânunusanideki Tahran'ı ziyaretlerine naklikelâm eden Şah Pehlevî Hazretleri "Türkiye ile İran arasında hiç bir ihtilâf bırakmamağa karar vermiş olduğumdan hudut mes'elesi nasıl olsa hallolunacak idi. Fakat bu vesile ile gelen Hariciye Nazirinizi yakından tanımakla çok memnun ve bahtiyarım. Kendilerine selâm ve muhabbetlerimi iblâğ edin." buyurdular.

Büyük Gazi ve vatanımız hakkındaki ihtisasatı.

Şah Hazretleri aynen "Türkiyenin tarakki ve temeddün yolunda seri ve büyük adımlarla ilerlediğini derin bir muhabbet, yüksek bir iftiharla yakından takip eylediğini, Ulu Gazinin kudretli iradesi altında vatanımızın milletimizin refah ve saadete doğru yükseldiğini müşahede ile cidden bahtiyarlık duyduğunu, kendisinin İran'da yaptığı Türkiye halâskârının gizdiği yolda vüs'ü istitaati dahilinde yürümek yani Gazi'yi taklit etmekten ibaret olduğunu, Ankara'dan geçerek ziyaretine gelen Hicaz veliahdi Emir Faysal'a da İran'in Gazi'nin gösterdiği yolda yürüdüğünü beyan ve kendilerinin de aynı suretle hareket etmeleri lüzumunu tavsiye eylediğini" söyledi.

Bu raporunun aynen Reiscümhur Gazi Hazretlerine arzını istirhamen teyidi ihtiramat eylerim Efendim.

Tahran Büyük Elçisi

R. Hürres

030	10		261	757	26
-----	----	--	-----	-----	----

4

KAYNAKÇA

- ABRAHAMIAN, Ervand, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton Univercty Press, New Jersey 1982
- ABRAHAMIAN, Ervand, **Modern İran Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011
- AFRA, Hassan, “Reza Shah Pahlavi”, **Encyclopedia Britannica**, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/500867/Reza-Shah-Pahlavi>
- AFKHAMÍ, Gholam Reza, **The Life and Times of the Shah**, University of California Press, California 2009
- AHAVÍ, Şahruh, **İran’da Din ve Siyaset**, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990
- AKGÜL, Lütfiye Hilal, “*Rıza Han’ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye Ziyareti*”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S.7, İstanbul 2005, s. 1-42
- AKŞİN, Sina, **Kısa Türkiye Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007
- AKYOL, Taha, **Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet**, Doğan Kitap, İstanbul 2010
- ANBARCIOĞLU, Meliha, “*Atatürk ve İran’da Reformlar*”, **Doğu Dilleri Dergisi**, III/4, Ankara 1983, s. 5-38
- ARASTEH, Reza, **Education and Social Awakening in Iran**, E.J.Brill, Leiden 1962
- ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Alkım Yayınevi, Ankara 2005
- ARI, Tayyar, **Irak İran ABD ve Petrol**, Alfa Yayınları, İstanbul 2007
- ARIKAN, Mustafa, **Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre Osmanlı-İran İlişkileri (1914-1918)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010
- ARSLAN, Ali, “*Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak “Acem” Kelimesinin Manası ve Osmanlı-Türkistan Bağlantısındaki önemi (XV-XVIII. yy. ’lar)*”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)**, S.7, Ankara 1997, s. 83-87

AS, Efdal, “*XVI. YY’dan Cumhuriyetin ilk yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunlar ve Çözümü*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S.46, Güz 2010, s. 219-253

ATABAKI, Touraj, Erik J. Zürcher, **Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012

-----, **İran ve I. Dünya Savaşı: Büyük Güçlerin Savaş Alanı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul: 2007

ATEŞ, Abdurrahman, “*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İnan İlişkileri (1774-1779)*”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, X/3, Afyonkarahisar 2008, s. 65-82

EVERY, Ed. Robert, **İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü**, Sev Yayıncılık, İstanbul 2002

AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam III**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2011

AYDIN, Mustafa, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkuşbe Yayınevi, İstanbul 2005

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, “*Abbas Mirza (1789-1833) ve Dönemi*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, IV/19, Güz 2011, s. 127-137

-----, **Şah Abbas ve Zamanı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2011

AYIN TARİHİ, S. 6-7-8

BAİLEY, Harold Walter, “*Arya*”, **Encyclopedia Iranica**, Routledge & Kegan Paul, New York, s.681-683, <http://www.iranicaonline.org/articles/arya-an-ethnic-epithet>

BAŞAR, Fahamettin, “*Kaçarlar*”, **Doğutan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, IX, İstanbul 1990, s. 565-572

BATIR, Betül, “*Cumhuriyetin Oluşumunda Atatürk ve Sonrası*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XV/43, Mart 1999, Ankara, s. 333-360

BAYRAM, Ali, **Rusça-Türkçe/Türkçe-Rusça Sözlük**, Alfa Yayınları, İstanbul 2008,

- BERKES, Niyazi, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1969
- BEŞİRİYE, Hüseyin, **İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset**, Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009
- BİNGAMAN, Lyndon G., **Conscripting The State: Military And Society in Iran 1921-1941**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), University of Maryland, Maryland 2011
- BOZOK, Salih, **Yaveri Atatürk'ü Anlatıyor**, Doğan Kitap, İstanbul 2005
- BUZPINAR, Şit Tufan, "*Mustafa Fazıl Paşa*" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXXI, İstanbul 2006, s. 300-302
- BROKELMANN, Carl, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- CAHEN, Claude, "*Tribes, Cities and Social Organization*", **Cambridge History of Iran, Vol.4**, Cambridge 1975, s. 305-328
- CİN, Barış, **Türkiye- İran İlişkileri (1923-1938)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006
- CLEVELAND, William, **Modern Ortadoğu Tarihi**, çev. Mehmet Harmancı, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008
- COTTEREL, Arthur, **From Aristotle to Zoroaster: An A to Z Companion to The Classical World**, Free Press, New York 1998
- CRONİN, Stephanie, **The Making of Modern Iran State and Society under Rıza Shah, 1921-1941**, RoutledgeCurzon, London: 2003
- CUMHURİYET Gazetesi, Haziran, Temmuz 1934
- ÇADIRCI, Musa, "*Yenileşme Sürecinde Osmanlı Ordusu*", **Türkler Ansiklopedisi**, XIII, Ankara 2002, s. 804-811

- ÇAKMAK, Ebru, **The Modernization Policies of Atatürk and Reza Shah: A Comparative Content Analysis**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002
- ÇANKAYA, B., Barlas N., **İtalyanca-Türkçe Sözlük**, İstanbul 2004, Fono Yayınları
- ÇETE, Mehmet, **Türkiye-İran İlişkileri (1919-1938)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2007
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “*Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XVI/48, Kasım 2000, s. 769-796
- DEĞERLİ, Esra Sarıkoyuncu, “*Ağrı İsyânlarında Yabancı Parmağı (1926-1930)*”, **SDÜ (Süleyman Demirel Üniversitesi) Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S.18, Aralık 2008, s. 113-132
- DERİN, Haldun, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995
- DİLEK, Kaan, “*İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri*”, **Akademik Ortadoğu**, II/1, İstanbul 2007
- DJALİLİ, Mohammad-Reza, Kellner Thierry, **İran’ın Son İki Yüzyıllık Tarihi**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011
- DUMAN, Sabit, **Modern Ortadoğu’nun Oluşumu**, Doğu Kütüphanesi İstanbul 2010
- , “*İran Şahı’nın Türkiye Ziyareti ve Bölgeye Etkisi*”, **Altıncı Uluslararası Atatürk Kongresi 12-16 Kasım 2007 Ankara**, II, Ankara 2010, s. 1916-1937
- EKER, Süer, “*Farsça’nın Kıskaçında Güney Azerbaycan Türkçesi*” **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Güz 2008, s. 183-197
- ERDAL, İbrahim, “*Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabat Paktı*”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, S. 34, Yaz 2012, s. 77-88

- ERDOĞDU, Hikmet, **Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008
- EREN, Hasan, *“Türk Dilinin Kurucusu ve Kurtarıcısı Atatürk”*, **Ankara Üniversitesi'nin 60. Kuruluş Yılı Armağanı**, Ankara Üniversitesi Basımevi Ankara 2006
- ESENDAL, Mahmut Şevket, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999
- EZER, Feyzullah, *“1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye'ye Etkileri”* **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XX/1, Elazığ 2010, s.427-442
- FARROKH, Kaveh, **İran at War 1500-1988**, Osprey Publishing, Long Island City 2011
- FRYE, Richard N., **The History of Ancient Iran**, Beck'sche Buchdruckerei Nördlingen, München 1984
- FURON, Raymond, **İran**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943
- GARHWAITE, Gene R., **İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2011
- GENELKURMAY Belgelerinde **Kürt İsyanları I**, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992
- GEREDE, Hüsrev, **Siyasi Hatıralarım I İran**, Vakıf Basımevi, İstanbul 1952
- GOLDSCHMIDT, Arthur Jr.- Davidson Lawrence, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2008
- GÖNLÜBOL, Mehmet - Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995), 1919-1939 Dönemi**, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996,
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, **İran Tarihi I**, TTK Basımevi, Ankara 1987
- GÜRAKAR, Tolga, **Türkiye ve İran Gelenek Çağdaşlaşma Devrim**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2012

- GÜRKAN, Turhan, **Atatürk'ün Uşağının Gizli Defteri Cemal (Çelebi) Granda'nın Hatıraları**, Galeri Basımevi, İstanbul 1971
- GHOLİ, Majd Mohammad, **Great Britain & Reza Shah The Plunder of Iran, 1921-1941**, Routledge Taylor&Fracis Group, Gainesville 2001
- HEY'ET, Cevad, "*İran*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, XII**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995
- KARABEKİR, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Basımevi, İstanbul 1960
- KARADENİZ, Yılmaz, **İran Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yayınları, İstanbul 2012
- , **İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı**, Bakış Yayınları, İstanbul 2006
- , "*İkinci Meşrutiyetin Ön denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri(1906)*", **Bilig, S.47, Güz 2008**, s.193-214
- ,(2011) "*İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü*",**SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S.23**, Mayıs 2011, s. 103-111
- ,(2011) "*İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusuk*", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**Volume, VI/3, Summer 2011, s. 1011-1027
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi V**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988
- KARATAY, Osman, **İran İle Turan**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012
- KATOUZİAN, Homa, Hüseyin Şehidi, **21. Yüzyılda İran**, Sitare Yayınları, Ankara 2011
- KENEŞ, Bülent, **İran Tehdit mi?, Fırsat mı?**, Timaş Yayınları, İstanbul 2012
- KERİM, Mehmed, **İran İslam Devrimi**, Düşünce Yayınları, İstanbul 1979
- KILIÇ, Selda, "*İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti*", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, XX/32**, Ankara 2002, s. 143-161

- KILIÇ, Hatice, **İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848 1923)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006
- KİMİACHİ, Bigan, **History and Development of Broadcasting in Iran**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ohio 1978
- KÖÇER, Mehmet, “*Ağrı İsyanı (1926-1930)*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XIV/2, Elazığ 2004, s. 379-388
- KÖKSAL, Osman, “*Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati Dönüşü Münasebetiyle Yapılan Kutlamalar ve Bir Manzum Tarihçe*”, **Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, IV/1, Haziran 2003, s. 117-136
- KÖPRÜLÜ, Orhan F., “*Fuad Paşa*” **İslam Ansiklopedisi**, IV, M.E.B. Yayınları, Eskişehir 1997 s. 672-681
- KRAMER, J.H., “*Tarihi ve Etnografik Bakış*” **İslam Ansiklopedisi**, V/II, M.E.B. Yayınları, Eskişehir 1997
- LAPIDUS, Ira M., **İslam Toplulukları Tarihi, I-II**, İletişim Yayınları, İstanbul 2003
- LEWIS, Bernard, **Ortadoğu**, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006
- LORD KİNROSS, **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Altın Kitaplar Yayınevi İstanbul 2007
- LORENTZ, John H., **Historical Dictionary of Iran**, The Scarecrow Press, Toronto 2007
- MANGO, Andrew, **Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu**, Remzi Kitabevi, İstanbul 2009
- METİN, Barış, **Birinci Dünya Savaşında İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2007
- METİN, Celal, **Türk Modernleşmesi ve İran**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006
- NEVEF, K. Semir, **İranlılar**, nakl.: Mütakaidd Kaymakam Nazmi, Erkan-ı Harbiye Umumiye İstihbarat Şubesi, İstanbul 1928
- OBERLİNG, Pierre, “*Atatürk and Reza Shah*”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Bildirileri 21-23 Eylül 1987**, Ankara 1994, s. 209-214

- ONGUNSU, A.H., “*Ali Paşa*” **İslam Ansiklopedisi**, I, M.E.B. Yayınları, Eskişehir 1965, s. 335-340
- ORAN, Baskın, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, I**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- ÖZATA, Şenel, “*İran*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, XIII, Çağ Yayınları, İstanbul 1990
- ÖZGİRAY, Ahmet, “*İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1919–1938)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, XI/33, Ankara 1995, s. 685-692
- PEHLEVİ, Farah, **Anılar**, çev. Rukiye Öke, Dünya Kitapları, İstanbul 2004
- PERSİA**, Society For Promoting Christian Knowledge, R. Clay Priter, London 1846
- PRENSES SÜREYYA, **Sürgündeki Prenses Süreyya**, çev. Şirin Rövshev, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003
- POLAT, Şakire, “*Cumhuriyet Olgusunun Tarihsel Gelişimi*”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, S.9, Ankara 2007
- ROUX, Jean Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001
- SADRI, Manizheh, **İran Yenileşme Hareketlerinde Osmanlı Etki ve Katkısı**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012
- SARAÇ, Tahsin, **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, Adam Yayınları, İstanbul 2009
- SARAY, Mehmet, **Türk İran İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006
- SARIKÇIOĞLU, Melike, “*Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri ve İran*”, **Uluslararası Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri 22 - 24 Ekim 2008**, Isparta 2008, s. 433-440
- SAVORY, R.M., “*Iran*”, **The Encyclopaedia of Islam Iran, Vol. IV.**, Edt.,E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1997 s. 1-75
- SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005

- SÜMER, Faruk, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- SCHENDEL, Willem Van, Erik J. Zürcher, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004
- SHUSTER, W.Morgan, **The Strangling of Persia**, The Century Co., New York 1912
- STEUERWALD, Karl, **Almanca-Türkçe Sözlük**, Abc Yayınevi, İstanbul 1998
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları, II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2001
- , **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1996
- TABRİZ, Asghar Alam, **Aydınların, Dini Liderler ve Esnafın İran'ın Yakın Dönem Toplumsal Hareketlerindeki ve Devrimlerindeki Rollerinin İncelenmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2004
- TURAN, Tufan, Esin Tüylü Turan, “*Cumhuriyet ve Ulus Gazetelerinde Sadâbad Paktı'nın İmzalanmasının Yansımaları*”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. VI/3, Summer 2011, s.1749-1767
- TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDESİ XIX**, 72. inikad, (07.06.1937 Pazartesi), s. 99-138
- THE SHERLEY BROTHERS **An Historical Memoir of The Lives of Sir Thomas Sherley, Sir Anthony Sherley, Sir Robert Sherley Knights**, The Press of Charles Whittingham, London 1848,
- UYAR, Mazlum, **İran'da Modernleşme ve Din Adamları**, Emre Yayınları, İstanbul 2008
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Osmanlı Tarihi, IV/Kısım II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995
- VATAN Gazetesi**, 15 Ağustos 1924
- WAGNER, Heather Lehr, **Creation of the Modern Middle East Iran**, Chelsea House Publishing New York 2009

WAGNER, Heather Lehr, **The Iranian Revolution**, Chelsea House Publishing, New York 2010

YILDIRIM, Ender, **Türkiye İnan İlişkileri (1918-1960)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009

YILDIRIM, Nimet "*İnan Mitolojisi*", **Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.7, **Güz 2002**, , s. 19-44

Web adresleri:

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/452741/Persia>

http://www.iranchamber.com/literature/articles/persian_parsi_language_history.php;

http://tr.wikipedia.org/wiki/R%C4%B1za_Pehlevi

<http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-agreement-1919>

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Patrimonyalizm>

<http://az.wikipedia.org/wiki/Tiyul>

http://www.firstworldwar.com/atoz/mgun_maxim.htm

http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php

http://en.wikipedia.org/wiki/Edmund_Ironside,_1st_Baron_Ironside

http://biography.yourdictionary.com/george-nathaniel_curzon

http://www.iranchamber.com/history/reza_shah/reza_shah.php